

ЎЗБЕКНИСТОН ТАРИХИ

63.3
438

63.3
У-32

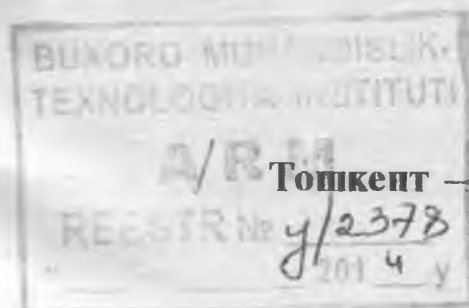
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Р. Ҳ. МУРТАЗАЕВА, Б. Ж. ЭШОВ, Б. ЖОЛДАСОВ,
М. У. ТОЖИЕВА, М. М. ҲАЙДАРОВ, Н. ПОЛВОНОВ,
Қ. РАЖАБОВ, А. ОДИЛОВ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ

Маърузалар матни

*Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини қайта
кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика
мувофиқлаштириш комиссияси тавсия этган*

Тошкент — 2000

Тақризчилар: проф. Д. Алимова, проф. А. Сагдуллаев

1999—2000 ўқув йилидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртларида Ўзбекистон тарихини янги дастур асосида муаммоли йўналишдаги маърузалар шаклида ўқитиш йўлига қўйилди. Ушбу маърузалар матни Президент И.А. Каримовнинг тарих фанидан ҳаққоний ёритилган дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини тайёрлаш тўғрисидаги йўл-йўриқларига амал қилиб тайёрланган дастлабки қўлланмалардан бири бўлиб, Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даврларидан ҳозирги кунгача бўлган даврини қамраб олувчи 18 та маърузани ўз ичига олган. Маърузалар ҳар бир мавзунинг қисқача матиларидан иборат.

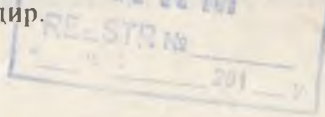
КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг қўлга киритилиши тарихимизни тубдан ислоҳ қилиш, мавжуд бирламчи манбаларга таянган ҳолда ҳолисона ва ҳаққоний, адолат ҳамда тарихийлик нуқтаи назаридан ўрганиш ва ўқитиш имконини берди. Юртимиз фуқаролари Ўзбекистоннинг ҳар қандай мафкурадан холи бўлган ҳамда таҳсилларга асосланган ҳаққоний тарихини ўрганиши ва ундан сабоқ олиши давр тақозосига айланди.

Ўзбекистон Миллий Университети факультетлараро Ўзбекистон тарихи кафедраси профессор-ўқитувчилари томонидан тайёрланиб, номутахассис факультетлар талабаларига мўлжалланган ушбу қисқача маърузалар матнлари ҳам шу куннинг талабларидан келиб чиққан ҳолда тайёрланди. Мустақилликни қўлга киритганимиздан сўнг орадан ўтган қисқа вақт мобайнида юртимиз тарихини ўрганиш борасида анча самарали ишлар қилинган бўлишига қарамай, бу йўналишда қилинадиган ишлар ҳали кўп. Юртбошимиз таъкидлаганларидек: «Шуни эсда тутиш муҳимки, ўтмишимизни «оқлаш» вазифалари умуман олганда бажариб бўлинди; ҳозир эса асосий вазифа тарихий таҳлилни илмий жиҳатдан ҳолисона ва ҳалол амалга оширишдан иборатдир».

Ушбу фикрлардан келиб чиққан ҳолда матнларни тайёрлаган муаллифлар воқеа ва ҳодисаларнинг тарихий таҳлиliga кенг эътибор бердилар. Ушбу қисқача маърузалар матни Ўзбекистон тарихининг энг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача бўлган даврини қамраб олган маърузалардан иборат. Маърузаларни қисқача ёритиш жараёнида мавжуд ўқув дастурига асосланган ҳолда масаланинг туб моҳияти, тарихий-маданий жараёнларнинг асослари, омиллари ва ривожланиши, сабаблари, оқibatлари ва натижаларига катта эътибор қаратилди.

Ушбу матнларни тайёрлашдан яна бир асосий мақсад- талабаларни ўтмишдан сабоқ чиқариб, ҳозирги давр руҳида тарбиялаш ҳамда улар онгига миллий истиқлол, миллий мафкура ғояларини янада чуқурроқ сингдиришдир.

Мазкур маъруза матнлари 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастурга асосланиб, ҳозирги кунда долзарб ва ечими ҳаётий зарур ҳисобланган масалаларга бағишланган.

Муаллифлар ҳар бир мавзуга илова этилган илмий адабиётлар мажмуини таҳлил этган ҳолда, тарихимизни ҳаққоний ва ҳолисона яратини йўлидан бориб уни ўқувчиларга етказишга ҳаракат қиладилар ва тарихимизни янада чуқурроқ ўрганишга ҳамда уни унутмасликка даъват этадилар. Зеро, Юртбошимиз Ислом Каримов таъкидлаганларидек: «Янги ўзбек давлатчилигининг тамал тошини қўйяпмиз. Шундай экан, тарих сабоқлари бизни ҳар хил нотўғри қадамлардан огоҳ этувчи, сақлаб турувчи омил бўлиши лозим. Чунончи, халқ, миллат тақдирига даҳдор масалаларда тала-партиш, оқибатни уйламасдан иш тутиш ярамайди. Яқин ўтмишимизнинг яна бир сабоғи шуки, миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзлигимизни анлаш, маънавий илдиъларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга».

Ушбу маърузалар матни бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган ҳамкасбларга аввалдан миннатдорчилик билдирамыз.

1-мавзу. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ФАНИ ПРЕДМЕТИ, ПАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ ВА УНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон тарихининг предмети ва долзарб муаммолари. Манбалар

Тарих фани турли дунё халқлари қандай яшаганлиги, уларнинг ҳаётида қандай воқеалар содир бўлганлиги, одамлар ҳаёти қандай ва нима учун ўзгариб, ҳозиргидай бўлиб қолганлигини ўрганса, Ўзбекистон тарихи эса унинг ажралмас қисми бўлиб, шу тарихий-маданий жараёнларга мос ҳолда Она заминимизда ўгмишда яшаган халқларнинг ҳаёти ва уларнинг ривожланиши давомида содир бўлган ўзгаришлар, воқеа-ҳодисалар, уларнинг турмуш тарзи, иқтисоди, ижтимоий муносабатлари, давлатчилиги, маданияти ва шу қабиларни тўлалигича ўрганадиган фандир.

Юртбошимизнинг шу ҳақдаги фикрлари катта аҳамиятга эгадир: «Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешиқларидан бири бўлганлигини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан алломалар, фозилу фуқаролар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари ана шу замида яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган сув иншоотлари, шу кунгача фойзини, маҳобатини йўқотмаган осори-атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради».

Ўзбекистон тарихи фақат турли билимлар тарзидаги фан эмас, балки бир неча асрлар давомида тулланиб келган узаро ички қонуниятлар билан чамбарчас боғланган билимлар тизими сифатидаги ўзининг ўрганиш объекти ва предметиға эга бўлган мустақил фандир.

Ўзбекистон тарихи фанининг долзарб муаммолари, ечимини кутаётган ва аниқлик киритилиши лозим бўлган масалалар талайгина. Хусусан, Ватанимиз ҳудудида энг қадимги даврлардан бошлаб яшаётган аҳоли ва уларнинг жойлашуви; бу аҳолининг қўшни қабилалар ва элатлар билан турли муносабатлари; Амур-дарё ва Сирдарё оралиғида яшаган қадимги маҳаллий аҳолини бизнинг аجدодларимиз эканлигини таъкидлаш ва тадқиқ этиш шулар жумласидандир.

Шунингдек, дастлабки ўзбек давлатчилигининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳам муҳим масаладир. Айниқса, маҳаллий қадимги аҳоли ўтроқ яшаганлиги деҳқончилик ҳўжалигини ривожлантирганлиги, дастлабки аҳоли манзилгоҳларининг пайдо бўлганлиги; дастлабки манзилгоҳлар ривожланиб илк шаҳарларга айлانганлиги; дастлабки шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маъмурий марказлар сифатида ривожланганлиги ва ниҳоят, ушбу жараёнларга асос бўлган омиллар ниҳоятда муҳимдир.

Республикамиз ҳудудларидаги дастлабки давлат уюшмаларининг ўзаро ва қўшни давлатлар билан турли алоқалари, уларнинг тарихий-географик ҳудуди ва чегаралари ҳам анча мунозарали мавзу ҳисобланади. Ҳозирги кунга қадар ўлкамиз ҳудудлари ва бу ердан четда битилган ўрта асрларга оид ёзма манбаларни ўрганиш бўйича талайгина ишлар амалга оширилган бўлишига қарамай, бу йўналишда янада қадимгироқ даврларга оид қилинадиган ишлар ниҳоятда кўп.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда манбаларнинг аҳамияти беқиёс бўлиб, булар моддий ва ёзма манбалардир. Тарихимизнинг энг қадимги, яъни ёзувсиз замонларга оид даврини ўрганишда археологик, антропологик ва этнографик манбалар ёрдамга келади. Бу манбалар турли-туман бўлиб, уларга — қадимги манзилгоҳлар ва шаҳарлар харобалари, мазор-қўрғонлар қолдиқлари, турмуш ва ҳўжаликда ишлатиладиган буюмлар, меҳнат ва жанговар қуроллар, турли-туман ашёлар киради. Ёзма манбалар эса, энг қадимги ёзувлар, битиклар ва китоблардан иборатдир. Моддий ва ёзма манбалар маълумотларини солиштириб, қисқаб тарихни талқин этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон тарихини ёритишнинг назарий-методологик асослари

Ватан тарихини ёритишда назарий-методологик асосларни билиш катта аҳамиятга эга. Илмийлик, ҳолиселик, тарихийлик методлари тарихни ёритишнинг асосий калити ҳисобланади.

Биринчидан, яратилган ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи концепцияси асосида тарихни даврларга бўлиш ва уларни чуқур таҳлил қилиш лозим. Энг асосий вазифалардан яна бири — мустақиллик даврида яратилган янги тадқиқотлар асосида объектив тарихни ўргатишни ташкил қилишдир.

Илмийлик билан бир қаторда ҳолиселик туради. Бунда таҳлил қилинаётган ҳар бир тарихий воқеа-ҳодисаларни ҳолис, ҳаққоний равишда ўрганиш ёки тарихнависнинг хоҳиш-

иродасидан ташқарида, воқеа-ҳодисалар қандай содир бўлган бўлса, шунчаликгина ёритиш кўзда тутилади. Ҳар бир тарих ёзувчи киши шахс сифатида ўзининг фикри-мулоҳазалари, идроки ва бошқа ҳис-туйғулар орқали атрофни ўраб турувчи муҳит билан ўзвий равишда боғлиқ. Бу боғлиқлик унга ўз таъсирини ўтказди.

Ҳолислик талаб қиладиган қоидалар шундан иборатки, ушбу йўналишда тарихий-маданий тараққиётни (тарихнинг турли даврларида) ўрганиш жараёнида бўлиб ўтган ёки шу тараққиёт билан боғлиқ бўлган жамияти воқеа-ҳодисаларни ҳеч бир ўзгаришларсиз, қандай бўлиб ўтган бўлса, ушбу ҳолатда талқин ва таҳлил этиш, текшириш ва ҳулосалар чиқариб яхлит ҳолга келтириш ўта муҳимдир. Бу ҳолатда аниқ манбавий асосларга таяниш, тарихий жараёнларнинг ўзаро ҳамбарчас боғлиқлигини асослаш лозим бўлади. Бу жараёнда ҳудудлар ўртасидаги ривожланиш жараёнларини ўзаро солиштириш, қийсلاш ва таққослаш фақат ижобий натижалар бериши табиий ҳолдир.

Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг услубий асосларидан яна бири — бу воқеа ва ҳодисаларни диалектик тарзда ўрганишдир. Диалектика олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ҳодисалар, воқеалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда, зиддиятли тараққиётда бўлади, деб таълим беради.

Бу услуб Ўзбекистон тарихини ўзлаштиришда уни тулалигича, воқеа-ҳодисаларни бир-бири билан боғлиқликда, айрим тарихий воқеликни ўргатувчи фанларни ҳам бир бутунликда, унинг бўлақларини ажратиб олмаслик ва воқеа-ҳодисаларни доимо ўзгаришда, ривожланишда ўрганишни тақозо қилади. Бирор бир давр ҳақида фикр-мулоҳаза юритилаётган бўлса, ана шу даврнинг ўзига хос хусусиятларини англаб олиб, уни кўрсатишни талаб қилади. Диалектик услубга асосланиб, тарихий жараённи умумийлик ва алоҳидалик қоидалардан келиб чиққан ҳолда тушуниш лозим.

Диалектик услуб Ўзбекистон тарихини аввало Ўрта Осиё, қолаверса, жаҳон халқлари тарихи билан боғлиқ ҳолда ўрганишни тақозо этади. Чунки мавжуд бўлган ҳар бир халқ, миллат ёки элат тарихи фақат ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турса-да, бутун инсоният тараққиёти тарихи билан умумий боғланишдадир.

Ҳақиқатдан ҳам, ўзбек халқининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиши жаҳон тарихи тараққиётининг ажралмас қисмидир. Энг қадимги даврлардан бошлаб яқин ўтмишга қадар Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон, Еттисув,

Эрон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон каби ҳудудлар ўртасида ягона иқтисодий ва маданий макон мавжуд эди.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда тарихийлик услуби ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Бу услуб тарих жараёнида содир бўлган воқеа-ҳодисаларни ўрганишда кетма-кетликни талаб қилади. Бир воқеа-ҳодиса билан бошқасини сабаб-оқибатли боғланиши ҳам кўрсатилади. Тарихийлик воқеа-ҳодисаларни қай тарзда содир бўлганлигини, жамият ривожланишида айрим шахслар ва уларнинг роли тўғрисида тўғри, ҳаққоний фикр юритишга ўргатади.

Тарихийлик услуби халқнинг ўтмишига, ҳозирги замони ва келажагига ягона тарихий жараён сифатида ўтмиш ҳозирги замонни тайёрлайди, ҳозирги замон келажакни яратади, деган тараққиёт қонуни асосида қарашни талаб қилади. Бўлиб ўтган тарихий-маданий жараёнларни, аجدодларимиз қолдирган улкан меросни қанчалик чуқур ва ҳар томонлама ўргансак, англаб етсак ҳамда кенг тарғиб этсак, ҳозирги замонни шунчалик мукаммал тушуниб, келажакни ёрқин тасаввур этамиз.

Комил инсонни тарбиялашда тарихнинг роли

«Маънавиятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта тарихий хотира керак. Тарихий хотираси бор инсон-иродали инсон. Ким бўлишидан қатъий назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай инсонларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди». Республикамиз Президенти Ислоҳ Қаримов қаламига мансуб ушбу сўзлар комил инсонни тарбиялашда Ўзбекистон тарихини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш нақадар муҳим эканлигининг далилидир.

Ҳар томонлама етук, комил инсонни тарбиялашда Ўзбекистон тарихининг ўрни каттадир. Комил инсон тушунчасига Юртбошимиз яна шундай таъриф берадилар: «Комил инсон деганда биз аввало онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, ҳуқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди-қочди гаплар билан алдаб бўлмайди, у ҳар бир нарсани ақл-мантиқ тарозисига солиб кўради, ўз фикр-ўйи, ҳулосасини мантиқ асосида кўрган киши етук одам бўлади».

Булунги кунда халқнинг, айниқса, ёшларнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш борасидаги ишлар дав-

латнинг олдида турган муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Маънавият, маънавий баркамоллик шундайгина киши руҳига кириб қолмайди. Унга ҳар куни ва ҳар соатда тинмай сабр-бардош билан меҳнат қилиш орқали етишиш мумкин. Бу хайрли ишда Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг ўрни беқиёсдир.

Ўтмиш шундай бой тарихий тажриба манбаидирки, одамлар унда ўрганадилар, тажрибага эга бўладилар ва ундан илҳом оладилар. Ҳозирги кунда тарихни билиш кундалик назарий ва амалий вазифалар ечимини топишда зарурий восита ҳисобланади.

Таянч тушунчалар

Фаннинг предмети ва долзарб муаммолари, ҳолислик, илмийлик, тарихийлик, диалектик услуб, моддий ва ёзма манбалар.

Мустақил иш мавзулари

1. Ўзбекистон тарихини ўрганишда моддий ва ёзма манбаларнинг аҳамияти.

2. И.А. Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асари Ўзбекистон тарихидаги долзарб муаммоларни ўрганиш учун муҳим йўлланма.

3. Фуқароларимиз онгига миллий истиқдол ва миллий мафкура ғояларини сингдиришда тарихнинг ўрни.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, 1996.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент. Шарқ, 1998.
3. Ўзбекистон тарихи концепцияси. // Ўзбекистон тарихи. 1999, 1 сон.
4. Гуломов Ҳ., Татибоев А. Урта Осиё ва жаҳон тарихи. — Тошкент. Университет, 1994.
5. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. — Тошкент. Фан, 1997.
6. Жураев Н. Агар сен огоҳ... Тошкент. Ўзбекистон, 1998.
7. Ўзбекистон янги тарихи концептуал-методологик муаммолар. Конференция материаллари. Тошкент, 1998.

2-мавзу. Ўрта Осиё инсоният цивилизациясининг ўчоқларидан бири

Жаҳон тараққиёти тарихида Ўрта Осиё цивилизациясининг ўрни

Ўзбекистон ҳудудлари энг қадимги даврлардан бошлаб жаҳон цивилизациясининг ўчоқларидан бири эканлигига илмий жиҳатдан ҳеч қандай шубҳа йўқ. Ўзбекистон ва Ўрта Осиё ҳудудларида олиб борилаётган кенг миқёсдаги талқиқот ишларининг натижалари ҳам Ватанимизнинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини тасдиқлайди.

Дунёнинг турли бурчакларида яшайдиган халқларнинг турли даврларда, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларда эринган ютуқлари ҳамда тараққиёт босқичига кўтарилишини цивилизация тунгунчаси ўзида акс эттиради. Бу тараққиёт босқичи инсониятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, жамиятнинг ривожланиш даражаси, моддий ва маънавий маданиятнинг юксалиши, қабилалар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар билан изоҳланади.

Ўрта Осиё цивилизацияси турли ҳудудларда турли даврларда пайдо бўлди ва ривожланди. Мисол учун, жанубий ҳудудларда яшаган қадимги қабилалар милоддан аввалги VI минг йилликдаёқ деҳқончиликка ўтиб, унумдор хўжаликни ривожлантирган бўлсалар, бу даврда шимолий ҳудудлардаги қабилалар асосан овчилик, балиқчилик ва чорвачиликнинг илк шакллари билан шуғулланганлар. Бу нотекислик жараёнини табиий географик шароитлар ва ўзаро муносабатлар билан изоҳлаш мумкин. Бу ўринда Ўрта Осиёнинг чул ва дашт ҳудудлари ҳамда тоғолди ва дарё воҳалари ҳудудларининг ривожланиш даражасидаги маданий нотекисликни таққослаб кўриш (Копетдоғ, Ҳисор, Зарафшон тоғолди ҳудудлари ҳамда Қизилқум, Қорақум, Қашқадарё ва Зарафшон воҳасининг дашт ҳудудлари) муҳимдир.

Ундан ташқари, Ўрта Осиёда турли-туман маданият яратган қадимги аҳолининг неолит давридаёқ, яъни милоддан аввалги VI-IV минг йилликлардаги ўзаро муносабатлари ва бу аҳолининг Шарқдаги, даставвал Олд Осиёдаги бошқа қадимги цивилизация ўчоқлари билан узвий алоқада бўлиши ҳам маҳаллий цивилизациянинг ривожланишига катта таъсир курсатган.

Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий жамоа тузуми

Антропогенез жараёнлари

Ибтидоий жамоа тузуми кишилиқ жамияти тараққиётидаги энг узоқ давом этган ва энг қадимги давридир. Бу даврни ёзма манбалар асосида ўрганиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу даврни чуқур ўрганишда археология, этнография, антропология каби фанларнинг аҳамияти бекиёсдир. Қадимги одамлар ўз фаолияти даврида атроф-муҳитга таъсир кўрсатиб, қўндалик ҳаётда узига зарур бўладиган меҳнат қуроллари ясаган, яшаш учун маконлар ташлаган, кейинчалик эса бошпаналар қўрганлар. Ўз навбатида бу жараёнлар инсон фаолиятига таъсир кўрсатган.

Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё ҳудудида ибтидоий жамият ривожланишининг алоҳида босқичлари қуйидаги даврларга бўлинади:

1. Палеолит («палайос»-қадимги, «литос»-тош) даври; бундан тахминан 800 минг йил илгари бошланиб, 15—12 минг йил илгари тугайди; ўз навбатида бу давр учга бўлинади;

а) илк палеолит-Ашель даври, 800-100 минг йилни ўз ичига олади;

б) ўрта палеолит-Мустье даври, милоддан аввалги 100-40 минг йилликлар;

в) сўнги палеолит-милоддан аввалги 40-12 минг йиллик.

2. Мезолит («мезос»-ўрта, «литос»-тош) милоддан аввалги 12-7 минг йилликлар.

3. Неолит («неос»-янги тош)-милоддан аввалги 6-4 минг йилликлар.

4. Энеолит (мис-тош даври)-милоддан аввалги 4 минг йилликнинг охири-3 минг йилликнинг боши.

5. Бронза даври-милоддан аввалги 3-2 минг йилликлар.

6. Темир даври-милоддан аввалги 1-минг йилликнинг бошларидан.

Ўзбекистон ҳудудларидаги энг қадимги одамларнинг манзилгоҳлари Фарғона водийсидаги Селунгур, Тошкент вилоятидаги Кулбулоқ, Бухородаги Учтуғ маконларидан топилган. Бу давр одамлари тошлардан қўпол қуроллар (чоперлар) ясаб, термачилиқ ва жамоа бўлиб ов қилиш билан шуғулланишган. Илк палеолит даври одамлари жисмоний жиҳатдан ҳам, ақлий жиҳатдан ҳам ҳозирги одамлардан фарқ қилишган. Улар табиат олдида ожиз бўлиб, унда тайёр бўлган маҳсулотларни

ўзлаштирганлар. Улар на диний тушунчани, на деҳқончиликни ва на чорвачиликни билганлар.

Ўрта палеолит даври маконлари Тошкент воҳасидаги Обираҳмат, Хўжакент, Самарқанддаги Омонқўтон, Бойсун тоғларидаги Тешиктош каби кўпгина маконлардан аниқлашган бўлиб, улардан шу даврга оид кўпгина турли-туман тошдан ясалган меҳнат қуроллари топилган. Обираҳмат макони ёйсимон шаклда бўлиб, бу ерда 10 м қалинликдаги 21 та маданий қатлам аниқланган. Топилмалар орасида нуклеуслар, парракчалар, ўткир учи сихчалар, қирғичлар учрайди, шунингдек, турли ҳайвонлар суяклари ҳам кўпчиликни ташкил этади. Яна бир машҳур ёдгорлик Тешиктош ёр макони бўлиб, бу ердан турли-туман қуроллар ва ҳайвон суякларидан ташқари, 9-10 яшар боланинг қабри қазиб очилган. Қабрдаги мурданинг ёнига турли тош қуроллар ва архар шохи қадаб қўйилган.

Ўрта палеолит даврига келиб ибтидоий ҷамият одамларининг меҳнат қуроллари такомиллашиб, турмушида янги унсурлар пайдо бўла бошлайди. Энг муҳими, ибтидоий тўдадан уруғчилик ҷамоасига ўтиш бошланади. Шимолдан улкан музлик силжиб келиши натижасида олов кашф этилади. Одамлар ўчоқлар атрофларида тўланиб, ибтидоий турар-жойларга асос солдилар. Ҷамоа бўлиб ов қилиш пайдо бўлди.

Сўнгги палеолит қадимги тош асрининг сўнгги босқичидир. Бу даврга оид маконлар Оҳангарондаги Кўлбулоқ, Тошкентнинг ғарбидаги Бўзсув I ҳамда Самарқанд шаҳридан топилган. Улардан топилган топилмалар орасида қирғичлар, кесгичлар, сихчалар, пичоқлар, болталар каби қуроллар бор. Бу даврга келиб одамлар фақат тоғли ҳудудларга эмас, текисликларга ҳам тарқала бошлайдилар. Бу даврнинг энг катта ютуғи уруғчилик тузумига (матриархат) ўтилишидир.

Палеолит даврига хулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, бу даврда ибтидоий одамлар ҳўжалик юритишнинг энг оддий йўлларида (териб-термачлаб) мураккаброқ кўринишларига (овчилик, балиқчилик) га ўтдилар. Олов кашф этилди. Ибтидоий турар-жойлар ўзлаштирилди. Инсоният ибтидоий пода давридан уруғчилик тузумига ўтди. Меҳнат қуроллари такомиллашиб, турлари кўнаё борди. Шунингдек, бу давр ибтидоий одамлари орасида дастлабки диний қарашлар пайдо бўлди.

Мезолит даври ёдгорликлари Сурхондарёдаги Мачой ёр маконидан, Марказий Фарғонанинг қўшона ёдгорликларидан топиб ўрганилган. Бу даврга келиб музлик яна шимолга қайтади. Ҳайвонот ва

ўсимлик дунёсида катта ўзгаришлар содир бўлади. Инсоният ўз тарихидати дастлабки мураккаб мослама-ўқ-ёйни кашф этади.

Мезолит даври туроллари палеолитта нисбатан ихчамлиги ва сифатлилиги билан фарқ қилади. Мезолит даври қабилалари асосан овчилик ва термачилик ҳўжалиги юритганлар. Бу даврнинг охирларига келиб, дастлабки уй чорвачилиги ёки ҳайвонларни хонакилангтирини бонланади.

Неолит даврига келиб, қадимги қабилалар ҳаётида катта-катта ўзгаришлар содир бўлади. Бу давр одамлари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, қўллар бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиқиб, балиқчилик ва овчилик ёки деҳқончилик ва чорвачилик ҳамда қисман ҳўнармандчилик билан шуғулланганлар. Ёнг катта ютуқлардан бири кулолчиликнинг пайдо бўлишидир. Шунингдек, бу даврга келиб тўқимачилик ва қайиқсозлик ҳам пайдо бўлади. Неолит даври қабилалари ҳўжалик шаклларига қараб кўйидаги маданиятларига бўлинади: Жойтун маданияти, Калтаминор маданияти, Ҳисор маданияти.

Жойтун маданияти. Жанубий Туркменистон ҳудудидаги мил.авв. VI-V минг йилликларга оид маданият. Бу ердан Ўрта Осиёдаги биринчи нахса уйлар қолдиқлари, сопол идишлар намуналари аниқланган. Аҳолиси асосан деҳқончилик, чорвачилик ва қисман овчилик билан шуғулланган.

Калтаминор маданияти. Қадимги Хоразм ҳудудидан топилган бўлиб, мил.авв. V-IV минг йилликларга оиддир. Топилмалар Калтаминор қабилаларининг балиқчилик, овчилик ва қисман ҳўнармандчилик билан шуғулланганлигидан далолат беради.

Ҳисор маданияти. Асосан, Ҳисор-Помир тоғларидан топилган. Мил.оддан аввалги V-IV минг йилликларга оид. Ҳисорликлар сопол идишлар ясаб, асосан чорвачилик, овчилик, қисман термачилик билан шуғулланганлар.

Энеолит даври маконлари Хитойдан Дунайгача бўлган катта ҳудудда тарқалган бўлиб, ҳамма жойда ижтимоий тараққиётнинг бир хил босқичи кузатилади. Ўрта Осиёда кўйидаги янги тарихий-маданий жараёнлар энеолит даври билан боелик:

1. Ҳўжаликнинг бошқа ҳамма турларига қараганда ҳайдама деҳқончиликнинг устуилик қилиши;
2. Топдан ишланган қуроллар кўп бўлган ҳолда мис қуролларнинг пайдо бўлиши;
3. Катта-катта ибтидоий жамоаларнинг нахсадан ва хом гипсдан тикланган катта-катта уйлари;

4. Кулолчиликда муҳим техника ютуғи-хумдонларнинг ишлатилиши.

5. Турли ҳайвонларнинг лойдан ясалган ва она уруғи (матриархат) га хос ҳайкалчалари;

6. Рангдор, турли тасвирлар билан безатилган сопол буюмлар мавжудлиги.

Энеолит-мис-тош даврида одамлар дастлабки металл билан танишдилар. Бу даврга келиб мис қуроллар анча такомиллашган бўлса-да, ундан оғир меҳнат қуроллари ясашнинг имкони йўқ эди. Мисдан асосан уй-рўзгор буюмлари, тақинчоқлар ва ҳарбий қуроллар ясалган. Энеолит даври ёдгорликлари Бухоро вилоятининг Лавлакон, Бешбулоқ, Учтут (мис кони) мавзелиридан, Панжикент атрофларидан (Саразм маданияти) топиб текширилган. Бу даврга келиб, деҳқончилик Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларига ҳам ёйилади.

Ҳозирги кунда ибтидоий жамоа тузумининг турли баҳсларга сабаб бўлаётган муаммоларидан бири антропогенез-одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланишидир. Турли ҳудудларда қадим замонларда яшаган илғор мутафаккирлар одамнинг пайдо бўлиши ҳақида илмий таърифга яқин фикрларни баён этганлар. Улар асосан инсоният ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан деган фикрни билдирадилар. Инсоннинг пайдо бўлиши миллионлаб йиллар давом этган ривожланиш жараёнининг натижасидир. Энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Шарқий Африкадан (Олдувай, зинжантроп), Индонезиядан (Ява, питекантроп), Хитойдан (синатроп), Германиядан (Гейдельберг) топиб текширилган. Кейинги топилмалар, яъни, замонавий одамга анча яқин бўлган одам қолдиқлари дастлаб Неандерталь (Германия) водийсидан топилган (Ўзбекистондаги Тешиктош).

Ўрта тош даврида, биринчи навбатда меҳнат жараёнида инсон тафаккурининг ривожланиши натижасида неандерталь қиёфасидаги одамлар ҳозирги қиёфадаги одамларга айлана бошладилар. Улар жисмоний жиҳатдан камол топиб, ҳозирги қиёфадаги кишилар вужудга келди ва шу билан антропогенез жараёни тугади (кроманьон кўринишидаги одамлар). Бу жараёнининг тугаши инсоният тарихидаги муҳим воқеа бўлиб, инсон дастлаб тошдан оддий тўқмоқ ясаган бўлса, узлуксиз меҳнат, интилиш ҳамда онгининг ривожланиши натижасида юксак маданият яратиш даражасига етиб келди.

Жанубий Қозоғистоннинг тоғ ва тоғолди туманларидан, Қирғизистоннинг тоғ водийларидан, Жанубий Туркменистонда, Қизилқум ва Қорақум ичкарасидаги қадимги қўллар атро-

фида, Ўзбекистондаги Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари, Фарғона водийси ва унинг тоғли ҳудудларидан ибтидоий жамоа тузумининг барча давларига оид ёдгорликлар топилган. Бу топилмалар Ўрта Осиёни антропогенез жараёни содир бўлган ҳудудлар сарасига қўшиш имконини беради.

Ҳозирги даврда олимларнинг катта гуруҳи одамзоднинг дастлабки ватани Африка деган фикрни илгари сурса, яна бир гуруҳ олимлар Европа дейдилар. Бошқа бир гуруҳ олимлар эса одам илк марта Осиёнинг жанубида пайдо бўлган деган гоёни илгари сурадилар. Умуман олганда, одамзоднинг дастлабки ватани ҳақида олимлар орасида ягона фикр ҳозирча йўқ.

Ибтидоий тасвирий санъат

Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, горларнинг деворларига турли тасвирлар чизиб сўнгги палеолит даврига оиддир (Испания, Алтамир ғори). Ўрта Осиёда ун-гурлар ва қоятошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб эса ривожланган босқичга кўтарилади. Калтаминор, Ҳисор, айниқса Жойгун маданиятига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг турли намуналари топилган. Ўрта Осиёнинг тоғлик ҳудудларида кенг тарқалган қоятош расмлари ишланиш усулига кўра икки хил. Бир хиллари бўёқ (оҳра) билан, иккинчи хиллари эса уриб-ўйиб ишқалаш, чизиб усули билан ишланган (петроглифлар) расмлардир.

Ўзбекистондаги қоятош расмларнинг энг подир намуналари Зараутсой, Сарминсой, Биронсой, Кўксарой, Такатош, Тераклисой қабилар бўлиб, улар юздан зиёддир. Бу ердаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллари-нинг расмларини кузатиш мумкин. Улар ибтидоий буқалар, шерлар ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, бугу ва жайрон қабилардир. Расмлар орасида ўқ-ёй, узун қилич, ханжар, дубулға, қопқон қабил нарсалар ҳам кўпчиликни ташкил этади.

Энг қадимги расмлар Зараутсой (Сурхондарё) бўлиб, бу расмлар мезолит-неолит, яъни мил авв. VIII-IV минг йилликларга оиддир. Қоятош расмлари орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат ва жангвар қуролларини билиб олишимиз мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги авлодларимизнинг гоёвий қарапайи ва диний эътиқодларини ўргатишда муҳим аҳамиятга эга.

Шуни таъкидлаш жоизки, ибтидоий санъатнинг энг ривожланган босқичи неолит даврига оиддир. Бу давр Жойгун, Кал-

таминор ва Ҳисор маданиятларига мансуб ёдгорликлардан иб-
тидоий санъатнинг жуда кўплаб намуналари топилган. Неолит
даври одамлари идишларга ҳар хил рангдаги бўёқ билан турли
нақшлар, одам ва ҳайвон тасвирларини ифода этганлар. Шу
билан бирга лойдан ясашиб, пиширилган аёл ҳайкатчалари не-
олит даври санъатининг подир намуналари ҳисобланади.

Бронза даври ютуқлари

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда бронза-
нинг ватани Кичик Осиё ва Месопотамия бўлган. Мил. авв. III
минг йилликка келиб, Ўрта Осиё ҳудудларида бронза қуроллар
кенг тарқалади. Ўзбекистон ҳудудларида бронза даври ёдгор-
ликлари кўплаб учрайди. Бу даврга мансуб маданият излари да-
стлаб Хоразм, кейинроқ эса Зарафшон ва Қашқадарё ҳамда
Фарғона vodiylarидан топилган.

Улардан энг йириклари Сополитена, Жаркўтон, Тозабөгёб,
Замонбобо, Чуст, Амиробод ёдгорликларидир. Бу ёдгорликларда
олиб борилган тадқиқотлар шундан далolat берадики, бронза дав-
рида кишилик жамияти маданий тараққиётида катта-катта
ўзгаришлар содир бўлади. Аҳоли хўжалик юритишнинг муайян
кўринишларига, яъни воҳаларда, қўллар, дарёлар ва сойлар
бўйларида деҳқончиликка, дашт ва тоғолди ҳудудларида чорвачи-
ликка (меҳнатнинг дастлабки йирик тақсимоти) ўтиб олади.

Бу даврга келиб, Ўрта Осиёнинг ижтимоий тузумида ҳам
ўзгариш жараёнлари бўлиб ўтди. Уруғчилик тузуми бронза дав-
ридаям давом этган бўлса-да, она уруғининг мавқеи йўқолиб
борди. Металл эритиш ва хўжаликнинг ривожланиши натижа-
сида жамиятда эркаклар меҳнат ва мавқеи биринчи даражали
аҳамиятга эга бўлиб борди. Бундан шундай хулоса чиқариш
мумкинки, бронза даври жамият тараққиётида, деҳқончилик,
чорвачилик, овчилик ва ҳунармандчиликнинг ривожланишида
эркаклар етакчилик қилганлар. Аёллар эркаклар ишлаб
чиқарган нарсаларни истеъмол қилишда иштирак этсалар ҳам,
унга егалик қилишдан маҳрум бўладилар. Ишлаб чиқаришда
ҳукмронлик қилиш шу тарихи эркаклар қўлига ўтади ва она
уруғи тузуми ўрнини ота уруғи (патриархат) тузуми эгаллайди.

Бронза даврига келиб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши,
меҳнат унумдорлигининг ошиши натижасида кишилик жамия-
ти тарихий-маданий тараққиётида катта-катта ўзгаришлар со-
дир бўлди. Бу жараёнларда бронзанинг аҳамияти катта бўлди.
Аҳоли хўжалик юритишнинг маълум кўринишларига, яъни

воҳаларда, қўллар ва сойлар бўйларида деҳқончиликка даъват ва тоғолди ҳудудларида эса чорвачиликка ўтиб олди. Бу даврда жамият ҳаётидаги содир бўлган турли тараққиёт жараёнлари-кипилик тарихида муҳим босқич бўлган давлатчилиكنинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун улкан аҳамият касб этди.

Таянч тушунчалар

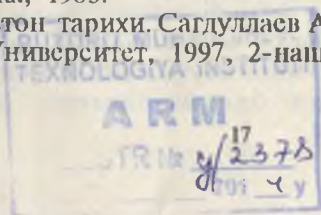
Цивилизация, ривожланишдаги неолитлик, антропогенез жараёнлари, палеолит, мезолит, неолит, энеолит, Аншель, Мустье, Тешиклон, Жойгун, Ҳисор, Калтаминор, Саразм, Замонбобо, Сополди, Неандертал, Кромоньон, Зараутсой, матриархат, патриархат.

Мустақил иш мавзулари

1. Антропогенез — инсоннинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.
2. Ибтидоий жамоа тузумининг даврларга бўлиниши ва унинг хусусиятлари.
3. Металл ишлатилишига ўгилиши. Жамият тараққиётида металлнинг аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Археологлар ҳикоя қилади. Тўплам. Тошкент, 1974.
2. Арциховский А. Археология асослари. Тошкент, 1970.
3. Аскарлов А., Альбаум Л. Поселение Кучуктепа. Тошкент, 1970.
4. Борисовский А. И. Древнейшее прошлое человечества. Москва. Наука, 1980.
5. Кабиров Ж., Сағдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси. Тошкент, 1990.
6. Муҳаммаджонов А. Қадимги Бухоро. Тошкент, 1991.
7. Окладников А. П. Палеолит и мезолит Средней Азии. В кн. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. М. — Л., 1966.
8. Толстов С. П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. Тошкент, 1964.
9. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Пер. с англ. Д. А. Корончевского. М., 1989.
10. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы, расы, культуры. М.: Наука, 1985.
11. Ўзбекистон тарихи. Сағдуллаев А., Эшов Б. таҳрири остида. Тошкент. Университет, 1997, 2-нашри, 1999.

3-мавзу. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАРИХИ

Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси

Ҳар бир халқнинг ўз келиб чиқиш ва ривожланиш тарихи бор. Ўзбек халқининг ҳам узоқ ва воқеликларга бой тарихи мавжуд бўлиб, у халқ бўлиб шаклланишга қадар узоқ ва мураккаб этник жараёнларни бошидан кечирди. Умуман олганда, ҳозирги кунда халқларнинг келиб чиқиши-этногенезига эътибор айниқса кучайганки, бу ҳолат миллиятлар ичида ўз-ўзица англан жараёнининг ўсатилиги, ўз тарихи, ўтмишига қизиқишнинг ошганлиги, янги мустақил давлатлар пайдо бўлиши билан ўз ифодасини топади.

Мустақиллик шарофати ила ўтмишимиз, тарихимизга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Тарихимизни, бой ўтмишимизни илмий, ҳолисона тарзда баён қилиш замон талабига айланди. Президентимиз Исроом Каримовнинг 1998 йил июл ойида бир гуруҳ олимлар билан ўтказган учрашувида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги» 1998 йил 27 июл қарорида ва Президентимизнинг тарихий ўтмишимизни ўрганиш муаммоларига бағишланган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида ҳамда сўнгги пайтлардаги кўпгина чиқишларида ўзбек халқининг тарихини илмий, ҳаққоний тарзда баён қилиш, тарихий тадқиқотларга кенг кулашда йўл очиб берил, маданий меросимизни асраб-авайлаш, миллий мафкура қояларини ривожлантириб тарғиб этиш ва бошқа кўплаб муаммоларни ҳал этиш масалалари кўриб чиқилди.

Президентимиз жумладан шундай деган эди: «Тарихий хотираси бор инсон-иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир. Ким бўлишидан қатъий назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига тортиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди». Дарҳақиқат, жамият тараққиётида тарихнинг ўрни ва роли ниҳоятда катта бўлиб, бу жараёнининг ҳозирги кунда давлатимиз маънавий ҳаётида тутган ўрни беқийсдир.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи ҳозирги кунда тарихимизда кам ёритилган ва илмий асосда тамомила янгитдан кўриб чиқишга мансуб бўлган масалалардан биридир. Президентимиз таъкидлаганидек, «биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихни таг-

томиригача назар ташлаймиз». Дарҳақиқат, уч минг йилликдан зиёд давлатчилик тарихига эга бўлган халқимизнинг илдизлари асрлар қатрига бориб тақалади.

Матлумки, «Ўзбекистон қадимги тарихининг жуда катта даври ёзма манбаларсиз, археология ва антропологияга оид манбаларга таянган ҳолда ўрганилади. Қадимги Шарқ ёзма манбаларидан (Ҳинд, Оссурия ва Эрон) матлумки, мил. авв. II минг йилликнинг ўрталари ва охирлари (бронза даври)-Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон тарихи-ҳинд-эрон қабилалари ёйилиши билан боғлиқ бўлган. Ҳинд-эрон қабилалари дастлаб жуда кенг ҳудудларда — Волга, Урал ва Жанубий Сибир оралиғидаги ерларда яшаганлар».

Тадқиқотчи Т.Ходжайов фикрига кўра, бронза даврига келиб, Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, боши чўзиқчоқ, юзи тор ирқининг вакиллари тарқалган. Шимолий дашт ва чўл ҳудудларида эса, жануб аҳолисидан фарқ қилган боши думалоқ, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар яшаган. Фақат жанубий қиёфали одамлар Ўрта Ер денгизи ирқининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ҳудудидан то Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг шимолий-шарқий қисмида Урал, Волга бўйи ерларигача тарқалган.

А. Сағдуллаев тадқиқотларига кўра, бронза даврига келиб, Ўрта Осиё ҳудудида қадимги жанубий ва шимолий қиёфали одамлар вакиллариининг кўпилини жараёни бошланади ҳамда айнан мана шу даврга келиб, ўлкамизда яшаб ўтган бронза даври қабилалари Ўрта Осиёнинг қадимги халқларига асос солганлар. Тадқиқотлар натижаларига қараганда мил.авв. II минг йилликнинг охири-I минг йилликнинг бошлари Ўрта Осиё ҳудудларида мураккаб этник-маданий жараёнлар бўлиб ўтади. Хусусан, жанубий ҳудудлардаги ҳосилдор воҳалар ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлангирила бошланган бўлса, шимолий вилоятларда кўчманчи чорвадор қабилалар тарқата бошлайди. Кўчманчи чорвалорлар ва ўтроқ аҳолининг узвий муносабатлари асосида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар авж олди.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихидан бошланади. Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар ва бошқа

қабилаларнинг аралашиб кетини, маданий аъёналарнинг қўшилиб янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган.

Ўзбекистон Ўрта Осиёнинг қадимдан ўтроқ деҳқончилик маданияти ўчоқлари таркиб тошган ҳудудда жойлашган. Диёри-миз нгу боис археологик ва метъморчилик ёдгорлигига бой. Фарғона водийсигининг Селунгур горидан топишган қадимги тош даврига оид топишмалар ва Тешиктошдан топишган ўрта палеолит даврига оид одамзод қолдиқлари, бизнинг юртимиз Африка ва Олд Осиё билан бир қаторда инсоният пайдо бўлган ҳудудлар таркибига кирганлиги ҳозирги кунда узил-кесил исботланади. Шунингдек, мезолит даврига (ўрта тош даври) оид Мачай горидан топишган ёдгорликлар, неолит (янги тош) даврига оид овчилик ва балиқчилик маданиятини ўзида жам қилган Қалтаминор, жанубдаги илк деҳқончилик маданиятига оид бўлган Жойтун, Ҳисор тоғ маданияти, бронза даврига оид бўлган хилма-хил Замонбобо, Сополиттепа, Саразм, Далварзинтепа, Чуст маданиятлари ўлкамизда қадимги аجدодларимиз ҳужалигигининг жадаллик билан ривожланганлигини исботлайди.

Ўлкамиз қадимги аҳолиси тош ва бронза даврларида қандай ном билан аталганликлари бизга номаълум. Илк бора Ўрта Осиё аҳолиси хусусидаги маълумотлар Шарқ ва антик давр юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчиларининг маълумотларига қараганда, Евросиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қабилалар умумий «скифлар» номи билан аталади. Юнон тарихчиси Геродот, «бу халқлар қадимийликда мисрликлардан қолишмайди», деб юқори баҳо берган эди. Плиний Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида ўз асарида эслаб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ гап боради. Аҳмоний миҳхат ёзувларида саклар учта қисмга бўлиб кўрсатилади (хаумаварка, тиграхауда, тиай-тара-дарайя). Массагетлар хусусида ҳам турлича фикрлар мавжуд бўлиб, улар кўчманчи чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари жойлашган ҳудуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар Сўғдиёнадаги-сўғдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, қадимги Бақтриядаги-бақтрийлар, қадимги Чочдаги-чочликлар, Фарғонадаги-парканаликлар шулар жумласидандир. Бу тарихий номларнинг қўшларини биз илк ёзма манбаларда, хусусан зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да, Аҳмоний ҳукмдорларнинг миҳхат асарларида учратамиз.

Шунингдек, Қозоғистон ҳудудларида яшаган чорвадор қабилалар бронза давридаёқ («Андроново маданияти») туркий тилда сўзлашганлар деган асосли фикрлар ҳам мавжуддир. 1969 йили Олмаота яқинидаги Иссиққўрғон маконидан топилган ёзув-мил.авв. IV-III асрларга оид бўлиб, ҳозирги кунда илк туркий тили ёзуви деган фикрлар ҳам бор. Бундан хулоса чиқарадиган бўлсак, демакки, мил. авв. IV-III асрлардаёқ Ўрта Осиёнинг шимолий-шарқида туркий тили аҳоли-қабилалар мавжуд бўлиб, уларнинг хоразм, сўғд, бақтрия каби ёзувлари ўша жой аҳолиси ичида ишлатилган. Етгисувдаги сакларнинг бир қисми ҳам туркий тилда сўзлашган.

Тадқиқотчилар фикрларига таяниб шуни айтиш мумкинки, Ўрта Осиёда қадимданоқ 2 хил: туркий ва шарқий эроний тилда сўзланувчи аҳоли мавжуд бўлган. Ўзбек халқининг қадимги аҳолисини худди шу икки бўлак ташкил этган. Мил. авв. II-I асрларда ва эрамизнинг бошларида эса, узоқ давом этган этник жараён натижасида ҳозирги замон Ўзбек халқига хос бўлган «икки дарё оралиги тиши» (Амударё, Сирдарё) даги ирқ кишилари Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларида яшардилар.

Милотнинг IV асрларига келиб бу тип кишилари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг катта қисмида учрай бошладилар. Эрон аҳмонийларининг Ўрта Осиёни босиб олишлари, сўнгра македониялик Искандарнинг ҳарбий юришлари маҳаллий аҳоли этногенезига сезиларли таъсир этмади. Мил. авв. I аср ва эрамизнинг IV асрига қадар Ўрта Осиёга кўчманчи юсчжилар, хионийлар, эфталит қабилаларининг кириб келиши даври бўлди. Худди шу давр янги ер эгаллиги муносабатларининг ҳам шаклланиш даври бўлди. Юқоридаги қабилалар туркий тилдаги қабилалар бўлиб, уларнинг кириб келиши туркийлашув жараёнини янада кучайтирди.

VI-VIII асрлардаги этник-маданий жараёнлар хусусида

Эрамизнинг 551 йилида Олтойда янги давлат — Турк хоқонлиги юзага келди. Турк хоқонлиги ҳукмдори Муқанхоқон (554-576 йй.) ва унинг амакиси Истами Ябгуларнинг Ўрта Осиёга юришлари VI асрнинг 50-йиллари охири ва 60-йилларида айниқса кучайди. 568 йили Ўрта Осиё батамом улар қўлига ўтди. Улар аввал кўпроқ ўзлангирлимаган ерларга, сўнгра аста-секин маҳаллий аҳоли яшайдиган қишлоқларга яқинлашиб, ерли халқ маданий-хўжалик ютуқлари таъсирида ярим ўтроқ ва кўп ҳолларда ўтроқ турмуш кечиришга, улар би-

лан иқтисодий ва маданий алоқани кучайтиришга муяссар бўлдилар. Натижада Хоразм, Фарғона, Сўғднинг катта қисмида яшовчи туркий қабиладар улар билан араланиб кетди.

VI асрнинг 60-70 йилларида хоқонлик қабиладари Бухоро воҳаси ва ҳатто Шимолий Афғонистон ҳудудларига ҳам бориб ўрнаша бошладилар. Бунинг натижасида маҳаллий аҳоли билан ўзаро яқинлашув ва қон-қариндошчилик алоқаларининг ривожланиши жараёни содир бўла бошлади. 603 йилга келиб Турк хоқонлиги узил-кесил 2 қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниб кетади. Ўрта Осиёдаги бир нечта кичик ярим мустақил давлатлар Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида эди.

Янги ер эгаллиги муносабатлари ривожланаётган Ғарб хоқонлигининг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукмронлик жараёнида туркларнинг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан араланиб кетади. Ўтроқ ҳаётнинг агганавий-маъмурий удумлари таъсирида бошқарув таркиблари аста-секин ўзгариб, хоқонлик қабиладарининг ижтимоий-сиёсий мавқеи мустаҳкамланиб боради. Турклар этник-сиёсий ҳаётда фаолланиб, Ўрта Осиё җамиятининг барча жабҳаларида тенг қатнаша бошлайдилар. Хоқон Шегуӣ вафотидан кейин (618 й.) ҳокимиятга келган Тун Ябғу (Тун баҳодир) даврида Ғарбий хоқонлик янада кучаяди.

Бу жараёни тўхтатиш учун ҳеч бир сиёсий куч маълумлашмади. Аксинча, маҳаллий аслзодалар, айниқса, сўғд зодагонлари турк хоқонлари ҳимоясида ўз савдо-сотиқ ишларини ривожлантириб, бу ишлардан жуда катта даромад олар эдилар. Туркий аҳоли сон жиҳатдан кўпайиб, уларнинг маҳаллий аҳоли ўртасидаги этник қатлами тобора қалинлашиб борди. Айниқса, туркий қатлам VII-VIII асрларда Шонг ва Фарғонада устун даражага эга эди. Ғарчи Ғарбий Турк хоқонлиги 659 йилга келиб парчаланиб кетса-да, унинг этник таъсири ўлкада сақланиб қолди.

VIII аср бошида арабларнинг Ўрта Осиёга бостириб кириши маҳаллий аҳоли этногенезига деярли таъсир кўрсатмади. Араблар улардан сиёсий ҳукмронликни тортиб олиб, туркий халқларнинг Ўрта Осиёга кириб келиш жараёнига чек қўя бошладилар. Хоқонлик қабиладарининг маҳаллий аҳоли билан араланиб кетиши, уларнинг тобора ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиши ҳолати юз берди. Туркий тил тобора кенг тарқала бошлади. Араблар туркий халқлар таъсирини сиқдириш мақсадида Мовароуннаҳрни эронликларга яқинлаштириш сиёсатини тутдилар. Шу мақсадда Ўрта Осиёга VIII-IX асрларда арабий ва эроний оилаларни кўчириб келтириб жойлаштириш сиёсатини юргиздилар. Бу даврга келиб турклар ўз таъсирларида Етгисувни сақлаб қолдилар ҳолос.

**Ўзбек халқи этногенезининг кейинги давлари.
«Ўзбек» атамаси хусусида**

Ўзбек халқи шаклланишининг кейинги, яна бир муҳим даври IX-XII асрлар ҳисобланади. X асрнинг охирида туркий этник қатламнинг Мовароуннаҳрнинг барча ҳудудларида устунлигини таъминловчи тарихий воқеалар содир бўлди. Арғу, тухси, қарлук, чигил ва яғмо қабилалари иттифоқидаги қорахонийлар давлати юзага келиб, бу давлат 999 йили Мовароуннаҳрни ўз ичига киритди. Қорахонийлар давлатида қарлук-чигил туркий тил лаҳжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Маҳмуд Қошғарий «энг очик ва равон тил» деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бўлиб, Аҳмад Юғнакийнинг (775-869) «Ҳибатул-хақойиқ» (Ҳақиқатлар тухфаси) достони, Юсуф Хос Ҳожибнинг (XI аср, «Қутадғу билик» (Саодатга йўловчи билим) асари, Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону лугатит-турк» асари, Аҳмад Яссавийнинг (1041-1167) «Ҳикматлар»и ҳамда «Ўғузнама», «Алпомиш», «Гурӯғли» каби дostonлар шулар жумласидандир.

Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг форсий-ларий тилида сўзлашувчи аҳолиси X асрдан бошлаб ўзини «тозик» — яъни «тожик» деб юрита бошлайди. Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан -1213 йилгача) дап ташқари ҳукмронлик қилган кейинги сулолалар, Ғазнавийлар (997-1187), Салтжўкийлар (1040-1157), Хоразмшоҳ-ағултегинийлар (1097-1231) нинг барчаси туркий қавмга тегишли бўлиб, ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Мўғуллар истилоси гарчи аҳоли бошита ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлса-да, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмади.

Мовароуннаҳр ва Хоразмдан шимолда жойлашган вилоятларни, мусулмон муаллифлари Дашғи Қипчоқ-Қипчоқ чўли деб аташган. Қадимданок бу ерларда асосан туркий халқлар ва турклашган мўғуллар истиқомат қилар эдилар. Чингизхон босқинидан сўнг бу ерлар катта ўғил Жўчининг ичига тушган эди. Кейинчалик бу ҳудуд икки қисмга бўлиниб кетди. Жўчининг ўғли бўлмиш Шайбоннинг авлодидан бўлган Султон Муҳаммад 13 ёшида (1312-1341) Оқ Ўрдага ҳукмдор бўлади. Султон Муҳаммадга Ўзбекхон деб тахаллус берилган.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда ўлкамиз ҳудудларида энг қадимги давларда яшаган ўтроқ маҳаллий аҳоли — сўғдийлар, хоразмийлар, бақрийлар, саклар, мас-

сагетлар, ҳозирги ўзбек халқининг асосини ташкил этади. Тарихнинг қадимги давларида аҳоли кўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашги Қипчоқ ҳудудларида яшаган туркий аҳоли Мовароуннаҳр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғуллашиб кетган ва аҳоли ўз номини ўзбек деб атаган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном «ўзбек», «ўзбеклар» сифатида тилга олинади. Аммо, шу нарса аниқки, Дашги Қипчоқ ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар, аксинча унинг орасига сингиб кетиб юқори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотчи Абдуқаҳҳор Иброҳимовнинг ёзишича, ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарёси бўйларидан тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган, бу макон ўтмишда турли номлар билан, чунончи Қипчоқ дашги, Олгин Ўрда, ўзбек вилояти, ўзбек мамлакатлари, ўзбек улуси деб аталган. Халқимизнинг бу қатламини жуғрофий ўрин жиҳатидан шартли равишда шимолӣ қатлам деб аташ ҳам мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқининг этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, қанлар, бақтрийлар, хоразмийлар, доволликлар, саклар ва массагетлар ташкил этади. Турли давларда бу ҳудудларга кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли четдан келган (келгинди) аҳолига нисбатан устун бўлган.

Бу фикримизни исботловчи далиллардан бири, кейинги уч-икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди. Хусусан, шарқий эроний тиллар ўрнига ғарбий эроний тиллари (форс тили) ва эрамизнинг бошларидан бошлаб туркий тиллар кент тарқала бошлади. Аммо маҳаллий халқнинг «қони», яъни генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларга хос кўнгина антропологик хусусиятлар шу кўнларга қадар сақланиб келмоқда.

Ўзбек халқи келиб чиқишининг асосини энг қадимги давлардан бошлаб ўлкамиз ҳудудларида яшаб келган халқлар ва элатлар ташкил этган. Икки минг йил давомида маҳаллий аҳолига ке-

либ қўшилган туркий тили элат ва халқлар ўзбек халқининг шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган.

Таянч тушунчалар

Энтогенез, хоразмийлар, сўғдийлар, бақҗрийлар, саклар, мас-сағетлар, Даппи Қипчоқ, «Икки дарё оралиғи типи», «Ўзбек» атамаси, Ўзбекхон.

Мустақил иш мавзулари

1. Ўлкамиз ҳудудларида яшаган энг қадимги аҳоли ва уларнинг машғулотлари.
2. Ўзбек халқи шаклланишининг босқичлари.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
2. Абулғозий Шажараи турк. Тошкент, «Чўлпон», 1992.
3. Заки Валидий. Ўзбек уруғлари. Тошкент, 1992.
4. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар., Тошкент «Шарқ», 1999.
5. Жабборов И. Ўзбек халқининг этнографияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994.
6. Шаниязов К. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). Тошкент. «Наука», 1964.
7. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг этногенезига оид баъзи назарий масалалар. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 6-сон, 1998.
8. Ҳасан Ато Абуний. Туркий қавмлар тарихи. Тошкент, «Чўлпон», 1994.
9. Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси. Тошкент, «Чўлпон», 1995.

4-мавзу. ЎЗБЕК ХАЛҚИ ДАВЛАТЧИЛИГИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ ВА ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧЛАРИ

Илк давлатлар пайдо бўлишининг асосий омиллари. Жаҳон тарихидаги дастлабки давлатлар

Нафақат Ўзбекистон, балки дунё тарихида илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари ҳозирги кунда тадқиқотчилар орасида энг долзарб бўлиб турган муаммолардан бири ҳисобланади. Масалани ўрганиб, унга аниқлик киритишдан олдин давлатчиликнинг илдизлари ва пайдо бўлиш шарт-шароитларига диққат-эътиборни қаратмоғимиз лозим.

Янги тош асрига (неолит) келиб Ўрта Осиё ҳудудларида деҳқончиликнинг пайдо бўлиши жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жараёнларини янада тезлаштирди. Бронза даврига келиб эса деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши, иқтисослашган ҳунармандчилик ҳўжаликларининг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш ҳажми кўпайиб, меҳнат қуроллари янада такомиллашиб борди. Жамиятда ишлаб чиқарувчи ҳўжаликнинг пайдо бўлиши ва жадаллик билан ривожланиши ўз навбатида ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга сабаб бўлди.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё ҳўжалигининг асоси ҳисобланиб, бу жараён жанубий Туркменистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубида бронза (мил. авв. III-II йилликлар) даврида, Тошкент воҳаси ва унинг атрофларида эса илк темир (VIII-IV асрлар) даврида шаклланиб ривожланди. Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, қуйи, ўрта) оқимлари бўйларида, Мурғоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Бундай ҳолатни дунё тарихидаги дастлабки давлатлар-Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Ҳозирги кунга келиб, Ўрта Осиёнинг жуда кўп қисми бронза ва илк темир даврига оид ёдгорликларидан (Сонолли, Жарқўтон, Анов, Қизилтепа, Қўзалиқир, Афросиёб, Чуст, Давларзин, Даратена ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи ҳўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қуроллар топиб ўрганилган. Металл қуролларининг меҳнат қуроллари сифатида жамият ҳаётига кенг ёйилиши меҳнат унумдорлигининг янада юксалиши учун улкан имкониятлар яратиб, бу жараён давлатчилик пайдо бўлишини янада тезлаштирди.

Сўнгги бронза даврига келиб кулолчилик чархининг ишлати-
ла бошланиши натижасида Сополли, Олтигтепа, Гонур,
Жаркўтон кабиларда кулолчилик маҳаллари пайдо бўлади. Шу-
нингдек, хунармандчиликнинг тошга, металлга, ёғочга, суякка
ишлов бериш турлари ҳам кенг тарқалади. Хунармандчи-
ликнинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалик тармоғи сифатида шаклланиб
ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим
аҳамиятга эга бўлиб, давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим
бўлган қўшимча маҳсулот қўшайишига туртки бўлди.

Ўрта Осиё ҳудудларида яшаган аҳоли қадимги даврлардан
бошлаб ўзаро муносабатларни ривожлантириб келганлар. Брон-
за даврига келиб шимолдаги кўчманчи чорвадор қабилалар ва
жанубдаги ўгроқ деҳқончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол ай-
ирбошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашди. Бу ўринда
ўша даврда шаклланиб кейинчалик янада ривожланган қадимги
йўлларнинг аҳамияти бекиёс бўлди. Бу йўллар орқали Ўрта
Осиё қадимги аҳолиси мишпақадан таниқари қўшни давлатлар
Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон кабилар
билан турли алоқаларни ривожлантирганлар.

Хуллас, Бронза даврига келиб аҳоли ишлаб чиқаришнинг
маълум бир соҳаларига — деҳқончилик, чорвачилик ва
хунармандчиликка ихтисослашиб борди. Бу жараён ишлаб
чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва уларнинг бир ерга тўпланиши
учун замин яратди. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ўз нав-
батида маҳсулот ҳажмининг ўсиб, қўшимча маҳсулот пайдо
бўлишига сабаб бўлди. Демак, қадимги хўжаликларнинг ихти-
сослашуви, суғорма деҳқончиликлари ривожланиши, металл-
нинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши,
хунармандчиликда турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро
айирбошлаш ва савдо-сотиқ тараққий этиши натижасида жа-
мият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатилади. Бу
юксалиш илк давлатчиликнинг асосий пойдевори ҳисобланади.

Мил.авв. IV минг йилликка келиб қадимги Миср хўжалигида
сўнгий суғорини асосланган деҳқончилик катта ютуқларга
эришади. Кўп тармоқли бўлган хунармандчилик
деҳқончиликдан ажралиб чиқади. Савдо-сотиқ кенг миқёсда ри-
вожланиб боради. Айнан мана шу даврда жамиятнинг ижтимо-
ий ҳаётида ҳам тубдан ўзгаришлар бўлиб ўтди. Аҳоли орасида
табақаланиш рўй бериб, жамият учта — ҳукмрон қатлам
(қабила оқсоқоллари, қўҳонлар, бой жамоачилар),
деҳқончилик жамоаси аъзолари (Қад. Миср жамиятдаги молдий
ишлаб чиқарувчилар) ва қуллар қатламларига бўлинади.

Мил. авв. IV минг йилликнинг иккинчи ярмида Қадимги Мисрда шаҳар маркази атрофидаги бир нечта қишлоқларни бирлаштирган унчалик катта бўлмаган вилоятлар (номлар) доирасида дастлабки давлатлар пайдо бўлади. Марказий шаҳарлар марказида ҳукмдор қароргоҳи ва бош худо ибодатхонаси жойлашган. Бу даврда Қуйи Мисрда 22 та ном, Юқори Мисрда 20 та ном бўлгани маълум. Мил. авв. IV минг йиллик охирига келиб барча номлар бирлаштирилиб Қуйи ва Юқори подшоликлар ташкил тонади. Қуйи Миср подшолиги пойтахти Энхаб (Нехен) шаҳри, Юқори Миср подшолиги пойтахти эса Буто шаҳри эди. Қадимги Мисрнинг ривожланиши Ўрта, Янги ва Сўнгги подшоликлар даврига бўлинади.

Мил. авв. V минг йилликка келиб, қадимги Месопотамия аҳолиси ҳаётида Халаф маданияти (Тал-Халаф қишлоғи номидан) маълум аҳамиятга эга бўлган бўлса-да, бу ҳудудларда жамиятнинг табақаланиши ва давлатчиликнинг пайдо бўлиши ҳамда Шумер цивилизациясининг асослари Урук (IV минг йилликнинг иккинчи ярми) маданияти билан боғлиқдир.

Бу даврда Месопотамия ҳўжалигининг асосини суғорма деҳқончилик ташкил этарди. Аста-секинлик билан деҳқончиликдан ҳунармандчилик ҳўжаликлари ажралиб чиқиб, улар жамият ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган тармоқларга айлана бошлайди. Ички ва ташқи аламинув ривожланади. Қўшни вилоятлардан мис, олтин, қурилиш моллари, қимматбаҳо тошлар келтирила бошланади. Манзилноҳлар ўлчамлари кенгайиб, улар маданий, маъмурий, сиёсий ва диний марказларга айланиб боради.

Мил. авв. IV минг йилликка келиб ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам тараққий этади. Натижада Месопотамия жамиятда мулкий тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш рўй беради. Мил. авв. III йилликнинг бошлари Месопотамиянинг (Тигр ва Евфрат дарёлари водийси) жанубида Шумер, Ўрта қисмида эса Аккад каби давлатлар Эреду, Ур, Ларса, Урук, Умма, Лагас каби бир нечта шаҳар-давлатлар мавжуд эди. Уша давр Месопотамия ривожланишининг асосини суғорма деҳқончилик ташкил этарди.

Ўлкамиз ҳудудларида дастлабки шаҳарсозлик маданияти

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши дастлабки давлатчилик шаклланишида энг муҳим ва асосий омили бўлиб, бу иккала жараён узвий боғлиқ ҳолда кечган.

Маълумки, мил. авв. II минг йилликка келиб қадимги Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида ўтроқ қабилалар ривожланиб, аҳолининг алоҳида жойлашув тизими шаклланади. Аҳолининг алоҳида жойлашув манзилгоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар-ўтроқ деҳқончилигининг ривожланиши, аҳоли зичлигининг юқори даражаси, ҳунармандчиликнинг тараққий этиши, ижтимоий табақаланиш ва бошқарув тизимининг мураккабланиб бориши, ўзаро алмашинув, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларининг кучайиши ҳамда ҳарбий-сиёсий вазият Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки шаҳарларнинг пайдо бўлишида асосий омиллардан ҳисобланади.

Жамият ҳаётида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар мил. авв. III минг йилликнинг охири-II минг йилликнинг бошларига келиб, Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки шаҳарларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳам худди жамият тараққиётида бўлгани каби узлуксиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуниятга кўра шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши, узок, босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Мил. авв. II минг йилликка оид Ўрта Осиёдаги Жарқўтон, Сополли, Дашли, Гонур, Намозгоҳ, Олгинтепа, Улуттепа қабиларда илк шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши учун қўйидаги омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлди:

- аҳолининг ўтроқ деҳқончиликка ўтиши ва кенг воҳалар бўйлаб ёйилиши;
- ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва айрим соҳаларга ихтисослашиши;
- қадимги савдо йўлларининг ривожланиши натижасида иқтисодий ва маданий алоқалар ҳамда савдо-сотиқнинг тараққий этиши;
- табиий-географик ҳамда ҳарбий-стратегик шарт-шароитлар.

Шаҳар маданияти даставвал Ўзбекистоннинг жанубида, Сурхондарё ҳудудида шаклланди, сўнгра эса шимолга Сўтд (Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро), Хоразм, Шон ва Фарғона ҳудудларига тарқалди. Бу — айнан юртлар ва халқлар тараққиётидаги потекислик каби тарихий қонуниятга зид эмас.

Кўп сонли археологик топилмаларнинг далолат беришича, Ўзбекистондаги айрим кўҳна шаҳарларнинг ёши 2700-3000 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхондарё), Узунқир, Ерқўртон (Қашқадарё) қабилар киради. Қадимги шаҳарлар — тарихий ривожланишдаги урбанистик

жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлган жамият тараққиётининг ижтимоий асоси ҳисобланади. Фикримизча, шаҳарлар тарихини ўрганиш жараёнида даставвал, энг қадимги шаҳарлар шаклланиши ва ривожланиши; аниқ ҳудудлар ва вилоятлардаги тарихий-маданий шарт-шароитнинг таъсири; экологик-географик, ижтимоий, иқтисодий ва демографик муҳитларнинг даражаси ва таъсир доираси; шаҳарларнинг вазифаси; қадимги шаҳар марказларининг тарихий-маданий жараёнлардаги ўрни ва аҳамияти масалаларига келг эътибор қаратиш лозим.

Энг қадимги давлатлар. Улардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт

Ўтган асрнинг охирларидан бошлаб ҳозирги кунга қадар «Авесто» маълумотлари (вилоятларнинг Арёшаёна бўйича бирлашиши) Геродот ва Гекатей асарлари («Катта Хоразм»), шунингдек, Ктесийнинг қадимги Бақтрия подшолиги ҳақидаги маълумотлари ва ниҳоят археологик тадқиқотлар натижалари Ўрта Осиёда илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши муаммоларини ўрганиш учун асос бўлган бўлишига қарамасдан, қадимги давлатлар ҳудудлари, шакллари, бошқарув тизими ва санаси билан боғлиқ бўлган мавзуларнинг айрим йўналишлари ҳамон илмий баҳсларга сабаб бўлмоқда.

Ижтимоий-иқтисодий аҳволни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мил. авв. I минг йилликнинг бошларида келиб, Ўрта Осиёнинг писбатан ривожланган ҳудудларида илк давлат уюшмалари пайдо бўла бошлайди. Мил. авв. IX-VIII асрларга келиб, Бақтрия (Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон, Шимолий Афғонистон) ҳудудларида ҳарбий аҳамиятга эга бўлган сиёсий бирланмалар ташкил топади. Ушш даврда Марғиёна ва Сўғдиёна қадимги Бақтриянинг айрим қисмлари бўлганлиги ҳақида турли маълумотлар бор. Бақтрия Шарқдаги энг муҳим ҳарбий ва иқтисодий марказлардан бири бўлиб, аҳолининг, қудратли шаҳарлар ва қалъаларнинг кўпчилиги, табиий хом ашёга бойлиги, муҳим марказий савдо йўллари чорраҳасида жойлашганлиги, ҳунармандчиликнинг равнақи шундан далолат беради.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар «Катта Хоразм», «Қадимги Хоразм» масалаларига бирмунча аниқликлар киритди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Хоразм тупроғида мил. авв. VIII-VII асрларга оид паҳса ёки хом гипс турар жойлар аниқланмаган (турар жойлар ярим ертўлалардан иборат). Қадимги Хоразм давлати мил. авв. VI асрда Амударёнинг ўрта оқими қисмидан Оролга яқин бўлган ерларда вужудга

келган. Бақтрия ва Хоразм давлатининг ҳудудий чегаралари Ўрта Амударё оқимидаги ерлар орқали ўташ. Хоразмнинг йирик суғориш иншоотлари мил. авв. VI-V асрларга оиддир. Ўлкада бу даврларга оид кўпгина шаҳар ва қишлоқлар харобалари очиб ўрганилган. Улардаги топиқмалар, манзилгоҳлар, хом гишт ва пахсадан қад кўтарган бўлиб, аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланган.

Қадимги Сўғдиёна, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида жойлашган бўлиб, жануби-шарқда Бақтрия, шимоли-ғарбда Хоразм билан чегарадош бўлган. Сўғдиёна ҳақида «Авесто», аҳмонийлар даври, миҳхат ёзувлари ва юнон-рим тарихчилари маълумотлар берадилар. Қашқадарёдаги бир қатор турар-жойлар ва уй-қўрғонлар қолдиқлари мил. авв. IX-VIII асрларга оиддир. Сўғдиёнада Афросиёб, Ерқўрғон, Узунқир каби йирик шаҳар марказлари ҳамда кўпгина вилоятлар ва давлатлар билан ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар ривожланади.

Ўзбекистон ҳудудларидаги энг қадимги давлатлар ҳақида зардуштийларнинг муқаддас диний китоби «Авесто», аҳмонийларнинг миҳхат ёзувлари (Бехистун, Нақши Рустам, Суза, Персеполис) юнон-рим тарихчиларининг (Геродот, Гекатей, Курций Руф, Арриан, Страбон ва бошқалар) маълумотлар беради. Сўнгги йилларда қадимги Бақтрия, Сўғдиёна ва Хоразм ҳудудларида олиб борилган археологик тадқиқотлар кўп ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқлайди.

Мил. авв. 559 йилда Эронда подшо Кир II аҳмонийлар давлатига асос солади. Мил. авв. 545-540 йилларга келиб аҳмоний подшолари Ўрта Осиёдаги Парфия, Марғиёна, Бақтрия, Сўғдиёна каби вилоятлар ва кўчманчи қабилалар устидан ўз ҳукмронликларини ўрнатдилар. Ўрта Осиё халқлари босқинчиларга қарши мардонавор кураш олиб бордилар. Хусусан, кўчманчи массагет қабилалари аҳмонийларнинг катта қўшинларини тор-мор этдилар (мил. авв. 530 йил). Бу жангда форс подшоси Кир II ҳам ҳалок бўлди. Шунингдек, мил. авв. 522 ва 519-518 йилларда Марғиёнада ҳамда саклар ўлкасида фореларга қарши кўзғолонлар кўтарилди.

Бу даврда қадимги Бақтрия аҳолисининг асосий манғулоти деҳқончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Қизилтепа, Қизилча, Бандихон каби мил. авв. VI-IV аср ёдгорликларидан кўплаб меҳнат қуроли топишган. Деҳқончилик сўғий суғоришга асосланган. Бу ҳудудларда ундан ташқари чорвачилик, кулолчилик, темирчилик ва бадий ҳунармандчилик (Амударё хазинаси) ҳам ривожланади.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёнада кўпиаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоҳларига катта-катта солиқлар тўлаб турганлар. Хусусан, бу даврга оид Узунқир, Ерқўртон, Афросиёб, Лолазор, Хўжа Бўстон, Сангиртепа, Чордара, Қўртонча, Куктепа каби 50 дан зиёд ёдгорликлар ўрганилган. Бу ҳудудлардан топилган кўпгина топиlmалар аҳолининг деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланганидан далолат беради. Шунингдек, савдо-сотиқ ва ўзаро алоқалар ҳам анча ривожланади.

Бу даврда Хоразм ҳудудларида ҳам йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Қишлоқларда деҳқончилик, шаҳарларда эса ҳунармандчилик ривожланган эди. Жонбосқалъа, Кўзалиқир, Тупроққалъа, кабилар маданий марказлар ҳисобланган. Ўзбекистондаги энг қадимги маҳаллий ёзув намуналари ҳам Хоразм ҳудудларидан (Тупроққалъа, мил.авв. IV аср) топилган.

Мил. авв. 329 йилга келиб, македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга юришлари бошланди. Искандар қўшинлари Сўғдиёна ва Уструшона ерларида жуда қаттиқ қаршиликка дуч келди. Жашиларда Искандарнинг ўзи ҳам бир неча марта ярадор бўлди. Мил. ав. 329-327 йиллар давомида маҳаллий сўғдий аҳоли Спитаман бошчилигида юнон-македон босқинчиларига қарши кураш олиб бориб, уларга жуда катта талафот етказди. Искандар қўшинлари ҳеч қачон Сўғдиёнадагидек қаршиликка учрамаган эди.

Мил.авв. 323 йилда македониялик Искандар вафот этганидан сўнг Ўрта Осиё ерлари Салавк ҳукмрончилиги остига ўтди (мил. авв. 306 йил). Салавкийлардан бўлган Антиох I даврида (мил.авв. 280-261 йй.) Ўрта Осиё вилоятларида тинч ҳаёт бошланиб, қишлоқ ҳўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ анчагича ривожланади. Ўрта Осиё ерлари салавкийлар давлатининг муҳим қисми бўлиб, ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамията эга эди. Ўрта Осиё вилоятларининг салавкийлар давлати таркибида кирган даври юнон-македон юришлари пайтида вайрон бўлган инглаб чиқарувчи кушларнинг ва бақтрияликлар, сўғдийлар ҳамда пафзияликларнинг босқинчиларга қарши курашида бирлангув даври бўлди.

Мил. авв. III асрнинг ўрталарига келиб, салавкийлар давлатида тахт учун ўзаро курашлар авж олиб кетди. Нагижада дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бақтрия давлатлари салавкийлардан ажралиб чиқди. Мил. авв. 250 йилда биринчи Юнон-Бақтрия подшоши Диодот ўзини ҳукмдор деб эълон қилди ва таңгалар зарб этди. Таңгашунослик маълумотларига кўра, мил. авв. III асрнинг охиригача Юнон-Бақтрияда бир неча подшоҳлар ўтганки, улар ёзма манбаларда эслатилмайдди. Мил. авв. II аср

бошларига келиб Деметрий, Евкратид каби подшоҳлар Юнон-Бақтрия ерларини жанубга томон кенгайтириб борадилар. Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўнмакчи қабиладарнинг ҳужумлари ва ўзаро курашлари натижасида Юнон-Бақтрия подшолиги қулатилади.

Антик давр давлатлари ва маданияти

Мил. авв. III асрнинг ўрталарида мустақил давлат сифатида ташкил топган Парфия давлати ҳозирги Туркменистон ва Эроннинг бир қисmini ўз ичига олган. Бу давлатнинг биринчи ҳукмдори Аршак бўлиб, у мил. авв. 247 йили тахтга ўтиради. Мил. авв. 235 йилдан бошлаб, Парфия подшоҳлари ўз ерлари ҳудудларини кенгайтириб бордилар. Милодий III асрнинг биринчи чорагида сосонийлар аршакийлар ҳукмронлигини тутатиб, Парфияда ҳокимиятни қўлга олдилар. Антик давр Парфиянинг қишлоқ ҳужалигида қўллар меҳнатидан кенг фойдаланилган. Мил. авв. III аср ўрталаридан бошлаб Парфия давлати ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида жойлашган қадимги вилоятлар — Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёна билан сиёсий, маданий ва иқтисодий муносабатларни айниқса ривожлантирди.

Ундан ташқари, парфияликлар беш аср давомида Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Хитойнинг гарб мамлакатлари билан қилган савдо алоқаларида воситачилик қилдилар. Парфияликларнинг ёзуви оромий (Нисо ҳужжатлари) ёзуви бўлиб, зардуштийлик динига эътиқод қилинган.

Қадимги Фарғона турли давр маълумларида Довон, Бохан, Полона, Паркана каби номлар билан эслатиб ўтилади. Маълумотларга қараганда Эрипи (Марҳамат) шаҳри Довоннинг пойтахти эди. Антик давр Довон аҳолиси деҳқончилик, узумчилик, йилқичилик билан шуғулланишган. Довоннинг «самовий отлари» ўлкадан ташқарида ҳам маълум ва машҳур бўлган.

Мил. авв. II асрнинг охирларида Хитой ҳукмдорлари Довон ерларини босиб олишга ҳаракат қилдилар. Аммо кўшни давлатлар томонидан қўллаб-қувватланган доволликлар ўз мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўдилар.

Мил. авв. III асрлар бошларида пайдо бўлган Қанғ давлатининг ҳудудлари Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерлар эди. Мил. авв. II-I асрларда Қанғ давлати ерлари кенгайиб, Амударё ва Сирдарё оралигидаги ерлар ва Хоразмни ўз ичига олади. Антик даврида Қанғ давлати анча ривожланган давлат эди. Ўтроқ аҳоли асосан водийларда яшаб, деҳқончилик, бовдорчилик ва

хунармандчилик билан шуғулланиб келишган. Қанг ҳукмдорларининг марказий шаҳарлари иккига эди. Улар ёзни Ўтрорда (ҳоз. Арис ва Туркистон оралигида), қишловни эса Қанга (ҳоз. Тошкент вилояти Оққўрғон туманида) шаҳарларида ўтказар эдилар.

Мил. авв. I асрга келиб, Ўрта Осиё ҳудудларида антик даврнинг энг қудратли давлатларидан бири бўлган Кушон давлати ташкил топади. Дастлабки ҳукмдорлар Кадфиз I ва Кадфиз II лар давлат ерларини кенгайтириб, пул ислоҳоти ўтказадилар. Мил. авв. II асрга келиб Кушон давлати ерлари Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Шарқий Туркистондан иборат эди. Кушон ҳукмдорлари, хусусан Канишка (II аср) даврида савдо-сотиқ, ички ва ташқи савдо айниқса ривожланади. Деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик ҳам анча тараққий этади. Бу жараёнда Буюк Ишак йўлининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Кушон давлатида асосий дин буддавийлик бўлиб, юнон, зардуштийлик ақидаларига ҳам эътиқод қилинар эди.

Антик давр Ўрта Осиё халқлари молдий ва маънавий маданиятида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Мил. авв. IV-II асрлар оромий ёзуви асосида Хоразм, Парфия ва Сўғд ёзувлари пайдо бўлди. Кушон даврига келиб яна бир ёзув-Кушон (Бақтрия) ёзуви шаклланади. Ўрта Осиё ва Афғонистон ҳудудидаги археологик тадқиқотлар антик давр маданиятининг гуллаб яшнаганидан далилат беради. Айригим ва Кўҳна Термизда Будда ибодатхоналари очилган. Фаёзена, Кува, Холчаён, Далварзин каби кўҳна шаҳарларда ҳам саройлар, ибодатхоналар очилиб, улар юксак маданиятга эга эканлиги кузатилган. 1972 йили Далварзинтенадан (Сурхондарё) тилла буюмлар хазинаси (32 кг) топишган. Бу хазина орасида антик даврга оид билагузук, ҳалқалар, тўталар, бўйин тақинчоқлари каби санъат буюмлари ҳам бор. Умуман, антик давр Қанг, Сўғд, Фарғона ерларида мавжуд бўлган маданият ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди.

Таянч тушунчалар

Меҳнатнинг дастлабки йирик тақсимоти, ихтисослашган хунармандчилик, сунъий суғорма деҳқончилик, савдо ва маданий алоқалар, қадимги Миср ва ундаги қатламлар, Месопотамия, Урук маданияти, илк шаҳарсозлик, Бақтрия, Суғдиёна, Хоразм, «Авесто», қадимги Фарғона, Қанг, Кушонлар.

Мустақил иш мавзулари

1. Ўлкамиз ҳудудларида илк давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши.
2. Дунё тарихидаги дастлабки давлатлар.
3. Антик давр давлатлари.
4. Кушон даври маданияти.

Адабиётлар

1. Гуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Тошкент, 1959.
2. Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва, 1985.
3. Исомиддинов М.И. Сонолпа битилган тарих. Тошкент, 1993.
4. Зеймаль Е.В. Амударьинский клад. Ленинград, 1979.
5. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959, № 73.
6. Массон В.М. Страна тысячи городов. Москва, 1966.
7. Муҳаммаджонов А.Р. Қадимги Бухоро. Тошкент, 1991.
8. Пидасев Ш.Р. Сирли кушонлар салтанати. Тошкент, 1990.
9. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. Тошкент, 1990.
10. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Тошкент, 1996.
11. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. Тошкент, 1986.
12. Ўзбекистон тарихи. Муаллифлар жамоаси. А. Сагдуллаев, Б. Эшов таҳрири остида. Тошкент, 1997, иккинчи нашри - 1999.
13. Бактрия-Тохаристон қадимида ва ўрта асрларда. Тулпам, Самарқанд, 1993.
14. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, 2000.

5-мавзу. БУЮК ИПАК ЙЎЛИ. ШАКЛЛАНИШИ, РИВОЖЛАНИШИ, ТАРМОҚЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

Буюк ипак йўлининг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Қадимги халқларнинг турли томонлама ривожланишида савдо ва транзит йўлларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Мил. авв. III минг йилликка келиб, Ўрта Осиёнинг кўпгина ҳудудлари қадимги аҳоли томонидан ўзлаштириб бўлинган эди. Чўл ва дашт ҳудудларидаги кўчманчи чорвалдор аҳоли воҳалардаги ўтроқ аҳоли билан ўзаро алоқаларни бронза даврига келиб янада ривожлантирадигар. Тарихий адабиётлардан маълум бўлинича, Буюк ипак йўли ташкил топмасдан анча илгариёқ Қадимги Шарқ ва Ўрта Осиё ҳудудларида ўзаро алманинув йўллари мавжуд эди.

Бронза давридаги (мил. авв. III—II минг йилликлар) ана шундай йўллардан бири «Ложувард йўли» деб аталиб, унинг бир тармоғи Бадахшон, Бақтрия ва Марғиёна ҳудудларини Хоразм, Сўд, Марказий Қозоғистон ва Урал билан боғлаган. Яна бир тармоғи Эса, Бақтрия ва Марғиёнани Месопотамия билан боғлаган. Бу йўл Помир тоғларидан бошланиб, Эрон, Олд Осиё, Миср орқали ўтган. Бадахшон Ложувардининг Ҳинд водийси, Месопотамия ва Мисрдан топилгани бу қимматбаҳо тошнинг Қадимги Шарқда ниҳоятда қадрланганлигидан далолат беради.

Қадимги йўллардан яна бири, Эрон аҳмонийларининг йўли бўлиб, бу йўлнинг бир тармоғи мил. авв. VI—IV асрларда кичик Осиё шаҳарларини ҳамда Ўрта Ер денгизи бўйидаги Эфес, Сарди шаҳарларини Эроннинг марказларидан бири Суза билан боғлаган бўлса, яна бир тармоғи Эрон-Бақтрия орқали Сўғдиёна, Тошкент воҳаси ва Қозоғистон ҳудудларидан ўтиб Олтойгача борган. Тарихий адабиётларда бу йўл «шоҳ йўли» деб аталади.

Мил. авв. 138 йилда Ҳитой императори У-Ди Чжан Цянни Ўрта Осиё ерларига жўнатади. Элчи Чжан Цян (мил. авв. 138-126 йилларда) Ҳитойнинг хунларга қарши кураши учун иттифоқчи излаб келган эди. Мил. авв. II-I асрларга келиб, Чжан Цян юрган йўлларда Ҳитойни Ўрта ва Ғарбий Осиё билан боғлайдиган карвон йўли пайдо бўлади. Бу йўл Буюк ипак йўли деб аталиб, умумий узунлиги 12 000 км дан иборат эди. Илк ўрта асрларга келиб, Ипак йўлининг янада ривожланганлигини кузатиш мумкин. Ўз даврида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган бу йўлнинг дастлабки тармоғи Ҳитойдаги Сиань шаҳридан бошланиб, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон, Месопотамия орқали Ўрта Ер денгизигача чўзилган.

Буюк ипак йўлининг тармоқлари

Хитойнинг Аноси шаҳрига келиб, Ипак йўли бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Хусусан бир тармоқ Аноси-Хами-Қошнар орқали Қўқонга, ундан эса Тошкентга ўтган. Бу ердан Жиззах ва Самарқанд орқали Бухорога келган йўл Ўртағи орқали Гурьевга, у ердан Оқсарой орқали Қора денгиз бўйларига чиққан. Яна бир тармоқ эса Дуңхуан орқали Хўтанга, ундан Лохурга ўтиб кетган.

Ундан ташқари Бухорога келиб, бу тармоқ иккита бўлинган. Жанубий йўналиш Бухоро-Қарши-Термиз орқали Нишопурга ўтган ва Хирот орқали Ҳиндистонга ўтиб кетган. Нишопурдаги тармоқлардан бири Техрон-Қазвин-Ҳамадон-Богдод-Палмира йўналиши бўйлаб Ўрта Ер денгизи бўйидаги Тир шаҳригача чўзилган. Умуман олганда Ипак йўлининг жанубий тармоғи Ўзган орқали Ўшга ўтиб, Қува — Марғилон-Қўқон орқали Хўжанд, Самарқанд, Бухорога ўтган. Шимолий йўналиши эса, Ҳазар хоқонлиги ва Булғор давлати орқали Киев Руси ва Европа мамлакатларига бориб, бу тармоқ VI асрдан бошлаб ривожлана бошлаган. Ипак йўлининг асосий қарвон йўлларида ташқари ички савдо йўллари ҳам мавжуд эди.

Буюк ипак йўлининг аҳамияти

Ўрта Осиё ҳудудларида антик даврдан бошлаб, ривожланиш жараёнлари Буюк ипак йўли билан узвий боғлиқдир. Хусусан, мил. авв. II асрдан бошлаб Хитой ва Ўрта Осиё тарихий-маданий вилоятлари билан савдо ва маданий алоқалар ривожланиб борди. Фарғона, Сўғд ва Бактрияга ипакчилик кириб келди. Қарвон йўли ривожланиб борган сари савдо-сотик ва маданий алоқалар ривожланиб борди. Қўшонлар ва эфталитлар даврига келиб (I-VI асрлар), Ўрта Осиё орқали ўтувчи Ипак йўли тармоқлари назоратини маҳаллий сўғдий аҳоли қўлга оладилар. Қўшни давлатлар ҳам Ипак йўлидан манфаатдор бўлганлиги сабабли илк ўрта асрларда Эрон ва Византия ҳукмдорлари сўғдийлар билан қонли қуранлар олиб бордилар.

Милоднинг бошларида қадимги дунёнинг илғор маданиятли давлатлари асосан тўрттага: Рим, Парфия, Хитой ва Қўшон давлатларига бўлинар эди. Ҳарбда Британ оролларида шарқда Тинч океани соҳилларигача чўзилган бу забардаст салтанатлар инсоният тарихида биринчи бўлиб «Буюк ипак йўли» деб ном-

ланувчи йўл билан боғландилар. Ипак йўли ривожланиб борган сари подшоаларнинг ўзаро элчилар юборишлари, бир-бирларига ҳар хил совғалар инъом этишлари анъанага айланди. Савдо-сотиқ масли кўрилмаган даражада ривожланиб борди. Шунингдек, Шарқ билан Ғарб маданиятининг бир-бирига таъсири кучайди. Давлатлар ривожланишидаги кўплаб маданий ўхшашликлар ҳам шу туфайли юзага келди.

Буюк ипак йўли бўйлаб кўплаб карвонсаройлар, шаҳарлар барпо этилди. Бу йўлдан бораётган савдогарлар кўпинча йўлнинг охиригача бормас эдилар. Урта Осиё вилоятлари бу йўлнинг ўртасида жойлашганлиги сабабли савдогарлар Хоразм, Самарқанд, Термиз ва бошқа ҳудудларда ўз молларини сотиб, маҳаллий маҳсулотларни харид қилар эдилар. Урта асрлар Урта Осиё бозорларида четдан келтирилган кўплаб маҳсулотлар мавжуд эдики, ҳозирги кунда ипак йўли устидаги кўҳна шаҳарлар ва манзилгоҳлардаги археологик қазинмалар натижасида топилаётган топилмалар фикримизнинг далилидир.

Мил.ав. II асрда пайдо бўлиб, мил.динг XVI асрига қадар феолият кўрсатган Буюк ипак йўли шу давр ичида Шарқ ва Ғарб халқларининг кенг миқёсидаги ўзаро маданий ва иқтисодий алоқалари тарихида катта аҳамиятга эга бўлди. Бу йўл орқали алоқалар қилган қадимги халқларнинг ўзаро ҳамкорлик, алманишув ва маданиятларининг бойиб бориши, тинчлик ва тараққиёт учун асос бўлиб хизмат қилди. Ўзбекистон ҳудудлари бу йўлнинг чорраҳасида жойлашган бўлиб, бу ерда турли мамлакатлардан савдогарлар, ҳунармандлар, олимлар ва меъморлар ташриф буюрганлар.

ЮНЕСКО томонидан «Буюк ипак йўли-мулоқот йўли» дастурининг ишлаб чиқиши Евросиёдаги 30 дан ортиқ етакчи давлатларнинг 2000 йилга қадар илмий-маданий феолияти учун йўналиш бўлди. Республикамиз ҳудудларида ҳам илмий экспедициялар ташкил этилди. Бунинг натижасида кўпгина тарихий-маданий обидалар ўрганилди, қадимги йўллар ва йўналишлар аниқланди, миллий ва маънавий бойлигимиз ҳамда анъаналаримиз ўрганилди. Жуда кўпчилик тадқиқотчилар иштирак этаётган «Буюк ипак йўли-мулоқот йўли» дастурининг асосий вазифаси Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар ўрнатган ҳамда ривожлантирган бу йўлни халқларнинг биродарлик, ўзаро ҳамкорлик ва самимий мулоқот йўлига айлантиришдан иборатдир.

Таянч тушунчалар

Бронза даври савдо ва транзит йўллари, «Ложувард йўли», «Шоҳ йўли», Чжан Цян ва буюк ипак йўли, савдо ва маданий алоқалар, «Буюк ипак йўли — мулоқот йўли».

Мустақил иш мавзулари

1. Энг қадимги йўллар.
2. Буюк ипак йўли ва унинг аҳамияти.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Савдо уйидан Ипак йўлини тиклаш сари. Асарлар, 2-жилд. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 366-368 бетлар.
2. Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. // Тезисы докладов. Самарканд, 1990.
3. Радкевич В.А. Великий Шелковый путь. Москва, 1990.
4. Ипак йўли афсоналари. Тошкент, «Фан», 1993.
5. «Буюк ипак йўлидаги Марказий Осиё шаҳарлари» Маърузалар баёни. Самарканд, 1994. Ўзбек ва рус тилларида.
6. Ргвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь. Тошкент, 1999.

**6-мавзу. Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган
уйғониш (реңессанс) даври,
аждоҳларимизнинг жаҳон цивилизациясига
қўнган ҳиссаси
(IX-XII, XIV-XV асрлар)**

**IX-XII асрларда Ўрта Осиё халқларининг моддий
ва маънавий маданиятини юксалиши**

VIII аср охири-IX аср бошида халифаликни ларзага келтирган оғир сиёсий вазият аббосийларнинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда олиб бораётган сиёсатини ўзгартиришга мажбур этди. Бирин-кетин Ўрта Осиёда тоҳирийлар, саффорийлар, сомонийлар давлатлари ташкил топди. Мамлакатда содир бўлган бундай сиёсий ўзгаришлардан сўнг Мовароуннаҳр Хуросондан ажралиб ўз мустақиллигини тўла тиклаб олиш имконига эга бўлди. Мовароуннаҳрни бирлаштириб мустақкам давлат тузган давлат арбоби Исмоил Сомоний, 900 йилда Хуросонни ҳам саффорийлардан тортиб олиб улкан давлат барпо этди. Халифа сомонийлар давлатини тан олишга ва унга ҳукмронлик ёрлигини юборишга мажбур бўлди. Шу тариқа IX аср охирларига келиб Мовароуннаҳр халқлари Араб халифалигидан абдий халос бўлади ва араб халифалигидан мустақил бўлган йирик феодал давлат-Сомонийлар давлати ташкил топади.

Сомонийлар мамлакатни бошқаришда давлат маъмуриятини ташкил этишди. Мамлакат ўнга девон (девони вазир, девони мустафи, девони амир ал-мулк, девони соҳиб ан-шурат, девони соҳиби муайид ёки борид, девони мушриф, девони мумалликайи хос, девони муҳтасиб, девони авқоф, девони қазо аз-зия) бошқарувида идора этилган. Сомонийлар ҳокимияти йирик заминдорларнинг манфаатини ҳимоя қилувчи мустақил феодал давлат эди («мулки султоний», «мулк ерлари», «вақф ерлари») X аср охирига келиб мамлакатда авж олиб кетган ўзаро урушлар унинг иқтисодий ва сиёсий қудратига катта пуғур етказди ва сомонийларнинг қорахонийлар давлатидан мағлубиятга учрашига олиб келди. XI аср бошларида сомонийлар давлати ҳудудларида икки давлат: қорахонийлар ва ғазнавийлар давлатлари пайдо бўлди.

Қорахонийлар давлатни эл-юрт ва вилоятларга бўлиб идора қилдилар. XI-XII асрларда Ўрта Осиёда мулкчиликнинг янги тури-иқтаб тарғиботи ўрилатилди («мулки султоний», «иқтаб», «вақф ер-

лари», «мулк ерлари»). XII асрнинг 30-йиллари охирида Мовароуннахр Шарқдан келган кўчманчи Қорахитойлар ҳужумига дучор бўлди.

IX-XII асрларда мамлакат маънавий ҳаётининг асоси ислом мафкураси эди. Сомонийлар ислом мафкурасининг ривожига катта аҳамият бердилар. Бухоро Шарқда ислом динининг энг нуфузли марказига айланди. Масжид, мадраса ва хонақолар қуриш учун махсус жойлар ажратилди. Араб тили ва унинг имлоси жорий этилди.

Мовароуннахрда кўп ўтмай ҳатто она тилидан кўра араб тили ва ёзувини яхшироқ билган билимдонлар пайдо бўлди. Маҳаллий билимдонлар ўз ватанида қувгин остига олиниб, кўпгина толиби илмлар халифаликнинг марказий шаҳарлари-Дамашқ, Қоҳира, Бағдод, Куфа ва Басрага бориб билим олишга ва араб тилида ижод қилишга мажбур бўладилар. Давлатни бошқаришда аббосийлар маъмурияти кўлаб билимдон сиймоларга муҳтож эди, чунки араблар орасида шу даврда давлат ишига яроқли бўлган билимдорлар ҳали оз, борлари ҳам заиф эди.

Энг машҳур маданият маркази шу даврда Бағдод шаҳри эди. Бағдодда «Бағт ул ҳикма» (доншмандлар уйи) ташкил этилган эди. «Бағт ул ҳикма»да Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазийлар таълим олганлар. IX-X асрларда Ўрта Осиёда фан илмий асосларга эга эди. Унинг илмизлари Ўрта Осиё, айниқса, Хоразм, шунингдек Бобил, Эрон, Ҳиндистоннинг антик дунёсига ва қадимги маданиятига бориб тақалар эди. IX-XII асрларда араб тилида асарлар ёзган энг машҳур олимлар Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абу Раёҳон Беруний, Абусалх Масихий, Абулҳайр Хаммар, Абуносир Аррон ва бошқалар эди.

1998 йил Аҳмад Фарғонийнинг 1220 йиллиги нишонланди. Аҳмад Фарғоний астроном, математик, географ эди. Бағдод яқинда Рақоқ номли мавзеда расадхона қурилишига бошчилик қилиб, астрономия мактабини ташкил этади. Унинг «Астрономия асоси», «Самовий ҳаракатлар», «Йўлдузлар ҳақидаги фан» номли асарлари машҳурдир.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий машҳур математик, астроном, географ, тарихчи эди. Ватандошимиз алгебра фанига асос солди. Унинг «Ал-жабр», «Зиж», «Қуёш соати ҳақида рисола», «Суръат ул-арз», «Устурлоб ҳолати ҳақида рисола» каби асарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатларида илмий фикрларнинг ривожига самарали таъсир кўрсатди.

Абу Наср Фаробий Шарқ фалсафасининг улуғ мутафаккири бўлиб, қадимги дунё фалсафий меросини сақлашда ва ривожлантиришда катта ҳисса қўлди. У 160 дан ортиқ асар ёзган, улардан «Аристотелнинг «Метифизика» асари мақсадлари ҳақида», «Мушиқа китоби», «Бахт-саодатга», «Сиёсат ал-мадония» шулар жумласидандир.

Абу Али ибн Сино икки соҳага – медицина ва фалсафага қизиқди ва бу соҳаларда катта ютуқларни қўлга киритди. («Ал-қонун фит-тиб», «Китоб уш-шифо», «Донишнома», «Рисолат ат-тайр»). XVII асрга қадар Европада тиббиёт тажрибаси ва фани Ибн Сино ғоялари таъсири остида бўлган.

Хоразм маданияти хоразмлик улуғ олим Абу Райҳон Берунийнинг номи билан боғланган. Абу Райҳон Беруний 150 дан ортиқ илмий асар ёзган бўлиб, «Ўтминг авлодлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Метеорология» каби йирик асарлари шулар жумласидандир. Беруний илм-фаннинг ҳамма соҳаларини яхши билган қомусий олим эди. У астрономия, геология, гидростатика, география, тарих фанларига катта ҳисса қўлди.

XI-XII асрларда ижтимоий фанлар ҳам анчагина тараққий этди. Масалан, шоир Абу Абдулло Рудакийнинг прозаик асарлари, Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Гардизийнинг «Зайн-ул-бахор» («Ўзал хабарлар») асари, Мажилидин Адмонинг «Тарихи мулки Туркистон» («Туркистон тарихи»), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик» асарлари шу даврга оид бўлиб, ундан ташқари шу даврларда Замахшарий, Маҳмуд Қошғарий, Амак Бухорий, Сўзани Самарқандий кабилар ҳам ижод этдилар.

Бу давр Ўрта Осиёда меъморчилик санъати ҳам туркираб ривожланди. Бухорода Деҳларон, Масжиди калон, Намозгоҳ, Мағоки Атгорий масжидлари, Сурхондарёдаги Жарқўтон минораси, Кўҳна Урганчда Фахриддин Розий мақбараси, Марвдаги Султон Санжар мақбараси, Талхожанбобо масжиди ва бошқа ёдгорликлар меъморчилик санъатининг ёрқин намуналари ҳисобланади.

IX-XII асрда дунёвий фанлар билан бирга диний билимлар ҳам кенг ривожланди. Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Бурхонуддин Марғилоний, Абу Хафс Кабир Бухорий каби уламолар ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўлдилар. Ислом дини таълимотининг равиқи ва тарғиботининг кенгайишида Бухоро шаҳри марказий ўрин эгаллади. Тасаввуф таълимоти ривожланиб Ўрта Осиёда унинг турли хил йўналишлари (XII асрда Туркистонда Яссавия, XIII аср охирида Хоразмда Кубровия, XIV асрда Бухорода Нақшбандия) пайдо бўлди ва тарқалди.

Мўғул босқини ва унинг оқибатлари

XIII асрнинг бошларига келиб (1206-1215) Мўғулистонда Чингизхон ҳукмронлигида кучманчи мўғулларнинг улкан давлати пайдо бўлди. Бу даврда Ўрта Осиё ҳудудларида хоразмшоҳлар давлати мавжуд бўлиб, ўзаро урушлар ва бошбондоқлик оқибатида бу қудратли салтанат инқирозга юз тута бошлаган давр эди. Чингизхон билан Муҳаммад Хоразмшоҳ ўртасида қисқа муддат (1215-1218) элчилик муносабатлари давом этган бўлишига қарамай бу муносабатлар охир-оқибат фожиага тугалди. Ҳарбий жиҳатдан пухта тайёргарлик кўрган мўғул кўшинлари хоразмшоҳлар давлатидаги иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий тушқунлик вазиятидан фойдаланиб, қисқа муддатда (1218-1221) Ўрта Осиё ерларини босиб оладилар.

Асрлар давомида молдий ва маънавий маданияти ривожланиб келган Ўрта Осиёдаги кўпгина шаҳарлар- Бухоро, Самарқанд, Хўжаанд, Термиз, Ўтрор, Ўзган, Урганч, Кеш каби-лар вайронга айлантирилди. Деҳқончилик воҳалари харобазорга айланди. Мўғул босқинчилари маҳаллий аҳолига ҳамма уларнинг маданиятига ҳеч бир шафқат қилмадилар. Араб тарихчиси Ибн ал-Асир (1160-1214) Ўрта Осиёдаги мўғул босқини ҳақида шундай ёзади: «...Хитой чегараларидан бир халқ чиқиб, Туркистондаги Қашғар ва Баласоғун каби вилоятларни, Мовароуннаҳрдаги Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларни... вайрон этиб, қирғин қилиб, талон-тороғ қилиб эгаллади. Татарлар (мўғуллар) ҳеч қайси шаҳарни омон қолдирмадилар, кетаётган вайрон этдилар. Улар ниманики ёнидан ўтган бўлсалар, ўзларига ёқмаган нарсаларга ўт қўйдилар».

Ўрта Осиё халқлари мўғул босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураш олиб борди. Хусусан, Ўтрор ҳокими Иналхон, Бухоро мудофачилари Ихтиёриддин Қўшлу, Ҳамид Пура Қорахитой, Суяюнчихон, Хўжаанд ҳокими Темур Малик, Урганч шайхи Нажмиддин Кубро, шаҳзода Жалолиддин кабилар Ватан мустақиллиги ва озодлиги учун қон тўкиб курашдилар. Аммо улар она-юрт озодлигини сақлаб қолишга олмади. Мўғуллар истилоси оқибатида Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг обод вилоятлари, шаҳарлари харобазорга айлантирилди.

Зарафшон, Марв, Хоразм воҳаларида сугорини тармоқлари бузиб таъминини натижасида ям-яшил дала-лар, бог-роғлар

харобазорга айланди. Бу даврда илм-фан ва маърифатга етказилган жароҳат ҳам оз бўлмади.

Босқинчилар тўс-тўполони вақтида Бухорода, Самарқандда, Урганчда бир нечта кутубхоналар ёниб кетди. Мисол учун Бухорода «Масъудия» мадрасаси ва катта кутубхона ёниб кетди. Фақат XIII асрнинг 70-80- йилларига келиб Ўрта Осиёда аста-секинлик билан бўлса-да, шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик жонлана бошланди. Мўғул босқини даврида инқирозга юз тугган фан-адабиёт, маърифат ва маданиятнинг айрим тармоқлари ҳам тиклана бошлайди. XIII асрда Бухорода «Масъудия» ва «Хония» мадрасалари қурилди. Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Амир Хусрав Деҳлавий кабилар адабиёт соҳасида ижод этдилар. Ундан ташқари Абу Умар Мирхожиддин Жусхонийнинг «Табақоти Носирий», Алоуддин Отамалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳон гушай» («Жаҳон фотиҳлари тарихи»), Фазлulloҳ Рашидиддиннинг «Жоме ат-таворих» («Тарихлар тўплами») каби тарихий асарлари яратилади.

XIV-XV асрларда Ўрта Осиёда моддий-маънавий маданият равиақи

XIV асрнинг 50-60-йилларида Ўрта Осиёда феодал тарқоқлик ғоятда кучайиб, улар қонли урушларга айланди. Амир Баён Сулдуз Самарқандда, Амир Хожи Барлос Кешда, Амир Боязид Жалоир Хўжадда, Улжойту Сулдуз Балхда, Муҳаммад Хўжа Яздий Шибирғонда ўзларини мустақил ҳисоблаганликлари сабабли улар ўртасида доимий низолар бўлиб турди. Натижада давлатни бошқарув ишлари ва ҳўжалик ҳаёти бутунлай издан чиққан эди.

Амир Темур ҳокимият тепасига келганидан кейин (1370 й.), у ва унинг авлодлари даври мамлакатимиз тарихи турли тарихий, ижтимоий ва маданий жараёнларга бой давр бўлди. Бу даврда Ўрта Осиёда узоқ муддат давом этган мўғуллар истибдодига барҳам берилди. Хусусан, бу даврда илмий-маданий ҳаётнинг туркираб ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Амир Темур тиббиёт, математика, астрономия, тарих, адабиёт, тилшунослик, диний илмларга катта эътибор берди. Унинг саройида Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мушшій, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Баҳриддин Аҳмад, Алоуддин Кошій, Жалоул Хокийи каби алломалар фео-

лияг кўрсатишган. Амир Темури ҳарбий юришлар, давлатни бошқариш ишларидан ташқари жуда кўпгина меъморий обидалар қуриш ишларини ҳам олиб борди. Айниқса, Самарқандда жуда кўпгина меъморий обидалар, боғлар, саройлар бунёд этилди. Хусусан, Бибихоним масжиди, Шоҳизинда мақбараси, Боғи Дилқушо, Боғи Нав, Боғи Биҳинг, Боғи Шамол каби боғлар, Кўксарой ва Бўстонсарой каби қароргоҳлар шулар жумласидандир.

Амир Темури Шаҳрисабзда Оқсарой ва мақбаралар, Туркистонда Аҳмад Яссавий мақбараси, Топкиентда Зангиота мақбараси, Табризда масжид, Шерозда сарой, Байдодда мадрасалар барпо эттирди. Бугун Ўрта Осиё ҳудудларида қишлоқлар, қарвонсаройлар, ҳаммомлар, мадрасалар, мақбаралар қурилиши ўша давр учун мисли қурилмаган даражада олиб борилди.

Амир Темуридан сўнг унинг авлодлари жаҳоннинг моддий-маънавий маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшдилар. Хусусан, Улутбек даврида фан ва маданиятга ҳомийлик қилиш, бу соҳаларнинг гуллаб яшнаши ва қурилиш ишлари янада авж олди. Улутбек замонида Самарқанд, Бухоро, Ғиждувон, Шаҳрисабзда масжид ва мадрасалар, саройлар бунёд этилди. 1428-1429 йилларда Самарқандда расадхона бунёд этилди. Бу расадхонада Улутбек билан ўз даврининг машҳур олимлари Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамий, Али Қушчилар ҳам фаолият кўрсатиб астрономия соҳасида улкан ишларни амалга оширдилар. Расадхона ёрдамида Улутбек машҳур астрономик жадваллар — «Зижи Қурагоний»ни тузди.

Бу даврда тарихий фанлар соҳасида ҳам кўпгина ишлар қилинди. 1424-1425 йилларда Шарофиддин Али Яздий «Зафарнома»ни тугатди. Ҳофизи Аbru «Тарихий йитнома»лар, «Бугун жаҳон тарихи» асарларини ёзди. Абдураззоқ Самарқандий ўзининг «Матлаъи ус-садаъин ва мажмаи ул-баҳрайн» асарида Шоҳруҳ даври тарихини ёритиб берди. Шунингдек, Мирхонд, Хондамир каби тарихчиларнинг ҳам ижоди гуллаб яшнади.

Бу даврда адабиёт соҳасида ҳам самарали ишлар қилинди. Бу жараёнда шоир ва давлат арбоби бўлган Алийшер Навоийнинг хизматлари катта бўлди. Ундан ташқари Жомий, Лутфий, Сакокий кабилар ўлмас асарлар яратдилар. Камолиддин Беҳзоднинг рассомлик фаолияти ривожланди. XIV-XV асрлар Ўрта Осиёда мусиқа санъати тараққиётида ҳам янги маҳсулдор босқич бўлди. Маҳоратли созанда, бастакорлар, ҳофизлар орасидан Абдуқодир Найий, Қўлмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн

Удий, Шоҳкули Гижжакий, Қосим Раббоний, Дарвин Аҳмад Қопуний ва бошқалар етишиб чиқдилар. Умуман олганда темурийлар давридаги маданий тараққиёт «Темурийлар уйғониши (ренессанси)» атамасига мувофиқ келади. Бу ҳақиқатан ҳам турли маданий доиралар — фан, адабиёт, бадий ижоднинг ягона Ўрта Шарқ заминида ўзига хос уйғониши эди.

Таянч тушунчалар

Сомонийлар, девошлар, ер эгаллиги турлари, «Байт ул ҳикма», машҳур алломалар, муғул босқини, сиёсий тарқоқлик, Амир Темур даврида илм-фаннинг тараққий этиши, Улуғбек фаолияти, ренессанс.

Мустақил иш мавзулари

1. Сомонийлар даври маданияти.
2. Ўрта Осиёда муғул босқини. Маҳмуд Таробий қўзғалони.
3. IX-XII асрларда яшаб ижод этган буюк алломалар.
4. XIV-XV асрлар уйғониш даври.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
3. Абдунабиев А. Вклад в мировую цивилизацию. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
4. Буюк сиймолар, алломалар (1,2 китоб). Тошкент, «Мерос», 1995, 1996.
5. Низомулмулк. Сиёсатнома. Тошкент, «Адолат», 1997.
6. Ўзбекистон тарихи. А. Сагдуллаев, Б. Эшов таҳрири остида. Тошкент, «Университет», 1997.
7. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, «Фан», 1993.

7-мавзу. АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ ВА УНИИГ ҲУҚУҚИЙ- ҲОЯВИЙ АСОСЛАРИ

XIV аср иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги вазият. Амир Темурнинг марказлашган давлат тузилиши

Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, адолатпарварлигини, чексиз имкониятларини, унинг умумбашарият ривожига қўшган ҳиссасини, келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаши керак.

Ислом Каримов

XIV аср ўрталарида Чингизхон эгаллаб олган ерлар унинг меросхўрлари қўл остида бўлса ҳам, бу ерлар майда бўлақларга бўлиниб кетиб, уларда тожу тахт, ҳокимият учун ўзаро низолар кучайиб кетган эди. 1348 йилга келиб Шарқий Туркистон ерларида Мўғулистон феодал давлати ташкил топди, унинг хони этиб Чигатой авлодидан Туғлуқ Темур кўтарилди. Туғлуқ Темур дастлабки даврларданоқ ўз ерларини кенгайтириш мақсадида Мовароуннаҳр ерларига бир неча ҳарбий ҳаракатлар уюштирди. Мана шундай ички ўзаро урушлар авж олиб, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий инқироз кучайиб борган даврда тарих майдонига мўғул босқинчиларига қарши курашда ном чиқарган буюк соҳибқирон, моҳир саркарда Амир Темур кириб келди.

Амир Темур Шаҳрисабз яқинидаги Хужа Илғор қишлоғида Барлос бекларидан Муҳаммад Тарағай oilасида 1336 йил 8 апрелда дунёга келган. Унинг амакиси Ҳожи Барлос Кеш шаҳрининг ҳокими эди. Темур ёшлигиданоқ ҳарбий маҳоратга эга шахс бўлиб, у ўз атрофида барлос уруғидан чиққан ёш жангчиларни тўплаган эди. 1360-1361 йилларда Туғлуқ Темур ҳеч қандай қаршиликсиз Мовароуннаҳр ерларига бостириб кирганида Ҳожи Барлос Хурсонга қочади. Ватанпарварлик, миллий гурур ва ифтихор ҳиссиёти кучли бўлган ёш Темур эса амакиси ҳокимлик қилиб турган ерларини душман қўлига бермаслик учун Туғлуқ Темур

хизматига киради ва тез орада унинг ишончини оқлаб, Кеш вилояти ерларига ҳокимлик қилиш учун ёрлик олади.

Амир Темурнинг бу иши Мовароуннаҳрда сиёсий тарқоқлик, узаро курашлар ва бошбондоқлик ҳукм сурган даврдаги бирдан-бир тугри йўл эди. Чунки Мовароуннаҳр амирларининг Туғлуқ Темурга қарши бош кутариб чиқиши муғул босқинчиларининг Мовароуннаҳр ерларини яна бир бор вайрон этишига олиб келиши муқаррар эди.

Туғлуқ Темур 1361 йилда Мовароуннаҳр ерларини бошқаришни тажрибасиз угли Илёсхужага топширади. Лекин Темур Илёсхужага хизмат қилишдан бош тортди, уша вақтда Балх ҳокими бўлиб турган Амир Қозоғоннинг набираси Амир Ҳусайн билан иттифоқ тузди. Темур ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида муғулларга қарши кураш бошлайди. Маҳаллий ҳокимият учун бўлган жангларнинг бирида, аниқроғи Сейистонда туркманларга қарши бўлган жангларда ун қўли ва ун оёғидан яраланиб бир умрга оқсоқ бўлиб қолади.

1363 йилда Туғлуқ Темурнинг вафоти Мовароуннаҳр учун бўлган курашларни кучайтириб юборади. Лекин муғул босқинчилари осонликча Мовароуннаҳр ерларини бермастиклари маълум эди. Шу муносабат билан Амир Темур ва Туғлуқ Темур вафотидан сўнг Мовароуннаҳрдан ҳайдалган Амир Ҳусайннинг бирланган қўшинлари 1365 йилда Илёсхужа қўшинларига қарши иттифоқликда кураш бошлайдилар. Топкенг ва Чиноз оралиғида бўлган манхур «лой жанги» иттифоқчилар ўртасидаги келишмовчилик туфайли маълубият билан тутайди. Ушбу воқеалардан сўнг Амир Ҳусайн ва Амир Темур ўртасида дастлабки ихтилоф бошланади. «Лой жанги»да ғалабага эришган Илёсхужа учун Мовароуннаҳрга кенг йўл очилган эди.

У катта қўшинлар билан Самарқандга юрини бошлайди. Бу пайтда Самарқанддаги Мақлонзода ва Абу Бакр Қалавий бошлиқ сарбадорлар Илёсхужага қарши чиқадилар. Маҳаллий аҳолининг ватанпарварлик намуналарини кўрадиб қаршилик қиланликлари туфайли Самарқандни бир оз қамал қилиб турган муғул қўшинлари Мовароуннаҳрни бутунлай тарк этишга мажбур бўладилар.

Мовароуннаҳрда муғуллар устидан қозонилган ғалаба ҳақида хабар эшитгач, Амир Темур ва Амир Ҳусайн Мовароуннаҳрга йўл олиб Самарқанд яқинидаги Конигил деган жойда сарба-

дорларнинг раҳбарлари билан учрашадилар. Бу учрашувда ўзаро келишмовчилик келиб чиқиб, сарбадорларнинг раҳбарлари ҳийла йўли билан ўлдирилади. Мовароуннаҳрда Самарқанд тахтини Амир Ҳусайн эгаллаб, унинг ҳукмронлиги тикланади. Шу вақтдан бошлаб Амир Ҳусайн ва Амир Темур ўртасидаги муносабатлар янада кескинланиб кетади.

Бу вақтга келиб бутун Мовароуннаҳр ерларида ўзаро урушлардан сўнг ижтимоий-иқтисодий аҳвол оғирлашиб кетган эди. Мана шундай бир вақтда, мамлакатда ўзаро урушларга барҳам берадиган марказланган давлат тизимини барпо этиш ниҳоятда зарур эди. Бунини биринчи бўлиб англаган Амир Темур Амир Ҳусайнга қарши зимдан кураш олиб бориб 1370 йилда Мовароуннаҳр тахтини эгаллашга муваффақ бўлади.

Ватан ҳақида қайғуриш, Ватан мустақиллигини тиклаш ҳақидаги фикрлар шу йиллар юзага чиқиб, Амир Темур Балх шаҳрида чақирилган қурултойда Мовароуннаҳрнинг амири деб эълон қилинади. Темур ўз тасарруфида марказланган давлатни юзага келтириш мақсадида Кенг шаҳридан Самарқандга кучиб ўтиб, уни Мовароуннаҳрнинг пойтахтига айлантиради. Соҳибқирон аниқ мулоҳазалари билан халқни зулмдан озод қилиш ва узоқ йиллик бошбошдоқлик ҳукмрон бўлган ерда марказланган давлат тузини мушкуллигини сезганлиги сабабли дастлаб мамлакатни ташқи хавфдан сақлаш мақсадида асосини бардос уруғлари ташкил этган енгилмас ва жангвор миллий қўшини тузади, уларга катта имтиёзлар беради.

Темур давлат бошқарувида, ички ва ташқи сиёсатда асосан ўз қўшинларига суянганлиги сабабли ҳарбий ислоҳотга, яъни қўшин бошлиқларини танлаш, лашкар қисмлар, уларнинг жойлашсини, аскарларнинг қуролланиши ва ҳарбий интизом масалаларига кенг эътибор берган. У қўшинларини ўнлик, юзлик, минглик каби аскарӣй бирикмаларга бўлган. Унинг учун ҳар бир аскар жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз ҳисоблаган. Амир Темур лашкарларга ҳам катта эътибор бериб, улар низомни қатъий бажарини, жангда аёвсиз ва довюрак бўлини, душманга юмшоқ муомалати ва адолатли бўлини лозим деб ҳисобларди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур аскарлари ичида тақводор, саховатли, ҳудожӯй кишилар кўп бўлган. Улар бечораларга хайру эҳсон кўрсатиш, бошга оғир қўнлар

тушганда ёрдам қўлини чўзиш, асирларга юмшоқ муомалада бўлиш ва уларни озод этишга одатланганлар. Амир Темур доим жангда жасорат кўрсатган амирлар ва аскарларга алоҳида эътибор билан қаради. Натижада Соҳибқирон уюшқоқлик ҳукм сурган юз минглик қўшинлари ичида интизомни мустаҳкамлаш билан ўз давлатининг пойдевори бўлган қўшин тузишга муваффақ бўлди.

Темур Мовароуннаҳр тахтини эгаллаган вақтдан бошлаб, ўз давлати чегараларини мумкин қадар кенгайтиришга киришади. Шу мақсадда у Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни ўз тасарруфига олади. Хоразмга беш маротаба юриш қилиб, 1388 йилда уни бутунлай бўйсундиради, бу ерда ҳукмронлик қилаётган сўфийлар сутоласини тугатади. Темур ўзининг уч йиллик (1386-1388), беш йиллик (1392-1398), етти йиллик (1399-1405) юришлари давомида Озарбайжонда жалойирлар, Сабзаворда сарбадорлар давлатини, Ҳиротда курдлар давлатини тугатиб, Эрон ва Хуросонни ўз тасарруфига олади. 1394-1395 йилларда Олтин Ўрда хони Тўхтамишга қарши юриш қилиб, унинг кўп сонли қўшинини мағлубиятга учратади ва Олтин Ўрда ҳудудини эгаллайди. Темурнинг бу ғалабаси Олтин Ўрдага жуда катта зарба бериш билан бирга Темур қўшинларининг Волга дарёси бўйларида бемалол юришларига ҳам кенг йўл очди. Таъкидлаш жоизки, Темурнинг бу ғалабалари тарих саҳнасида улкан аҳамият касб этди.

Амир Темур 1398 йилда Ҳиндистонга қилган юришида Деҳли шаҳрини, 1400 йилда Сурияга қилган юришида Ҳалаб ва Байрут шаҳарларини, 1401 йилда Дамашқ шаҳрини эгаллайди.

1402 йилда усмонийлар империясининг султони Йилдирим Боязидга қарши юришида уни мағлубиятга учратди. Бу ғалаба билан Темур Европанинг усмонийлар асоратига тушишини бир неча ўн йиллар орқага суриб юборди.

Темур 1404 йилда Кичик Осиёдан Самарқандга келади ва Хитойга юриш учун ҳарбий таралдуд кўради. Шубҳасиз, Темур бу юриш учун узок йиллар тайёрланиб, жанг учун керакли бўлган маълумотларни йиллар давомида тўплаган эди. 1404 йилда Темур 200 минглик қўшин билан Хитой сафарига отланди. Аммо Темурнинг қаттиқ бегоблиги туфайли унинг қўшинлари 1405 йилнинг январ ойида Хитойга яқин бўлган чегара шаҳар Ўтрор шаҳрида тўхтайдилар ва шу ерда 1405 йилнинг 18 февралда буюк соҳибқирон Амир Темур вафот этади.

Амур Темур давлатининг ички ва ташқи сиёсати

«Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазакорлик, уйлаб иш қилиш қурол кучидан ўн барабар фойдалироқдир», деган доно сўзлар Амир Темурга мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоили масалаларни сиёсий мулоқот, оғоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради.

Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундан иборатки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари тарихда биринчи марта ягона — жуғрофий-сиёсий маконда эканликларини ҳис этди.

Ислом Каримов

Темур ўзининг ҳаёти давомида ҳарбий истаёдоли, моҳир саркардалиги, дипломатлиги ва етук давлат арбоби бўлганлиги туфайли миллий юксалиш ва инсонпарварлик руҳи билан суғорилган улкан марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлди. Соҳибқирон турк-муғул анъаналарига амал қилган ҳолда ўз давлати ҳудудларини сулорюл (улус) тариқасида ишғом қилиш йўли билан бошқарган. Темур Мовароуннаҳрдан ташқаридаги ерларини тург улуста бўлиб, фарзандларига ишғом этди. Бу масаланинг эътиборли томони шундаки, тарчи соҳибқирон томонидан бўлиб берилган ерлар ички мустақилликка эга бўлсалар-да, лекин амалда батамом марказий ҳокимиятга бўйсундилар. Темурнинг ўга даражадаги зукколигини шундан билса бўладики, у улуслар ўртасида ўзаро низолар келиб чиқмаслиги учун уларнинг фаолиятини доимо ўзи назорат қилиб туради.

Темур давлатининг энг кўзга кўринган ва муаммоли томони шундаки, соҳибқирон кичик бир вилоят доирасида тарбия топган бўлса-да, давлат мафкурасининг бошқарув таянчи кучли ҳокимият эканлигини тушуниди ва давлат, салтанат ишларини юзага чиқаришда камчиликка йўл қўймайдиган вазирларни танлашга ҳаракат қилди. Амир Темур вазир турғта сифатга эга бўлиши лозим деб ҳисоблаган: биринчиси-асллик, тоза наслилик, иккинчиси-

ақл-фаросатлилиқ, учинчиси-сипоҳу раият аҳлидан хабардорлиқ, туртинчиси-сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлиқ.

Амир Темур ҳукмронлиқ қилган даврларда давлатнинг марказий маъмурияти бошида девонбеги, аркбеги ва турт вазир турган. Вазирлар солиқлар йиғиш, мерос ишлари, аскарлар маоши ва уларни озиқ-овқат билан таъминлаш, сарой харажатлари билан боғлиқ бўлган ишларни бажарганлар.

Бу даврларда ерга эгаллиқнинг баъзи турлари мавжуд бўлиб, улар суюрғол ерлар, вақф ерлар, жамоа ерлари эди. Хусусий ер эгалари тархон унвонини олганлар, давлатга солиқ тўлашда баъзи имкониятларга эга бўлганлар, вақф ерлар масжид ва мадрасаларга қарашли ерлар бўлиб, улар солиқ тўлашдан озод қилганлар. Амир Темур даврида асосий солиқ даромад солиғи-хирож бўлиб, у олинадиган даромаднинг учдан бир қисмига тенг бўлган. Темур тузуқларида ёзилишича, кимки бирон саҳронини обод қилса, ёки ер ости сувларини тортиб оладиган иншоот қурса, ё, бирон бог қуқартирса, ёхуд бирон таппондлик ерни обод қилса, фақат ерни ўзлаштирганининг учинчи йили (биринчи, иккинчи йил умуман тўламаган) қонун доирасида хирож солиғи олинган. Ундан ташқари ушр, мол, сувлоқ каби солиқ турлари мавжуд бўлиб, улар йиллар давомида амал қилинган тартиб-қоидаларга биноан тўланган. Солиқ тўловчи солиқ йиғиш жараёнида солиқни яхши сўзлар билан тўлаши, аҳолини калтаклаш ҳоллари, занжирбанд этиш ҳоллари келиб чиқмаслигини назорат қилиши шарт эди.

Амир Темур давлатни мустаҳкамлашда қонун-қоидаларнинг тузатилишига кенг эътибор берди. Француз олими Алфонс де Ламартин Амир Темур давлати ҳақида шундай деган эди: «Европа ва Искандарда, ва Атиллада ва ва Московия зафариини қўнган янги фотиҳ Наполеонда адолатли қонунлар асосига қўрилган бундай бошқарувни бунёд этган эмас». «Давлат ишларини. — деб ёзган эди Амир Темур, — салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим».

Соҳибқирон мамлакат ободончилигига ҳам жуда катта эътибор берди. Дастлаб, Самарқандни пойтахт қилиб олгач, у жуда катта имтиёзларга эга бўлган шаҳарга айланади. Соҳибқирон ҳаракати билан Самарқандда дунёнинг йирик шаҳарларидан келтирилган бинокорлар, меъморлар томонидан масжидлар, мадрасалар, мақбаралар бино этилди. Ҳатто ғарибларга озиқ-овқат берадиган ғарибхоналар, йуловчилар қўниб утадиган махсус жойлар ҳам қўрилган. Шаҳар атрофи мустаҳкам деворлар билан ўралиб, Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ,

Сўзангарон ва Феруза каби номлар билан дарвозалар қурилади. Темурнинг қароргоҳи сифатида ноёб маъмурий бино Кўксарой ва Бўстонсаройлар ҳам айнан шу ерда қурилади. Темур ноёб қурилишлардан ташқари Самарқанд атрофида ўзининг хешу ақраболарига атаб турли гўзал боғлар қурдирарди.

Темур улкан соҳибқирон сифатида ўзининг она юрти Кешга катта диққат-эътибор билан қаради. Ёзма манбалардаги маълумотларига қараганда, Амир Темур Шаҳрисабзда Оқсарой, жомеъ масжид, мадрасалар барпо эттиради. Соҳибқирондаги улуг саховатнинг яна бир томони шунда эдики, у беюён дашглар билан қамраб олишган Туркистон шаҳрини ҳам ободончилигига кенг эътибор берди. Жумладан, Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини қуриш билан бу ерда нафақат ободончилик, балки кўчманчи ва ўтроқ аҳоли орасидаги муносабатни яхши йўлга қўйиш, уруғлар ўртасида тинчлик сақлаш мақсади ётгани маълум.

Амир Темур даврида янги шаҳарлар, савдо ва ҳунармандчилик кенг ривожланишларини айтиб ўтмоқ лозим. Темурнинг савб-ҳаракатлари билан Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент каби шаҳарлар савдо ва ҳунармандчилик марказлари сифатида ривожланиб борди. Айниқса, бу даврларда ҳунармандчи-ликнинг кенг ривожланиши шаҳарларда ҳунармандчилик маҳаллалари, савдо расталари сони ортиб боришида катта аҳамиятга эга бўлди. Соҳибқирон савдо йўллари ривожига, унинг тинчлигига кенг эътибор бериб борди. Шахсан ўзининг назорати остида савдо йўллари назорат қилиб борилиши савдо қарвонларининг хавфсизлигини таъминлади.

Амир Темур давлатининг мафкураси ижтимоий-иқтисодий ҳаётни изга солиб йўналтиришдан ташқари сиёсий ҳаётда ҳам куч кенг йўлга қўйди. Соҳибқирон чет давлатлар билан алоқани кенг йўлга қўйди. У давр шарт-шароитларига кўра ташқи сиёсатда қатъий, фаол ҳаракат қилиб, ўз салтанати довуғини жаҳон миқёсига чиқара олди. Соҳибқироннинг Йилдирим Боязид устидан бўлган ғалабаларидан сўнг Франция, Англия, Генуя ва Византия эркин алоқаларни, савдогарлар ва мол алманишини таклиф этган. Шундай қилиб у Европа давлатлари билан яқин қўлчилик қилиш, савдо қарвон йўллари ривожлантириш нияти борлигини кўрсатиб ўз давлати шухратини Европага тарқата олди. Унинг салтанатини довуғи бу мамлакатларга етиб бориши билан Франция, Англия, Генуя, Византия, Испания каби давлатларнинг қироллари соҳибқирон билан сиёсий, иқтисодий, савдо алоқалари ўрнатишга интиланлар. Шу боис улар соҳибқирон ҳузурига муштазам элчилар юбориб турганлар. Темурнинг чет давлатлар билан олиб борган дипломатик алоқаларида унинг ўғли Мироншоҳ кўп ёрдам берган.

Амир Темур даврида диний илмлар ва дунёвий фанлар барқарор бўлган. Соҳибқирон ўз даврининг фан ва маданияти жонкуяри сифатида шуҳрат қозонди. Темур тақводор руҳонийларга чуқур ҳурмат билан қаради. Уларнинг дуоларини олди, доимо камситилган маъзаб тарафдорларини ўз ҳимоясига олди. Дарвеш, фақир ва мискинларни ўзига яқин туғиб, уларни рағжитмаслик учун барча талабларини бажарди.

Ўрта Осиё халқларининг маънавий тараққиётида Темурнинг диний ва дунёвий билимларига эътибор берини катта аҳамиятга эга эди. Соҳибқирон доимо илм аҳли ва уламо билан суҳбатда бўлиб, қалби тоза кишиларга талпинган. Темур давридаги илм-фан, меъморчилик, санъат соҳалари ўз даврига писбатан ўта даражада ривожланиб, юксак маънавий бойлик даражасига кўтарилди. Шу даврнинг нодир қўлёзмалари тарихнинг мўжизасига айланиб қолди.

Дин жамиятда мафкуранинг устунларидан бири бўлганлиги сабабли соҳибқирон динга кенг эътибор берди. У нафақат аскарларини, балки барча фуқароларини мусулмончилик руҳида тарбиялашга ҳаракат қилган. Унинг доимо амал қилиб келган «Куч адолатдадир» деган сўзлари унинг давлатни бошқаришдаги юксак қобилиятидан далолат беради.

Машҳур муаррихлардан бири Низомиддин Шомий ўзининг «Зафарнома» асарида шундай ёзади: «...унинг адолатию сиёсати ўрнатилган кунларда Мовароуннахрнинг энг чекка жойларидагина эмас, балки Хўган чегарасидан Деҳли ва Канбойит атрофигача, Бобил Абвобдан то Миср ва Рум ҳудудигача бўлган ерлардан савдогарлар у ерда турсин, болалару, бева хотинлар ҳам ипакли матолар, олтин-кумуш ва энг зарур тижорат моллари келтирардилар ва олиб кетардилар. Ҳеч бир кимса уларнинг бир донига ҳам кўз олайтира олмайди ва бир дирҳамига ҳам зиён етказмайди. Бу чексиз неъмат ва поёнсиз марҳаматлар Амир соҳибқироннинг сиёсати ва адолати натижасидандир».

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, Темурнинг ҳаёти катта жангнома, у кўплаб мамлакатларни ўз тасарруфига олди. Лекин бу ердаги асосий масала-Темур шахсининг устунлигини ва идора қилиш қудратининг сирларини, моҳир саркарда ва тинчлик пос-бони, фуқаро фаровонлиги раҳнамоси сифатидаги шахс эканлиги, унинг юксак меъморий иншоотлар қуришдаги ўрнини изоҳлаш, унинг ечимини топишдир.

«Темур тузуклари» — адолатли ҳамда кучли давлат барио этиш-
даги муҳим қонуи-қоидалар сифатида

*Буюк стратег, моҳир сиёсатчи,
эскирган ижтимоий муносабат-
ларнинг қатъий ислоҳатчиси,
савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва
маданиятнинг ҳомийси бўлган
Амир Темур «Қонуи-лар ва урф-
одатларга асосланган» давлатни
барпо этди.*

Ислом Каримов

Амир Темур ва темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар анчагина бўлиб, улар орасида «Темур тузуклари» буюк жаҳонгир ҳаётига ва фаолиятига бағишланган асарлар ичида шубҳасиз алоҳида аҳамият касб этади. «Темур тузуклари» жаҳоннинг машҳур кутубхоналаридан жой олган қимматли асардир.

«Темур тузуклари» икки қисм, 56 та банддан иборат тарихий ва ҳуқуқий асар бўлиб, унда соҳибқироннинг давлат тузилиш ва мамлакатларни бошқариш хусусидаги нуқтани назари баён қилинади. Бу асардан кўнлаб шарқ ҳукмдорлари ўзларининг фаолиятлари давомида фойдаланганлар ва унга юқори баҳо берганлар. Жумладан, Шоҳ Жаҳон (1628-1657), Қўқон хони Муҳаммад Алихон (1821-1842), Бухоро амири Абдуллаҳхон (1885-1910) «Тузукот» дан нарчалар кўчиртириб, улардан ўз фаолиятларида фойдаланганлар.

«Тузуклар»нинг биринчи қисмида Амир Темурнинг етти ёшидан то вафотида қадар (1342-1405 йил 18 феврал) кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, унинг Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиши, ижтимоий тарқққликка барҳам бериши ва марказланган давлат тузиши, қўшни юрт ва мамлакатларни, масалан Эрон ва Афғонистонни ўз тасарруфига киритиши, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон устихон, ниҳоят, буюк жаҳонгирнинг Озарбайжон, Туркия ва Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисми Соҳибқироннинг номидан айтилган ва унинг тожу тахт ворисларига аталган ўзига хос васият ва панду на-
сиҳатларидан иборатдир. Унда давлатни идора қилишда кимларга

таяниш, тожу-тахт эгаларининг бурчи ва вазифалари, вазир ва қўшин бошиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида курсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тарғиби ва ҳоказолар хусусида гап боради.

Амир Темур ўз олдига улуғ давлатнинг ички сиёсати ва ишчан давлат тизимини қадимий тажрибалардан ижодий фойдаланган ҳолда тузиш, ҳарбий сиёсатни замон талаби асосида тобора такомиллаштириб, мўғул истилоси асоратларини тезроқ бартараф этиб, ҳужаликни оёққа турғизиш, савдо-сотиқ, ҳунармандчиликни бир меъёрга тушириш ва ривожлаштириш, аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш, ислом динига ривож бериш, илм-фан, маданият, меъморчиликни тубдан ривожлантириш, ободонлаштириш ишларини кенг куламда жадаллаштириш каби долзарб вазифаларни қўйган эди. Унинг бундай сазъ-ҳаракатлари катта куч-гайрат, маблағ, билим ва оқилона талбирларни талаб этар эди. Темур етук сиёсатдон ва моҳир давлат арбоби бўлиб, у ўзидан аввал ўтган ҳукмдорлардан фарқли равишда, давлат ва мамлакатни бошқаришда бир ёки икки табақага эмас, балки аҳолининг барча табақаларига суянган.

Амир Темур даври маънавияти ва ҳозирги замон

Амир Темур шахсини идрок этиши — тарихни идрок этиши демакдир.

Амир Темурни англаш — ўзлигимизни англаш демакдир.

Амир Темурни улуғлаш — тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажакимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.

Ислом Каримов

Маънавий илдиэларимиздан бири бу Темур маънавиятидир. Бу қудратли манба инсоният тарихида тенги йўқ марказлашган давлатчиликка, қонунчиликка асос солиш билан ер юзининг деярли ҳамма мамлакатларида ўрганилиб, ҳозирги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Биз фақат ҳозирги кунга келгандагина бу маънавиятни нақадар зарур эканлигини ва буюк келажак сари қадам ташлаётган халқимиз учун ниҳоятда қадрли эканлигини англамоқдамиз.

Амир Темур инсонни қадрлай оладиган ва уни фарқтай оладиган улкан арбоб эди. Мусулмончиликда, «энг яхши кишининг икки қўли ҳам тўғри бўлади, у бир қўли билангина эмас, икки қўли билан ҳам яхшилик қилади», деган ҳикматли ибора бор. Амир Темур дўстига ҳам, душманига ҳам ана шундай икки қўли билан яхшилик қилди. Қолганларни ҳам шунга ундади. «Тузукот» да ҳам, тарихий асарларнинг муаллифлари ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий асаларида ҳам, де Клавихо кундалигида ҳам буни яққол кўриш мумкин.

Темур ўз фаолияти давомида Олжох буюрган олий инсоний фазилятларга астойдил амал қилди. Темур ўз фарзандларига қилган васиятда шундай дейди: «... Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Заифларни кўринг, йўқсилларни зангинлар (бойлар) зулмига ташламанг. Адолат ва йиллик (яхшилик) қилмоқ дастурингиз ва раҳбарингиз бўлсин». Адолатни шунчалик қадрлаган ҳукмдор албатта халқ орасида катта обрӯ-эътиборга эга бўлиши табиий ҳол эди.

Темурнинг «Куч-адолатда» деган сўзи ҳақиқатда шиорга айланиб, ҳамма даврлар учун жаранглаб турувчи ибора тусини олганлигини шохиди бўлишимиз мумкин. Темур халқнинг шиоқиялари ва арзларини ўрганувчи махсус арзбеги лавозимини жорий қилган. Арзбеги шиоқия, аризаларни кўриб чиқар, уларда кимлар айбдорлигини аниқлар ва бу ҳусусда кенгашига хабар қилар эди. Айбдорлар ким бўлишидан қатъи назар қаттиқ жазоланган. Солиқлар, молиявий масалаларда қатъий тартиб-қоида ўрнатилган. Рус шарқшуноси Д.Н. Логофет бу ҳусусда шундай деб ёзади: «... биз ҳозир зўр бериб интилаётган даромад солиғи деган нарсанинг (Темурнинг) ҳокимиятида ўшандаёқ мавжуд эди».

Темур маънавияти улкан манба ва тутанмас бир булақдир. Ҳозирги мустақилликка эришган давримизда, ёшларни Ватанга садоқат руҳида тарбиялашда, миллий мафкура юяларини фуқароларимиз онгига сингдиришда бу манбанинг аҳамияти бекиёсдир. Шунинг учун ҳам Президентимизнинг Амир Темур таваллудининг 660 йиллик таптаналари ва кейинги вақтдаги қатор чиқишларида бу манбанинг аҳамияти такрор ва такрор қайд этилмоқда. Темур маънавиятининг бизга ўргатувчи, сабоқ бўлувчи жойлари жуда кўндир. Зеро, бу маънавият-бобокалонларимизнинг бебаҳо маънавий бойлигининг бир бўлаги бўлиб, юртимиз равнақи ва норлоқ келажаги учун ҳаминша хизмат қилажакдир.

Ҳурматли юртбошимиз Ислон Каримов. Амир Темур даври маънавияти, соҳибқирон шахсияти ва у қолдирган улкан мерос нима учун зарурлиги масалаларига тўхталиб, буни қуйидагича шарҳлаб бердилар: «Амир Темур аввало қудратли давлат қурган. Давлат қудратли бўлмаса, бетакрор маънавий мерос ҳам, обидалар ҳам, тарихий ёдгорликлар ҳам бўлмасди. Ўзбекистоннинг бутунги озодлигини мустаҳкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида қадрлидир. У давлат пойдеворини қурган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этади. Амир Темур ўз давлатини ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган. Унинг «Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим» деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир».

Таянч тушунчалар

Марказлашган давлат, Амир Темур, «Лой жанги», Илёсхўжа, Сарбадорлар, Темур давлати, ҳарбий юришлар, Анқара жанги, суюрқол, девонбеги, аркбеги, тархон, «Куч адолатдадир», «Темур тузуклари», Темур даври маънавияти.

Мустақил иш мавзулари

1. Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келиши ва марказлашган давлат тузиши.
2. Амир Темурнинг ҳарбий юришлари.
3. Амир Темурнинг ички ва ташқи сиёсати.
4. Темур тузуклари.
5. Амир Темурнинг 660 йиллик юбилеи ўтказилиши.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин. Асарлар. 4-жилд. Тошкент. Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. Тошкент. Ўзбекистон, 1996.
3. Темур тузуклари. Тошкент. Гафур Гулом номли нашриёт, 1991.
4. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент. Ўзбекистон, 1996.
5. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Тошкент. Камалак, 1994.
6. Аҳмедов Б. Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат. Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти, 1996.
7. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. Тошкент. Ўзбекистон, 1996.
8. Ибн Арабшўх. Амир Темур тарихи. I-II ж. Тошкент. Меҳнат, 1992.
9. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент, 1990.
10. Иванин М. Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур. Тошкент, 1994.
11. Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. Тошкент. Гафур Гулом номли нашриёт, 1996.
12. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тугтан ўрни ва роли. Тошкент. Фан, 1993.
13. Ўзбекистон тарихи, I-қисм. Тошкент. Университет, 1997, II-нашри, 1999.

8-мавзу: ТУРКИСТОННИНГ ХОНЛИКЛАРГА БЎЛИНИШ КЕТИШИ, УНИНГ САБАБЛАРИ ВА ОҚИБАТЛАРИ

XV-XVI- аср бошларида Мовароуннахрдаги ижтимоий-сиёсий вазият

1405 йилда Амир Темури вафотидан сўнг унинг йирик давлати парчалаб бoшлaди. Темурий шаҳзодаларнинг тахт учун ўзарo курашлари қудратли давлатнинг бўлинишига асосий сабаблардан бири бўлди. Соҳибқирон тахтига валиаҳд қилиб набираси Пирмуҳаммадни қолдирган бўлсада, кўпгина амирлар ва амалдорлар унинг ҳукмронлигини тан олмадилар. 1405 йил март ойида Темурнинг бошқа бир набираси Халил Султон Самарқанд тахтини эгаллади. Ундан ташқари, Хуросонда Шохруҳ; Балх, Ғазна ва Қандаҳорда Пирмуҳаммад; Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Мирзо Умар ва Абу Бакр Мирзо; Туркистон, Саброн, Ўттор, Сайрамда Амир Бердибек; Ўратена ва Фарғонада амир Худойдод; Хоразмда амир Идику ўзларини ҳукмдор деб эълон қилдилар.

Мамлакатдаги парокандалик ва ўзаро урушларга барҳам бериш учун Шохруҳ Мирзо кўп савийи-ҳаракатлар қилди. XV асрнинг 20-йилларига келиб Амир Темури мулкларининг қарийб ҳаммаси Шохруҳ ва унинг оила аъзолари қўл остида эди. Мовароуннахр ерларини 1409 йилдан бошлаб Шохруҳнинг тўнғич ўғли Мирзо Улуғбек бошқара бошлади. Улуғбекнинг ҳукмронлик даври (1409-1449 йй.) асосан, Мовароуннахрда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, илм-фан ва маданиятнинг ривожланиши билан изоҳланади.

Улуғбек бобоси Амир Темури каби ҳарбий истеъдодга эга эмас эди. У мамлакат ичидаги ва атрофидаги осойишталикни сақлаб туриш мақсадида айрим ҳарбий юришлар қилиб турди холос. 1447 йилда Шохруҳ Мирзо вафотидан сўнг Темурийзодалар ўртасида кураш бошланиб кетди. Оқил ва доно ҳукмдор Улуғбек бу курашларга барҳам беришга ҳарчанд ҳаракат қилмасин бунинг уddасидан чиқолмади. Аксинча, ўғли Абдулатифнинг бевосита ишгиروي туфайли ўзи бу курашларнинг қурбони бўлди. Хуллас, XV асрнинг ўрталарига келиб, Мирзо Улуғбек вафотидан кейин (1449 йй.) Темурий шаҳзодалар ўртасида тож-тахт учун кураш яна авж олди. Абдуқосим Бобур (1452-1457) ва Абдусайд Мирзоларнинг (1458-1468) фаолияти ҳам ўзаро урушларга барҳам бера олмади. 1469 йилга келганда

Хуросонда Хусайн Бойқаро ҳокимиятни эгаллаб, бу ҳудудларда писбатан тишчилик ўрнатди. Унинг дўсти-буюк шоир Алишер Навоий (1441-1501) муҳрдор, вазир, Астробод ҳокими лавозимларида ишлаб, Хуросон ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта рол ўйнайди. Навоийнинг саноат-ҳаракатлари билан Хиротда илм-фан, маданият туркираб ривожланди. Ўзаро урушларга писбатан барҳам берилди.

Мовароуннаҳрда эса бу даврга келиб сиёсий тарқоқлик авжига чиқди. Ҳар бир вилоят, ҳар бир шаҳарларда темурий шаҳзодалар ўзларининг мустақил ҳукмронлигини ўрнатишга ҳаракат қилдилар. Улар ҳокимият учун ўзаро курашларда Даштги Қипчоқ қабилалари кучларидан фойдаланишар эдилар. Масалан: 1451 йилда Урусхоннинг набиралари Абдусайидга ҳокимиятни эгаллаш учун ёрдам берган бўлса, орадан уч йил ўтгач Абулхайрон Муҳаммад Жуқийга ҳокимиятни эгаллашга кўмаклашди. Бу ўзаро курашлар Мовароуннаҳр аҳлининг аҳволини ёмонлаштиришга олиб келди.

ХУ аср охириларига келиб, Мовароуннаҳрда Темурийларнинг бир-биридан ўзаро мустақил бўлган учта ҳокимияти вужудга келди: 1. Самарқандда Султон Аҳмад Мирзо ҳукмронлиги (1468—1503); 2. Тошкентда Султон Маҳмуд Мирзо ҳукмронлиги (1468-1498); 3. Андижонда Умаршайх I Мирзо ҳукмронлиги (1468-1494).

Бу учала давлатнинг ўзаро урушлари Мовароуннаҳр аҳлининг темурийлардан порозилигини янада авж олдирди. Айниқса, юқори табақа вакиллари марказлашган давлат тарафида турдилар. Бу темурийзодаларнинг давлат бонқарувида мустаҳкам таянчга эга эмаслигидан далолат берарди. Бу вақтда темурийлар ҳузурида таълим олган Абулхайрхоннинг невараси Муҳаммад Шохбахт Даштги Қипчоқда дашт урушларини бирлаштириб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамламоқда эди.

Шайбонийхон ҳарбий ҳаракатлар олиб бориб марказлашган давлат тузиш мақсадида тоҳ темурийлар, тоҳ шимолдаги мўғуллар билан иттифоқ тузди. У 1487-88 йилларда Ўттор, Сайрам, Ясса (Туркистон), Синпоқ шаҳарларини босиб олиб, 1499 йилда Мовароуннаҳр ҳудудларига жиддий ҳарбий ҳаракатлар бонлади.

Маҳаллий ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро курашлар авж олган Самарқанд шаҳрини Шайбонийхон 1500 йилнинг бонларида жангсиз эгаллади. Даштги улуғлари бир неча ой шаҳарни шафқатсиз талон-тарож қилдилар. Бу эса маҳаллий феодаллар порозилигига сабаб бўлди. Бундан фойдаланган Темурий

шаҳзода Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўша йили (1500 йил) Самарқанд тахтини иккинчи марта эгаллади. Аммо маҳаллий зодагонлар кўпчилиги Бобурни қўлаб-қувватламадилар. 1501 йилнинг баҳорида Бобур Шайбонийхон билан бўлган жангда енгилади ва Самарқандни унга топширади.

Дангги Қипчоқликлар қисқа муддат ичида Бухоро (1500), Самарқанд (1501), Тошкент (1503), Ҳисор (1504), Урганч (1505), Ҳирот (1507) каби шаҳар ва вилоятларни эгаллаб, Шарқий Туркистон чегараларидан Марказий Афғонистон ҳудудларигача чўзилган ерларда марказлашган шайбонийлар давлатига асос сойдилар. Темурийлар давлатидаги сиёсий тарқоқлик, айрим ҳукмдорларнинг ажралиб мустақилликка интилиши бу давлатнинг емирилишига олиб келган бўлса, Шайбонийхон бундай тарқоқликка чек қўйиб мамлакатнинг бирлигини мустаҳкамлай олди.

Шайбонийхоннинг жанубга томон юришлари Эрон шоҳи Исмоил I томонидан тўхтатилди. 1510 йил Марв атрофларида бўлган жангда данг кўшинлари тор-мор этилди ва Шайбонийхон ҳалок бўлди. Эронийлар томонидан қўлаб-қувватланган Бобур 1511 йилда Ҳисор, Қўлоб, Қундуз, Бадахшон ва Самарқандни эгаллади. Аммо 1512 йилда шайбонийлардан бўлган Убайдулла Султон кўшинлари Гиждувон яқинида Бобур ва шоҳ Исмоилнинг бирлашган кучларини мағлубиятга учратди. Шундан сўнг Бобур аввал Қобулда, кейин эса Ҳиндистонда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Дангги Қипчоқ қабилалари эса Мовароуннаҳрда ўрнашиб қолдилар.

XV аср охири-XVI аср бошларидаги Дангги Қипчоқ, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ижтимоий-сиёсий воқеалар тўғрисида ёзилган муаллифи номаълум «Тарихи гузидаи Нусратнома», Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Бобурнинг «Бобурнома» асарлари муҳим манбалар ҳисобланади.

Темурийзодалар ўртасидаги ўзаро урушлар, биродарқўншликлар нафақат қўйи табақа аҳлининг, балки йирик зодагонларнинг ҳам норозиликларига сабаб бўлди. Натижада Амир Темур асос солган улкан салтанат таназулга юз тугди ва тугатилди. Темурийлардан кейин ҳокимият тепасига келган шайбонийлар сулоласи даврида ҳам марказий ҳокимият унчалик мустаҳкам эмас эди (бу ўринда Абдуллахон II ҳукмронлиги даври (1583-1598) бирмунча диққатга сазовордир). Бу ҳолат ўша давр Батанимиз ҳудудларининг парчаланиб, алоҳида давлатларга бўлиниб кетиши ва заифлашуви учун замин яратди.

Ўрта Осиё ҳудудларининг парчаланишга юз туғиши ва унинг сабаблари

Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар марказий ҳокимиятга бўйсунмай қўйдилар. Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро ҳукмдори бўлган бўлса, 1534 йилдан бутун марказлашган ўзбек давлатининг Олий ҳукмдори этиб сайланди. Убайдуллахон мамлакат пойтахтини Самарқанддан Бухорога кўчирди. XVI асрнинг 40-йилларига келиб, зодагонлар ва маҳаллий сулолалар ўртасида шаҳарлар ва ҳудудлар учун кураш авж олиб кетди. Самарқанд ҳукмдори Абдулатифхон (1541-1552 йй.) билан Бухоро хони Абдулазизхон (1540-1550 йй.) ўртасидаги курашни Тошкент ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг ҳукмдори Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон) янада кучайтирди. У ҳатто 1551 йилда Самарқандни босиб олди. Кармана ва Миёнқол ҳукмдори Абдулла Султон Бароқхонга қарши кураш олиб борди ва 1557 йилда Бухорони босиб олди.

1561 йилда тахита ўтирган Искандархон ҳам сиёсий тарқоқликка барҳам бера олмади. Аммо унинг ўғли Абдуллахон II марказлашган шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида амирлар ва султонлар билан аёвсиз кураш олиб борди. Тинимсиз урушлар натижасида Фарғона (1573), Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятлари (1574), Самарқанд (1578), Тошкент, Шоҳруҳия, Сайрам, Оҳангарон (1582), Балх (1583), Бадахшон (1584), Ҳирот (1588), Хоразм (1595) Абдуллахон қўл остига бирлаштирилди. Аммо 1598 йилда Абдуллахон II вафотидан сўнг унинг ўғли Абдулмўмин узоқ муддат тахтни бошқара олмади. Сўнги Шайбоний ҳукмдори Пирмуҳаммад II ҳам бебоп амирларни тийиб қўя олмади.

Юзага келган вазиятдан Эрон сафовийлари, Хива ипоқлари ва қozoқлар унумли фойдаландилар. Эронийлар Балхни, қozoқ султонлари ўз манфаатлари йўлида Тошкентни эгаллаган бўлса, Хоразм хонлари мустақил бўлиб олдилар. Бухоронинг зодагон гуруҳлари астраханлик Жонибек Султонни тахтга таклиф қилдилар. Жонибек Султон ўғиллари фойдасига тахтдан воз кечди ва шу тариқа Ўрта Осиёда ашгархонийлар сулоласи ҳукмронлиги бошланди. Ашгархонийлар Балхни эронийлардан, Тошкентни қozoқлардан тортиб олдилар. Аммо кўпгина урушларга қарамай Хоразм ўз мустақиллигини сақлаб қолди.

Айрим аштархоний ҳукмдорлари Имомқулихон (1611-1642 йй.), Абдулазизхон (1645-1680 йй.), Убайдуллахон (1702-1711 йй.) ҳукмронликлари даврида марказий ҳокимиятни кучайтиришга ҳарчанд ҳаракат қилинмасин, бу ҳаракатлар айтарли ижобий натижалар бермади. Маҳаллий амирлар ва султонлар ўз жойлашган шаҳар ва ҳудудларида ҳокимлик қилиб, бу ҳудудларда йирик ер эгалари бўлибгина қолмай, бутунлай хўжайин эдилар. Улардан кўпчилиги ўз гуруҳлари кучига таяниб марказий ҳокимиятга деярли бўйсунмас эдилар. Ҳукмдорлар эса амирлар ва султонларнинг бир-бирлари устига юришларидан кўп фойдаланардилар. Абдулфайзхон ҳукмронлиги даврида (1711-1747 йй.) марказий ҳокимият ўз аҳамиятини йўқотиб борди. Ҳокимият аста-секинлик билан манғит уруғлари қўлига ўта бошлади. Бу уруғ вакили бўлган Муҳаммад Раҳим 1753 йилда амир ушвони билан Бухоро тахтига ўтирди.

Хоразм ҳудудида 1512 йилда мустақил Хива хонлиги вужудга келди. Унга Шайбоний уруғидан бўлган Элбарсхон (1512-1525 йй.) асос солди. Элбарс вафотидан кейин Хива хонлари тез-тез алманиб турган. Ўзаро урушлар ва ҳукмдорларнинг тез-тез алманиб туриши натижасида бу даврда Хоразм ҳали марказлашган давлат даражасига етмаган эди.

Хон ҳокимияти қабилла зодагонлари билан чекланган бўлиб, низолар ва ўзаро урушлар деярли тинмаган. Шу даврда Хоразм чуқур инқироз даврини бошидан кечирди. Савдо-сотиқнинг арзимас даражада экинчилиги шаҳар ҳаётини суёт ривожлантирди. Бу жараён XVII-XVIII аср бошларида ҳам давом этди. XVII аср охири — XVIII аср бошларига оид Хоразм ҳақидаги маълумотларда сиёсий ва иқтисодий таназзул таъкидланади. Хусусан, Абдулғозийнинг «Шажараи турк» асарида, Ибн Федотов маълумотларида бу ҳолат қайд этилган. Бошқарувида вазир қўшбети билан биргаликда хон маслаҳатчилари, иноқларнинг борлиги маъмурий тузумнинг жуда мураккаблигидан дарак беради. Хўжалик инқироzi ва феодал урушлар Хоразм воҳаси маланиятига ҳам пўтур етказди. Феодал ўзаро низолар Араб Муҳаммад (1602-1623 йй.) ва унинг ўғиллари даврида энг юқори нуқтага етди. Асфандиёр (1623-1643 йй.), Абулғозихон (1643-1663 йй.), Алуша (1663-1687 йй.) лар даврида Бухоро билан Хива ўртасида мамлакат аҳолисини хароб қиладиган урушлар бўлиб ўтди.

Аштархонийлар давридаги иқтисодий-сиёсий тушқунлик Бухоро хонлигини парчаланишига олиб келди. Бу даврда Фарғона хонлиқдан алоҳида ўлка сифатида ажралиб чиқди. 1710 йилда

минглар сулоласидан бўлган Шохруҳбий Фарғонада ҳокимиятни ўз қўлига олди. Минглар сулоласи кейинчалик Сирдарё ҳавзасини, Еттисувнинг бир қисмини эгаллади. Бу давлатнинг пойтахти Қўқон шаҳри бўлиб қолди.

XVIII аср бошларида Бухородан Балх, Хоразм, иккинчи ярмида Тошкент мустақил давлат сифатида ажралиб чиқдилар. Ички келишмовчилик, низолар ва сиёсий парокандалик мамлакатдаги бўлиниб кетишнинг асосий сабаби бўлди. 1722 йилдаги Ражабхон қўзғолони Бухоро хонлигини ларзага солди. Абулфайзхон (1710-1747) даврида Бухоро хонлиги шу даражада парокандачилиكنи бошидан кечирдики, Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1710 йилда Бухорони, кейин Хоразмни босиб олди. Бухороликлар ва хоразмликларни эронийлар талаб, хонавайрон қилдилар. 1747 йилда Нодиршоҳ вафотидан кейин Абулфайзхон ҳам ўлдирилди.

Ўрта Осиёнинг хонликларга бўлиниб кетиш оқибатлари

Утга хонлик бошқарув тизимида феодал муносабатлар асос қилиб олинган эди. Хонликлар ҳудудида ер эгаллигининг утга тури: давлат ерлари, хусусий ерлар, вақф ерлари мавжуд эди.

Хонликлар аҳолиси асосан деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик билан шуғулланар эдилар. Асосий солиқ турлари хирож, закот бўлиб, шу билан бирга турли мажбуриятлар мавжуд эди. Булар Хива хонлигида бетар, қазув, мушрифона ва бошқалар бўлса, Бухоро амирлигида уруш пайтда олинадиган фавқулодда солиқ-жул, сув ҳақи, нимсара ва бошқалар, Қўқон хонлигида эса ҳашар, ҳарбий хизмат мажбуриятлари бор эди.

Хонликлар бошқарувида ислом мафкураси асосий ўринни эгаллаган бўлиб, диний мутаассиблик мамлакат тараққиётига салбий таъсир кўрсатар эди. Айниқса, хонликлар ичидаги этник гуруҳбозлик фуқароларнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечиришига тўсиқ бўлар эди. Ундан ташқари турли уруғ вакиллари давлат бошқарувида юқори мавқега эга бўлиш учун бошқа уруғ вакилларига қарши зимдан ва очикчасига кураш олиб бориб, сиёсий беқарорликни келтириб чиқарар эдилар. Буни Хива хонлигидаги XVIII аср воқеаларида яққол кўришимиз мумкин. Бу даврда Хивада турли уруғ вакилларида хонлар кўтарилди.

Бу хонларнинг алмашиши халқ учун катта кулфатлар келтирар эди. XVII аср охириларига келиб, Хива хонлигида қўнғиротларнинг мавқеи оша борди ва 1804 йилда улар Хива хонлиги тахтини эгаллаб, 1920 йилгача бу хонликда ҳукмронлик қилишди. Қўқон хонлигида ҳукмронлик қилишдан минглар суло-

ласи ўзларининг ташқи истилочилик урушлари ва ўзаро сулолавий курашлари билан хонлик аҳолисининг ижтимоий, иқтисодий аҳволини янада оғирлаштирди. Айниқса Худоёрхон даврида талончилик урушлари ва солинган кўлаб солиқлар халқнинг кўлаб порозилигига сабаб бўлди, натижада Худоёрхон икки маротаба тахтдан ҳайдалиб, яна тахтни эгаллади. Минглар сулоласи Қўқонда 1710 йилдан 1876 йилгача ҳукмронлик қилишди.

XVII-XVIII асрнинг биринчи ярмида битта иқтисодий ҳудуддаги бир элат, бир халқнинг унга мустақил, сиёсий хонликка ажратиб кетиши, бу ҳудудда яшаётган халқларнинг бошига жуда оғир қулфатларни келтирди. Хонликлар ичидаги сулолавий ва ўзаро урушлари халқнинг оғир аҳволини янада оғирлаштирди. Хиваликларнинг туркман уруғларига қарши уюштирадиган мавсумий талончилик юришлари, Бухоро амирлигининг Китоб ва Шаҳрисабз бекликларига қарши олиб борган доимий урушлари, Қўқон хонлигининг Тошкент ва Хўжанд учун Бухоро амирига қарши курашлари битта халқнинг парчаланишига, ўзаро маданий, савдо алоқаларининг узилиб қолишига сабаб бўлди.

Хонликлар ҳудудидаги халқ порозилик ҳаракатлари нафқатсизлик билан бостирилди, ҳар қандай илм-фикр, янгилик диний мугъассибларнинг таъқибига учрар эди. Бу пайтда нафқат бошқа ҳудудлар билан ҳатто Қўқон, Хива, Бухородаги маданий марказларнинг ҳам ўзаро алоқаси йўқ эди. Бу ўз навбатида Ўрта Осиё илм-фанини турғунликка, ҳатто таназзулга олиб келди. Табиий фанларга эътибор умуман йўқолди. Ўрта Осиё халқлари Европа фан техника тараққиётидан беҳабар бўлиб, орқала қолиб кетди.

Россия билан ўрнатилган савдо алоқалари асосан бир гуруҳ бойлар қўлида бўлиб, улар маданий алоқаларга, фан-техника тараққиётини кириб келишига айтганда таъсир кўрсатмади ва ўлкадаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазият чор Россиясининг ўз агрессив мақсадлари учун шароит яратиб берди. Натижада Россия Ўрта Осиёни осонлик билан босиб олди.

Таянч тушунчалар

Ўзаро урушлар, Шоҳруҳ, Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро, Навоий, Шайбонийхон, Бобур, Сафавийлар, Убайдулла Султон, Абдуллахон II, ашгархонийлар, ҳокимиятни кучайтириш учун кураш, Хива иноқлари ва кўнғиротлари, Қўқон минглари, Бухоро манғитлари, хонликлардаги порозилик ҳаракатлари, Россия билан савдо алоқалари.

Мустақил иш мавзулари

1. Шайбонийлар давлати, Абдуллахон II.
2. Ангтархонийлар даврида Ўрта Осиё.
3. Қўқон хонлиги.
4. Хива хонлиги.
5. Бухоро амирлиги.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент. Ўзбекистон, 1994.
2. Каримов И. А. Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимлардаги табрик сўзи. «Халқ сўзи», 1997, 21 октябр.
3. Баёний М.Ю. Шажараи Хоразмшоҳий. Тошкент. Ғафур Гулом номи нашриёт, 1994.
4. Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. Тошкент. Фап, 1996.
5. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент. Шарқ, 1998.
6. Ибрat И. Фарғона тарихи. Тошкент. Камалак, 1991.
7. Мирза Абдулазим Сомий. Манғит ҳукмдорлари тарихи. М., 1962.
8. Мулла Олим Маҳдумхожа. Тарихи Туркистон. Тошкент, 1995.
9. Миллий уйғониш. Тошкент, 1997.
10. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. Университет. 1997, иккинчи нашр, 1999.

9-мавзу. ЧОР РОССИЯСИНИНГ ТУРКИСТОНДАГИ МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ

Чор Россиясининг Туркистонни босиб олиши ва уни бошқаришнинг мустамлака тизими

XIX аср иккинчи ярмига келиб Ўрта Осиё хонликларидаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий аҳвол танг даражада бўлганлиги бу пайтда жаҳондаги энг агрессив давлатлар қаторига кирган, Европа давлатларига нисбатан иқтисодий тараққиётдан орқада қолаётган Россиянинг Ўрта Осиёни ўзига бўйсундириш ниятини рўёбга чиқаришни тезлаштирди. Бу ният Россия императори Пётр I (1672-1725) даврида туғилган бўлиб, у Хива хонлигини бўйсундириш учун ҳатто 1717 йилда Бекович-Черкасский бошчилигида Ўрта Осиёга ҳарбий экспедиция уюштирган эди. Лекин бу ҳаракат, ундан кейинги бошқа ҳарбий ҳаракатлар: жумладан, 1839-40 йилларда Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш ҳам муваффақиятсизликка учради. XVIII-XIX асрнинг биринчи ярми давомида рус ҳукумати Пётр I орзуларини амалда ошириш йўлида унинг васиятларини бажариб, Қишлоқ данглариини ўзига бўйсундирди ва у ерда ҳарбий истеҳкомлар бунёд этди. Бу даврда Россия учун саноатни ривожлантириш, уни хом-ашё билан таъминлаш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотни соғиш учун янги бозорлар излаш кечиктирилмас вазифа бўлиб қолди.

Россиянинг агрессив ташқи сиёсати давомида унинг келажакда империяни кенгайтириш учун Хитой, Ҳиндистон, Афғонистон, Эронга уюштирадиган ҳарбий юришида, жанубдаги денгизлар, улар орқали океанга чиқишида Ўрта Осиё плацдарм вазифасини бажариши керак эди.

Яна шуни кўрсатиб ўтмоқ жоизки, чоризмнинг Туркистонга бўлган қизиқини бу ўлкадаги катта ер ости бойликлариини ўзлаштиришга интилиш билан боғлиқдир. Шу билан бирга XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёда Россия ва Англия манфаатлари тўқнабди. Бу ҳол Россиянинг Ўрта Осиё хонликлариини босиб олиш режасини ишлаб чиқиш ва ҳарбий юришларини тезлаштиришга сабаб бўлди.

Шу сабабларга кўра чор Россияси ўзининг тиш-тирноғигача қуrolланган қўшинлари билан Туркистон халқларини бўйсундириш ва жонажон Ватанимизни босиб олиб, унга эгаллик қилиш мақсадида ҳарбий юришларини бошлади.

Олдиндан белгиланган режа асосида рус қўшинларининг ҳужуми Қўқон хонлигига қаратилди. Замонавий қурооллар билан тўла таъминланган 2850 кишилик рус қўшини бир йил олдин мағлубиятга учраган генерал Перовский бошчилигида 1853 йил июл ойида Оқмачит қалъасига ҳужум қилди. Оддий қурооллар билан қуроолланган 400га яқин қалъа ҳимоячилари 20 кун давомида душман ҳужумини қайтариб, мардлик, жасурлик, ватанпарварлик тимсоли бўлиб тарихга кирдилар.

1853-1856 йиллардаги Қрим уруши сабабли Россия Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатларини тўхтатишга мажбур бўлди. У Қўқон хонлигидаги фаол ҳаракатини 1860 йил ёзидагина қайта ташкил қили олди. Халқимизнинг қаҳрамонона қаршилигига қарамасдан янги ҳарбий техника билан қуроолланган рус қўшинлари 1860-1864 йилларда Пиншақ, Тўқмоқ, Авлиё ота, Туркистон, Чимкент шаҳарлари ва улар атрофидаги қишлоқларни босиб олдилар. Бу жангларда кўнгилли ҳимоячилар, Қўқон хонлиги саркардаси мулла Алимкул ва бошқалар ўз қаҳрамонликлари билан ватанпарварлик намуналарини кўрсатдилар.

1864 йил октябрида генерал Черняев бошчилигидаги рус қўшинларининг Тошкентга ҳужуми муваффақиятсизликка учрагач, улар Ниёзбек қалъасини эгаллаб, Чирчиқ дарёсидаги тўғонни бузиб ташладилар ва шаҳарга сув чиқмай қолди. 1865 йил май ойида руслар Тошкент шаҳрига янгитдан ҳужум бошладилар. Ҳимоячиларнинг фидокорлиги, Мулла Алимкулнинг тadbиркорлиги янги ҳарбий қурооллар ва мунгазам ҳарбий қўшин олдида ожиз эди. Тошкентни руслар 42 кун дегадда босиб олдилар.

1865-1866 йилларда рус қўшинлари Қўқон хони ва Бухоро амири ўртасида ҳаминша қўлдан-қўлга ўтиб турган Хўжанд, Ўратена, Жиззах шаҳарларини қаттиқ жанглардан кейин эгаллади.

Бухоро амири Музаффарнинг кўрган тadbирларига, халқнинг қаҳрамонона қаршиликларига қарамасдан 1868 йилги Чўпонота ва Зирабулоқ жангларида русларнинг қўли баланд келди. Натижада амир Музаффар Қўқон хони Худоёрхон (1864-1879) каби Россия билан нотенг сулҳ шартномасини имзолашга мажбур бўлди. Қўқон хонлигига ва Бухоро амирлигига тегишли бўлган ерларнинг катта қисми Россия тасарруфига ўтказилди. Катта миқдорда товон пули тўланди.

Олинмас қалъа ҳисобланган Хива хонлигига руслар қаттиқ тайёргарликлардан кейин 1873 йилда ҳужум қилдилар. Хонликдаги қолоқлик, ҳарбий техника ва санъатнинг пастлиги бу ерда

ҳам русларнинг ҳолиб келишига асос бўлди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1864-1910) Гандимиён шартномасига асосан 2200000 олтин сўм тўлади ҳамда Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларидан ва мустақил ташиқ сийёсат юргизишдан маҳрум бўлди. Русларнинг Ўрта Осиёдаги ҳарбий ҳаракатлари XIX асрнинг 80-йиллари ўрталаригача ҳарқадор кўчманчи туркманларни бўйсундиргушга қалар давом этди. Россия ўлкамиз халқларини куч, қурол, талончилик ва кайронагарчиликлар йўли билан босиб олди.

1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, ўлка тўла равишда ҳарбийлар қўлига ўтди ва ўлкани бошқариш катта ваколатларга эга бўлган Туркистон генерал-губернаторлигига топирилди. Туркистон генерал-губернатори лавозимига генерал фон Кауфман тайинланди.

Генерал-губернатор катта ҳуқуқларга эга бўлиб, хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқалар олиб бориши, солиқ сийёсатини белгилаши, рус фуқаролиги ҳуқуқини бериши, маҳаллий аҳоли устидан чиқарилган турли ҳукмларни ижро этишга руҳсат бериши мумкин эди. Бу «Вақғи Низом» қонуни чор маъмуриятининг мустамлакачилик сийёсати манфаатларига мос келмаслиги сезила бошлангач, Кауфман Россия императорига 1873 йилда Туркистон ўлкасини бошқаришнинг янги низом лойиҳасини тақдим этди. Низом 1886 йилда подшо Александр II томонидан тасдиқланди. Низомнинг асосий ғоясига кўра, ўлкада Россия ҳукмронлиги янада мустаҳкамланиши, ўлка ерлари аввалгидек ҳарбий вазирга бўйсундирилиши назарда тутилган. Марказий ўлка бошқаруви генерал-губернатор ҳамда унинг Кенгаши ва маҳкамасидан иборат эди.

XIX асрнинг 90-йилларига келиб, Туркистон генерал-губернаторлиги бешга — Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув, Каспийорги вилоятларига, вилоятлар уездларга, уездлар бўлисларга, бўлислар участкаларга бўлиниб бошқариладиган бўлди.

Туркистоннинг барча вилоятларида ҳарбий губернаторлик бошқармалари ташсис этилди. Ҳарбий губернаторлар бевосита подшо томонидан тайинланадиган бўлди. Вилоят бошлиқлари эса доимо ҳарбий губернаторларнинг назорати остида бўлди.

Ўлкада мустамлакачилик тартиблари ўрнатилишига қалар ҳакамлик вазифасини бажариб келган қозилар маҳаллий аҳоли ўртасидаги ҳуқуқий муаммоларни шариат ва одағ нормаларига таяниб ҳал қилувчи орган сифатида сақланиб қолинди. Бу, албатта, маҳаллий халқ оммасининг порозилигини кучайтирмаслик мақсадида кўрилган

тадбирлар эди. Улар генерал-губернатор томонидан тасдиқланиб, уезд бошқиқлари назорати остида иш олиб борди.

Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази Тошкентни бошқарув 1870 йилги шаҳар бошқаруви қонунсига кўра тузилги билан подшо маъмурияти қўлига ўтди. 1877 йилгача эски шаҳар ва янги шаҳар алоҳида бошқарилса-да, лекин эски шаҳарда ҳокимият генерал Гейнс қўлида эди. Ушша йили шаҳар Давлат думасига сайловлар бўлди. Сайланган 71 депутатнинг атиги 21 нафари маҳаллий аҳоли вакиллари эди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг охирида Ўрта Осиёнинг катта қисми Туркистон генерал-губернаторлиги номи билан Россия тасарруфига ўтди. Қўқон хонлиги тугатилиб, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги Россия империясига қарабди кичик-ярим мустамлака давлатга айланиб қолдилар. Хива хонининг Амударё бўлими бошлиғи, Бухоро амирининг «Рус сийёсий агентлиги» назорати остида эканлиги ва участка приставларига ҳарбий-лардан бўлганлигини инобатга олиб, ўлкада тула ҳарбий-маъмурий бошқаруви, ҳарбий полиция режими ўрнатилганлигини яна бир бор қайд қиламиз. Бундай бошқарув тез вақт ичида ўлкани руслаштириш ва иқтисодий қарам худудга айлантириш имконини берди.

**Туркистоннинг хом ашё базасига айлантирилиши
ва ўлкада чор Россияси иқтисодий ҳамда сийёсий
манфаатларининг амалга оширилиши**

Чор Россияси Туркистон ўлкасини эгаллаган кунларидан бошлаб ўзининг иқтисодий мустамлакачилик ниятларини амалга оширишга киришди.

Бунинг учун, биринчи навбатда, Россия губерняларидаги саноат корхоналарини мунтазам равишда хом-ашё билан таъминлаб турувчи темир йўллар қурилади. Шу мақсадда 1881-1886 йилларда Михайловский кўрфазидан Чоржуйга Каспийор-ти темир йўли қурилади, 1888 йилда бу йўл узайтирилиб, Самарқандга етказилди. 1906 йилда Тошкент — Оренбург темир йўли ишга туширилди. 1912 йилда Фарғона водийси ҳам Россия билан темир йўл орқали боғланди.

Мустамлака Туркистонда темир йўлларни қуриб битирили-ши ўлкани Россия саноатининг тилдирагига янада маҳкамроқ боғлади. Ўлканинг хом-ашё етказиб берувчи манба сифатидаги

ўрни мустаҳкамлашга, бу ерга турли фирма ва биржалар кириб кела бошлади ва улар Туркистоннинг иқтисодий ҳаётида жадаллик билан ўз таъсирини кучайтириб борди. Улар ўлкадан хом-ашё олиб кетиш, Россиядан саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари олиб келиб сотиш билан чекланмай сўғориладиган ерларни сотиб олиб пахта экишни кенгайтирди. Пахтачиликнинг ривожланиши бундай фирма-биржалар, маҳаллий сулҳур ва савдогарлар учун катта имкониятлар яратиб берди. Улар асосан хом-ашё етиштириш йўлига ўтиб олган деҳқонларга келаси йил оладиган ҳосили ҳисобидан пул қарз берар эдилар. Деҳқонларнинг моддий аҳволи оғирлашган сари уларнинг ҳосилдан тушган даромади қарзини тўлашга, ерга ишлов беринга, оиласига озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишга ҳам етмас, иккинчи томондан катта ер майдонлари маҳаллий бойлар ва сулҳурлар қўлига ўтиб кета бошлади. Бу ҳолат ерсиз деҳқонлар, мардикорлар ва арзон ишчи кучини янада кўпайишга сабаб бўлди.

Россия саноатида пахта толасига бўлган эҳтиёжнинг ортиб бориши бу ерларда етиштириладиган пахтанинг сифатига эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда ўлка ерларида пахтанинг Америка навларини етиштиришни йўлга қўйиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари олиб борувчи станциялар ташкил этилди. Ҳатто бу навларни ўрганиш учун Америкага махсус мутахассислар ҳам юборилади. Мустамлақа йилларида бундай навлар ўлка пахтачилигида етти баробар кўпайди.

Россия учун Туркистондан кўпроқ фойда кўриш мақсадида ўлканинг ўзида хом-ашёга дастлабки ишлов берувчи корхоналар ташкил этишга киришилди. Бундай корхоналар ўлкада барпо бўлаётган саноатнинг асосий соҳаси эди. 1900 йилгача Туркистонда 170 дан ортиқ саноат корхоналари ишга туширилди. Буларнинг 80% ни пахтага қайта ишлов берувчи корхоналар ташкил этди. Ўлканинг ўзида ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган саноатнинг ривожланиши ва Россиядан кириб келаётган тайёр саноат маҳсулотлари асрлар давомида ҳунармандчилик билан шугулланиб келаётган аҳолини хонавайрон этди.

Рақобат натижасида ҳунармандчиликнинг кўшлаб соҳалари инқирозга юз туғди, хонавайрон бўлган ҳунармандлар ҳам ерсиз деҳқонлар сингари ишсизлар сафини тўлдириб борди.

Ўлканинг кўшлаб унумдор ерларига пахта экилиши бошқоқли экишлар экиладиган майдонларнинг қисқаришига олиб келди. Минг йиллар давомида ўзини озиқ-овқат маҳсулотлари билан

таъминлаб келган маҳаллий аҳоли аста-секин озиқ-овқат масаласида Россияга қарам бўлиб қолди. Ғалла маҳсулотлари ўлкага Россиядан келтирилиб, унга чор маъмурларининг ўзи пархнавои белгилади. Саноатда банд бўлган маҳаллий ишчиларнинг турмуш шароити яна ҳам оғир эди. Чунки уларнинг иш ҳақи европалик ишчилардан 2-2,5 баробар кам бўлса, олинадиган солиқлар ва жарималар шунча кўп эди.

Мустамлакачилик сиёсатининг асосий йўналишларидан бири Туркистон ўлкасини руслаштиришдан иборат бўлди. Подшо ҳукумати кўп минглаб ерсиз деҳқонларни, ишсизларни мустамлака Туркистонга кўчириб келтиришни бу мақсадга эришишда катта ўрин тутади.

Чоризм Туркистонни рус ишқилобчилари ва социал-демократларини сургун қиладиган маконга айлантирди. Марказий Россия, Кавказортидан келган Россия монархиясининг минглаб рақобатчилари Туркистоннинг йирик шаҳарларига жойланиб олдилар.

Россиядан кўчириб келтирилганларга катта имтиёзлар берилди, уларнинг жойланиши, деҳқончилик қилиши учун кўп миқдорда маблағлар ажратилди, ўзини ўнглаб олгунга қадар озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаб турилди.

Янги ташкил топган рус қишлоқлари аҳолиси маҳаллий аҳолига нисбатан анча кўпроқ экин майдонларига эга бўлди, маълум муддатгача солиқдан ҳам озод қилинди. Натижада, кўчириб келтирилганлар қисқа вақтда ишлаб чиқаришнинг техникавий заминини ҳам яхшилаб олдилар. Бундай имтиёзларни чор маъмурлари, «Россиядан кўчиб келаётганлар бўш ерларни ўзлаштиришга, боғлар яратишга ёрдам беради», деб кўрсатди. Аслини олганда қаншоқланиб кетган юз минглаб аҳолининг Ўрта Осиёга кўчириб келтирилиши Россияда тобора чуқурланиб бораётган ички зиддиятларни ҳал этишнинг бир йўли бўлди.

Мустамлака ўлкада кўп сонли рус аҳолисининг мавжудлиги Россия учун ҳарбий ва сиёсий таянч бўлди. Улар айни бир вақтда маҳаллий халқларнинг мустамлакачилик тузумига қарши бўлган ҳаракатларини бўғиб туриш учун таянч вазифани бажардилар. Чоризмнинг Туркистондаги маданий-маърифий ишлари мустамлакачилик сиёсатига тўла бўйсундирилди. Бу борадаги сиёсат маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётига аралашмаслик деб кўрсатилган бўлса-да, аслида аҳолини руслаштириш, миллий маданиятини чеклаш, камситишдан иборат бўлди. Шу

мақсадда дастлабки талбирлар Европа турмуш тарзини ифода этувчи мактабларни очилдан бошлади. Улкада жорий этилган рус-тузем мактаблари ҳақидаги лойиҳага биноан 1884 йили Тошкентда дастлабки рус-тузем мактаби очилди.

Подшо маъмурлари маҳаллий мактаблардаги таълим-тарбия ишларини такомиллаштиришни маҳаллий аҳолини руслаштириш борасидаги катта тўсиқ деб қарадилар. Шу сабабли эски мактабларда ўқиш-ўқитиш ишларини яхшилаш учун бирор бир талбир кўрилмади. Мактабларнинг аҳоли Россия босқинидан аввал қандай бўлган бўлса, шундайлигича қолиб кетаверди.

Россия Туркистонни истило қилгач, рус маъмурлари ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун маҳаллий халқнинг айрим анъаналаридан, урф-одатларидан фойдаланишга уриндилар ва шу мақсадда диний ақидалардан, маҳаллий халқ ўртасида обрў-эътибор қозонган шахслардан, руҳонийлардан фойдаландилар. Маҳаллий халқларнинг тарихий қадриятларига, диний эътиқодларига таъсир ўтказиш, уларни маънавий қарамликда ушлаш учун Россия маъмурияти, тажрибали мустамлакачи давлатларнинг ўз мустамлакаларида олиб борган миссионерлик сиёсатларидан фойдаландилар. Остроумов ва бошқа миссионерларнинг ўлкадаги фаолияти бунинг ёрқин мисолидир.

Маҳаллий аҳолининг янаш тарзи, сиҳат-саломатлигини яхшилаш борасида ҳам бирон-бир талбир амалга оширилмади. Губернияларда, уездларда бир ёки икки врач бўлиб, улар ҳам асосан, солдатлар ва рус аҳолисига ёрдам кўрсатиш билан банд бўлганлар.

Масалан, 250 минг қорақалпоқ аҳолиси орасида атиги битта шифокор бор эди. Врачлар етишмаслигини, соғлиқни сақлаш ишларининг бундай аҳолини чор маъмурлари «маҳаллий аҳоли кучли, соғлом ва касал бўлмайди. Улар янайдилар ва вақти келганда ўладилар. Тарқалган эпидемияларга қанчалик пул ажратилмасин, барибир етмайди», — деб чоризмнинг шовинистик сиёсатини яққол намойиш этдилар.

Ўлкада мустамлакачиликни кучайтиришга қаратилган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий жараёнлар аста-секин маҳаллий аҳолининг моддий ва маънавий қашшоқланишига, ижтимоий-иқтисодий зиддиятларнинг кескинланишига олиб келиб, чоризм мустамлакачилигига қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракатларининг кучайишига сабаб бўлди.

Таянч тушуничалар

Рус-инглиз рақобатчилиги, рус босқини, хом-аиё базаси, мустамлака бошқарув тизими, Туркистон генерал-губернаторлиги, темир йўллари қурилиши, саноат корхоналари, руслаштириш сиёсати, рус-тузем мактаблари.

Мустақил иш мавзулари

1. Чоризмнинг Туркистонни босиб олиши ва маҳаллий халқларнинг босқинчиларга қарши қаҳрамонона кураши. Жасорат ва хиёнат.
2. Чоризмнинг Туркистондаги бошқарув тизими.
3. Чор Россиясининг Туркистондаги руслаштириш сиёсати.
4. Туркистоннинг иқтисодий қарамлиги.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент. «Ўзбекистон», 1994.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996, 1-жилд.
3. Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Тошкент. «Камал», 1991.
4. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент. «Шарқ», 1998.
5. Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. Тошкент, 1992.
6. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 1992, 2-жилд.
7. Ўзбекистон тарихи. (XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида). Тошкент. «Ўқитувчи», 1994.
8. Мажилий Х. Туркистон босқини. Тошкент. «Нур», 1992.
9. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий. Тошкент. Маънавият, 1999.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент. «Шарқ», 2000.
11. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане. Ташкент, 2000.

10-мавзу. ЧОРИЗМ ИСТИБДОДИГА ҚАРШИ ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК КУРАШИ. ЖАДИДЧИЛИК

Миллий озодлик ҳаракатининг бошланиши ва унинг босқичлари

Ўлкада XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб чор Россиясининг мустамлакачилик, улуғ давлатчилик, шовинистик сиёсати маҳаллий аҳолининг миллий озодлик ҳаракатлари бошланишига асосий сабаб бўлди.

Тарихий манбаларда, архив ҳужжатларида чор Россияси қўшинларининг Ўрта Осиё ҳудудига кириб келиши билан, унга қарши халқ озодлик ҳаракатлари бошланганлиги ва бу чор ҳукуматининг ағдарилишига, қолаверса мустақилликка эришганимизга қадар давом этганлиги ҳақидаги маълумотлар берилади. Бу маълумотлар асосида Ўрта Осиё халқларининг чоризмга қарши олиб борган қуйидаги энг йирик ва оммавий тус олган курашларини қайд қилишимиз мумкин: 1837-1846 йилларда Султон Кенесарин раҳбарлигидаги, кейинчалик Бухоро амириликнинг, Шаҳрисабз беклигидаги ҳаракатлар, 1871 йилда Эшон Эшмуҳаммад бошчилигида Сирдарё вилоятидаги чиқишлар; 1871 йилдаги Фарғонада Етимхон кўзғолони; 1872 йилда Чирчиқдаги исёнлар, 1873-76 йиллар Қўқондаги Пўлатхон кўзғолони; 1892 йилдаги Тошкент кўзғолони; 1898 йилдаги Андижонда Дукчи Эшон кўзғолони; 1899 йилдаги Сирдарё вилоятидаги ҳаракатлар, 1916 йилдаги Жиззах кўзғолони ва бошқалар.

XIX аср 70-йиллар бошларидаги Фарғонадаги халқ ҳаракатларини алоҳида қайд этиш лозим. 1868 йилда Кауфман билан сулҳ шартномаси тузиб, Қўқон хонлигининг катта ҳудудларини Россия ихтиёрига берган ва Россия ҳукмронлигини тан олган Худоёрхон сиёсатидан нафақат олдий халқ, балки йирик ер эгалари ҳам порози эдилар. Қўқон хонлигида элчи ва жосус вазифасини бажарган полковник Шауфус маълумотларига қараганда порози беклар тепасида Абдурахмон офтобачи турган. 1872 йилда хон сиёсатига қарши халқ ҳаракати айниқса кучайди. Бундан фойдаланган Абдурахмон офтобачи ўз таниши мулла Исҳоқ Ҳасан ўғлини қирғизлар орасида Пўлатхон номи билан кўзғолон кўтаришга ундайди ва ўзи ҳам бу ҳаракатга қўшилади. 1873 йилда бошланган бу кўзғолонда олдий халқ, деҳқонлар, ҳунармандлар фаол иштирок этдилар ва бу ҳаракат бугун Фарғона водийси бўйлаб ёйилди. Худоёрхоннинг ўғли Насриддинбек бошчилигидаги хон қўшинлари ҳам

қўзғолончиларни қўллаб-қувватладилар. Бу воқеадан қўрқиб кетган Худоёрхон рус ҳокимиятидан бошпана сўраб, Тошкентга қочди. Қўқон тахтига унинг ўғли Насриддинбек (1875-76) хон қилиб қўғарилиди.

Қўзғолончилар келишувига биноан эса Пулатхон хон этиб сайланиши керак эди. Насриддинбекнинг хонликка қўғарилиши ва унинг ҳам руслар билан келишув сиёсатини олиб бориши, қўзғолончилар ўртасида норозилик келтириб чиқарди. Натижада Марғилон, Наманган, Андижон ҳудудларида Пулатхон тарафдорлари ерларни камбағалларга бўлиб бериб, хон сиёсатига қарши чиқдилар. Қўқон хонлигининг русларга қарашли бўлган ерларида ҳам норозилик чиқишлари авж ола бошлади. Бу рус ҳукуматини ҳавоғирга солиб қўйди ва Кауфман Қўқон хонлигини тугатиш тўғрисида подшонинг розилигини сўраб, илтимоснома жўнатди. Қўқон хонлиги ҳудудига эса Скобелев бошчилигида ҳарбий жазо отряди киритилди. Бу вақтда Насриддинхон ҳокимиятдан четлантирилиб, водийда Пулатхоннинг мавқеи опиб кетган эди.

Ҳарбий жиҳатдан устуи бўлган рус қўшинлари қўзғолончиларни тезда мағлубиятга учратди. Пулатхон қўшинлари ҳаракатининг иккинчи босқичи 1875 йили Оҳангарон, Телов, Пекент ва Тошкентда бўлиб ўтган ҳаракатларни ўз ичига олади. Бу ҳаракатларда қаттиқ зарбага учраган қўзғолончилар 1876 йили Андижонда, Олой водийсида курашни давом эттирдилар. Аммо ҳарбий жиҳатдан кучлар тенг эмас эди. 1876 йил 1 мартда Пулатхон тутиб олиниб Марғилонда осиб ўлдирилди. Бошқа қўзғолончилар ҳам қаттиқ жазоланди. Подшонинг буйруғи билан Қўқон хонлиги тугатилиб, Фарғона вилояти ташкил этилди.

Фарғона водийсида бўлиб ўтган 70-80-йиллардаги халқ ҳаракатларида Қурбонжон додхоҳ, Етимхон, Дарвишхон тура, Ёқуббек бошчилигидаги қўзғолонларни алоҳида қайди қилишимиз зарур. Қурбонжон додхоҳ рус қўшинларига қарши курашда шарқ аёлларининг қаҳрамонлигини, жасоратини намойиш этди. Манбаларнинг маълумот беришича, генерал Скобелев сулҳ тузиш учун майор Ионовни Қурбонжон додхоҳ ҳузурига жўнатади. Аммо Қурбонжон додхоҳ майорни қабул қилмай фақат ўз мавқеи билан тенг бўлган саркарда билангина музокаралар олиб бориши мумкинлигини билдиради. Чорасиз қолган рус генерали Скобелев у билан сулҳ тузишга ва уни «Олой маликаси», деб тан олишга мажбур бўлди. Қурбонжон додхоҳнинг набиралари 1898 йилги миллий озодлик қўзғолонида ҳам фаол қатнашганлар. Рус амалдорлари доимо Олой маликасидан ҳайиқишган. Шунинг учун губернаторлар унинг олдида тез-тез келиб туришган. 1901 йилда Россия империяси Қурбонжонга импе-

ратрицанинг совласини шахсан топширган. Курбонжон додхоҳ 1907 йилда Унда 96 ёшида вафот этган.

Ўрта Осиё халқларининг мустамлакачиларга қарши курашида Ёқуббек ва у бошқарган Еттишаҳар давлати (1865-1877) ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунки улар Қўқон, Бухоро, Хива ватанпарварларининг рус босқинчиларига қарши курашларида ёрдам бериб туришган. Шу сабабли Туркистондаги сўнгги мустақил давлатни тугатин Россия учун кечиктирилмас вазифа бўлиб қолди. 1877 йил 22 июнда рус қўшинининг Гулжага бостириб кириши шу мақсадни амалга оширишга қаратилган эди. Амир Ёқуббекнинг тўсатдан вафот этиши Еттишаҳар давлати қўшинининг мағлубиятга учрашига сабаб бўлди. Оқмачит, Чимкент, Тошкент мудофааларини ташкил қилишда жонбозлик кўрсатган Ёқуббек Туркистон озодлиги учун кураш йўлида жон бахшида этган қаҳрамонларимиздан биридир.

1878 йили Мингтепада чоризмнинг сиёсий- иқтисодий зулмига қарши Етимхон бошчилигидаги ғалаён кўтарилди. Бундай ғалаён 1879 йилда Фарғона вилоятида ҳам содир бўлди. Бу қўзғолонлар куч билан бостирилса ҳам аҳолининг қаҳр-ғазабидан хавфсираган Фарғона вилояти губернатори ғайри-қонуний солиқ йиғувчиларини ишдан олиб ташлашга мажбур бўлди.

1889-1890 йилларда Фарғона водийси ва Тошкент ҳудудларида кўплаб халқ ҳаракатлари, қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтди. Шулардан бири Дарвешхон қўзғолонидир. Андижон уездининг Қўрғонтепа волостида юқори табақага мансуб бўлган ватанпарвар Дарвешхон қўшин тўплашга киришди. У мустамлакачилик тузумига қарши очиқдан-очиқ қуролли қўзғолонга тай-ёргарлик кўрди, аммо Фарғона вилояти ҳарбий маъмурлари катта куч юбориб Дарвешхон кучларини тор-мор этди, унинг ёрдамчиси Мўминбой ушлаб олинди, дорга осилди.

1892 йилги қўзғолон кўплаб тарихий адабиётларда рус ҳукуматини ўлканинг бир қанча шаҳарларида вабо касали тарқалишининг олдини олиш учун Тошкент шаҳрида кўрилган чора-тадбирларига қарши кўтарилган қўзғолон деб таърифланган бўлса-да, аслида бу қўзғолон чор Россиясининг ўлкада кўп йиллар давомида олиб борган мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган эди.

Рус ҳукуматининг вабони олдини олиш учун кўрган чора-тадбирлари давомида маҳаллий аҳолининг диний эътиқодлари, урф-одатлари ҳисобга олинмаганлиги натижасида сабр косаси тўлган халқ оммасининг норозилиги кучайди. Натижада бу қўзғолонда Тошкент шаҳри аҳолисининг барча қатламлари иштирок этди. Маҳаллий аҳолининг миллий-маданий анъаналарига

хос диний байрам «Қурбон ҳайит» куни бошланган бу қўғолон, тезда чор аскарлари томонидан бостирилиб, қўғолончилардан 8 киши дорга осиб ўлдирилишса, 15 кишини 2 йил муддат билан маҳбуслар ротасига юборилишига, 2 кишини олти ойдан қамоқ жазосини ўташга ҳукм қилишди. Лекин чор Россияси дунё матбуотчилари олдида бу жазолар шов-шувга сабаб бўлишидан чўчиб, ўлим жазони умрбод сургун билан алмаштирди. Бу қўғолон Тошкент шаҳрининг ўзида юз берган бўлса-да, унинг аке салоси бүгун Туркистон ўлкаси бўйлаб тарқалди.

XIX аср охирларида Россиянинг мустамлакачилик сиёсатига қарши ўлка халқларининг миллий озодлик ҳаракатининг яна бир ёрқин намунаси 1898 йил май ойида Андижонда бўлиб ўтган Дукчи Эшон қўғолони орқали намойён бўлди. Бу қўғолон раҳбари Муҳаммадали Эшон ўз даврининг обрўли, диний ва дунёвий илмлардан бохабар, давр сиёсатини тўғри тушунган шахс эди. У ўз муридлари ва ҳамфикрлари билан босқинчиларнинг халққа қарши олиб бораётган зулмкор сиёсатини қоралар ва бунга қарши ҳар қандай ҳаракатни маъқуллаш эди.

Дукчи Эшон Мингтепа қишлоғидан туриб Фарғона шаҳарлари ва қирғиз ерларидаги мустамлакачилардан порози аҳолини бирлаштириш ва бу зулмни ағдариб ташлаш учун ҳаракат бошлади. Қўғолон олиб бориш усулларида бехабарлик, бирликнинг йўқлиги, уюлмаганлик, қурол-аслаҳа ва моддий базанинг етишмаслиги қўғолоннинг тезда мағлубиятга учрашига сабаб бўлди, айниқса қўғолоннинг келишилган муддатдан олдин бошланиши, ҳаракат мағлубиятининг асосий сабабларидан бири бўлди. Қўғолон бостирилиб, унинг раҳбарлари қаттиқ жазоланди. Қўғолон натижасида Фарғона вилоятида ва бүгун Туркистон генерал-губернаторлигида ҳарбий полиция режими кучайтирилди.

XX аср бошларига келиб Россиядаги ижтимоий, сиёсий вазият Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ўлка ҳудудида демократик-инқилобий ҳаракатлар авж ола бошлади. Бу ҳаракатларни биз нафақат рус аҳолиси орасида, балки маҳаллий меҳнаткашлар орасида ҳам кузатамиз.

Туркистон ўлкаси ҳудудида темир йўлларнинг қурилиши, завод ва фабрикаларнинг ишга туширилиши Россия марказига кўнлаб ўлка бойликларини чиқиб кетишини оsonлаштирди. Бу жараён маҳаллий аҳоли аҳолини янада огирлашувига сабаб бўлди. Туркистон ўлкаси ҳудудида деҳқонлар ғалаёнлари, порозилик чиқишлари ортиб борди.

Россиянинг 1914 йилда бошлаган биринчи жаҳон урушига тортилиши натижасида маҳаллий халқдан олинадиган солиқлар

миқдори ошиб борди. Туркистон ўлкаси ҳудудида ерсиз деҳқонларнинг сони кўпайди. Чор ҳукуматининг 1916 йил 25 июнда «Уруш бораётган жойларда мудофаа ва ҳарбий иншоотларни қуриш, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган жамийи бошқа ишларни бажариш учун рус бўлмаган аҳолининг эркак қисmini жалб этиш тўғрисидаги» фармони эълон қилинди. Ушбу фармонга мувофиқ ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларидан 19-43 ёшгача бўлган 250 мингдан зиёд эркак аҳоли фронт ортидаги ишларга (мардикорликка) чақириладиган бўлди.

Мардикорликка кетадиганлар уч ойда қайтиб келишлари ва бунгача уларнинг oilалари ҳукумат томонидан таъминланиши ваъда қилинди. Рўйхатга олиш давомида амалдорлар бойлик орттириш пайида бўлишиб, бойларнинг болаларини пул эвазига рўйхатга киритишмади. Бу халқ норозилигининг ортиб боришига сабаб бўлди. 1916 йил июл ойидан маҳаллий аҳолининг кўзғолони бошланди. 4 июл куни Хўжапўлда, 5 июл Самарқанд вилоятида, 9 июл куни Қўқон уезида, 10 июл куни Марғилонда, 11 июлда Самарқанд ва Тошкентда мардикорликка олишга қарши кўзғолонлар бошланди. 1916 йил 18 июлда бутун Туркистон ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинди.

1916 йилдаги ҳаракатларнинг энг кучайган нуқтаси 13 июл куни бошланган Жиззах кўзғолони бўлди. Жиззахдаги кўзғолонга Назирхўжа Абдусалом ўғли, Абдурахмон Жевачи каби халқ йўлбошчилари бошчилик қилиб, аҳолини мустақил беклик тузишга чақирдилар. Кўзғолон давомида темир йўл бекатлари, кўприклар вайрон қилинган.

Жиззахнинг янги шаҳарига етиб келган полковник Афанасьевнинг жазо отряди кўзғолончилардан енгилди. Шундан кейин Туркистон генерал-губернатори юборган полковник Иванов бошчилигидаги катта ҳарбий кучларга эга бўлган жазо отряди кўзғолонни шайқатсизлик билан бостиради. Чор қўшинлари билан сулғи туқилган 1916 йил 21 июлда Қилич қишлоғида бўлиб ўтди. Мингга яқин киши ҳибсга олиниб, жазоланди. 1916 йилги кўзғолон ҳукмрон синфларнинг зулмига қарши қаратилган халқ кўзғолони эди. Кўзғолонни ҳаракатга келтирган асосий куч деҳқонлар ва ҳунарманд камбағаллар бўлди.

Кўзғолончиларни маҳаллий зиёлилар, руҳонийларнинг бир қисми қўллаб-қувватлади. Кўзғолон бостирилгач, унинг йўлбошчилари жазога торғилиб, ўлимга маҳкум этилди. Жами 51 киши қатл этилди, 168 киши сургун қилинди, 128 киши қамалди, 228 киши турли жазо хизматларига сафарбар этилди. 1916 йилги кўзғолон бутун мустамлакачилик давомида Туркистондаги энг қудратли ва уюшган кўзғолон бўлди.

Жадидчилик ҳаракати

XIX аср охири- XX асрнинг бошларида сиёсий, маданий, иқтисодий жиҳатдан инқироз ҳолатига тушиб қолган мусламла-ка туфайли ривожланиш паст даражада бўлган ўлкада Туркистон зиёлилари чор Россиясининг мустамлакачилик зулмидан кутулиш, ўз миллий давлатчилигини тузиш, иқтисодий ва маданий тараққиётга йўл очиш, халққа зиё тарқатиш чораларини кўрди. Бу борада жадидчилик ҳаракати катта рол ўйнади.

Жадидчилик рус мустамлакачилигига қарши миллий демократик ҳаракат бўлиб, у ўша давр Туркистондаги қолоқ иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаётган халқларни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, пировардида миллий мустақиллик ғояларини ҳаётта талбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйган эди.

Туркистонда жадидчилик ғоялари XIX асрнинг 90-йилларидан ёйила бошлади. Бу ҳаракат XX асрнинг 30-йиллари охирларигача ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнади. Бугунги кунда республикаимиз тарихчи олимлари жадидчилик ҳаракатида қуйидаги учта босқични фарқлашмоқда: 1) XIX аср охирларидан 1915 йилгача-маърифатчилик; 2) 1915 йилдан — 1918 йил февралигача-мухториятчилик; 3) 1918 йил февралидан - 20-йиллар охирларигача мустабил советлар давридаги фаолияти.

Жадидчилик Россияга қарам бўлган мусулмон халқлари орасида дастлаб Қримда XIX асрнинг 80-йилларида пайдо бўлди. Унинг асосчиси диний-дунёвий илмларни чуқур эгаллаган Исмоилбек Гаспрали (1851-1914) бўлди. Исмоилбек 1884 йилда жадид мактаби ташкил этиб, 40 кунда 12 боланинг саводини чиқаради. Унинг ўқитиш усули «усули савгия», яъни «янги усул» номи билан шуҳрат қозонди. «Жадид» арабча сўз бўлиб, «янги» деган маънони билдиради. Исмоилбек ғояларини қабул қилган янгилик тарафдорлари «жадидлар», унинг ғоялари эса «жадидчилик» номини олди. Исмоилбек Гаспрали дарслик яратади, ўзининг «Таржимон» (1883-1914) газетасини ташкил этиб, жадидчиликни туркий халқлар орасида кенг тарғиб қилади. Бу газета Тошкент ва бошқа шаҳарларга ҳам тез ёйилади.

И. Гаспрали 1893 йилда Тошкент, Самарқанд ва Бухорода бўлди. Бухорода амир Абдулаҳадни жадид мактаби очишга кўндиради. Бу мактабга «Музаффария» номи берилади. 1898 йилда Тўқмоқда (Қирғизистон) ҳам шундай мактаб очилди. 1899 йилда Андижонда Шамсуддин домла, 1901 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов

ва Самарқандда Абдуқодир Шакурийлар биринчи бўлиб жадид мактабларини очадилар. Жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндалари жадид мактаблари учун дарсликлар ҳам яратганлар. Хусусан, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал» (1903), Мунавварқорининг «Адиби аввал» (1907), Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» (1912) дарсликлари алоҳида эътиборга моликдир.

Жадидларнинг халқ маърифати учун қураш дастури уч асосий йўналишдан иборат бўлган:

1. Янги усул мактаблари тармогини кенгайтириш.

2. Умидли, иқтидорли ёшларни чет элга ўқинга юбориш.

3. Турли маърифий жамиятлар тузиш ҳамда зиёлиларнинг қучли фирқасини ташкил этишга қаратилган газеталарни чоп этиш.

Шу дастурни амалга ошириш борасида Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпон ва бошқа зиёлилар жонбозлик кўрсатишди. Янгича ўқитиш мусулмон болаларига қисқа вақт ичида дунёвий, диний таълим бериш дастури асосида олиб борилди. Бу дастурга кўра мактабларда ўқитиш тизими икки босқичдан иборат бўлган. Биринчи босқич ибтидоий қисм деб аталиб, унинг таҳсил муддати 4 йил бўлган. Биринчи босқични тугатган шогирд эски мактабда 10 йил ўқигандан кўра яхшироқ савод чиқарган. Иккинчи босқични муваффақиятли тугатган шогирд арабча, форсча, туркий тилда бемаълал сўзлашиб, русчада эркин гаплаша олар эдилар.

Жадидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жадидчилик оқимлари дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. 1905-1906 йилги Россиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Фаол қучлар жинслаган бошладилар ва жадидлар маърифатчилик фаолиятини жадаллаштирдилар. Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг қўлгаб вужудга келишида ҳам кўринди. Чунинчи, 1906 йилда Исмоил Обидовнинг муҳаррирлигида «Тараққий», шу йили Мунавварқори муҳаррирлигида «Хуршид», 1907-1908 йилларда Абдулла Авлоний муҳаррирлигида «Шўхрат», Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида «Осиё» рўзномалари чоп этилди.

Лекин тез орада чор маъмурияти ашаддий шовинист Н.П. Остроумов билдиришномасига асосланиб, бу рўзномаларни ман этди.

Матрифатчиликнинг янги тўлкинида 1913-1915 йилларда «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Бухорои шариф», «Турон», 1917 йида эса «Эл байроғи», «Кенгаш», «Хуррият», «Улуғ Туркистон» газеталари, «Ойина» журнали каби оммавий ахборот воситалари ҳам пайдо бўлди.

Жадидчилик Столипин реакциясидан сўнг яширин туста ўтди. Чунончи, Тошкент полицияси маҳкамасига етказишча, махфий гуруҳлардан бирини ўқитувчи Аҳмаджонов бошқарган ва у, асосан, миллий зиёлилар ҳамда ўқувчи ёшлар вакиллари-дан таркиб топган. Қўқондаги махфий гуруҳ 50 кишидан иборат бўлган. Андижондаги жадидларнинг яширин ташкилоти «Тараққийпарвар» деб аталиб, махфий ишлар бўйича полиция бўлимининг маълумотларига қараганда, унинг раҳбарларидан бири Убайдулла Хўжаев бўлган. Шунингдек, подпо айюқчилари 1909-1916 йиллар давомида мударрис ва мактаб ўқитувчиларининг ўлкани бошқаришда ислохотлар ўтказиш кераклиги ҳақида тарғиботлар олиб бораётганликларини бир неча маротаба ҳукуматга етказганлар.

Россия Феврал демократик инқилоби арафасида Туркистон жадидчилиги етук сиёсий ҳаракатга айланди. Агар Биринчи Жаҳон урушидан кейин жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, Феврал инқилобидан кейин Туркистон жадидларининг «тараққийпарварлар» оқимини ташкил қилган радикал қисми анча кенг қамровли, бир қатор сиёсий талабларни илгари сурди. Улар қаторига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш томон ўлкани бошқариш юзасидан асосли ислохотлар ўтказиш, ўлкага Давлат Думасидан аҳоли сонига қараб ўрин бериш, асосий демократик эркинликлар, аввало, миллий матбуот эркинлигини таъминлаш, чоризмни конституцион тузум билан алмаштириш кабилар киради. Россиядаги Феврал демократик инқилоби Россияда янги давлат тузumi ўрнатилгандан сўнг федератив давлат шаклида мухторият олишга умид боғлаган жадидларни руҳлантириб юборди. Айни пайтда, миллий сиёсий партиялар ва ташкилотлар, жумладан, жадидлар томонидан «Шўрои Исломия», «Иттифоқи муслимин», «Турон» каби бир қатор ташкилотлар тузилди. Бу пайтга келганда жадидлар туб ерли аҳоли ижтимоий таркибининг турли қатламларини ўз ортларидан органира олдилар, улар оғинда мусулмонлар бирлигини муостаҳкамлаш, жипслантириш ҳиссини уйғотдилар. Аммо улар тез кунларда тушундиларки, Россиядаги Муваққат ҳукумат ва унинг Туркистон Қўмитаси ҳам ўлкада аввалгидек мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўлини тутмоқда. Чунончи, бу сиёсат Ташисе мажлисини

чақиришга тайёргарликда яққол намоён бўлди. Шу вақтдан жадиidlар учун мустақиллик ва мухторият ё ҳаёт, ё мамонт муаммосига айланди ва жадал сиёсий жанглар бошланди. Улар ҳукуматнинг мустамакачилик сиёсатини қаттиқ танқид остига олдилар ва Туркистоннинг Россия Демократик Федератив Республикаси таркибиди миллий-хулудий мухторият олиш учун астойдил ҳаракат қилишга киришдилар. Жадиidlарнинг дастурий ҳужжатларида диққат-эътибор миллий-хулудий мухториятнинг асосий тамойилларини амалга ошириш механизмлари-Туркистон Федератив Республикаси имкониятларига тааллуқли бўлган масалалар бўйича, қонунлар чиқаришнинг амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқиш, ўз давлат тузилишини барпо этишга қаратилди. Бошқарувнинг пойдевори сифатида республика шакли танлаб олинди. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан кафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш-устувор мақсад қилиб белгиланди. Туркистон жадиidlари давлат мустақиллиги ҳақидаги ўз ғояларини ҳаётта татбиқ этишни мамлакатдаги турли ижтимоий кучлар ўртасида тинчлик ва келишувчилик, демократик асосда шакллантирилган Россия Таъсис мажлисини чақириш билан боғланганликлари ҳам диққатга сазовор. 1917 йил июлда «Шўрои исломия»дан «Шўрои Уламо» ташкилоти ажратиб чиқди. Аммо Таъсис мажлисида ўрин олиш масаласининг муҳимлигини англаш, бу икки оқимнинг кейинчалик қўшилишига ва «Турк Адами марказияти» номи билан атагувчи ягона Туркистон Федералистлари партиясининг ташкил этилишига олиб келди.

Бироқ Туркистондаги октябр воқеалари ва большевикларнинг зуравонлик билан ҳокимиятни эгаллаши уларга ўз мақсадларини охиригача амалга оширишларига имкон бермади. Шунга қарамай, улар Петроградда тузилган Ленин бошчилигидаги большевиклар ҳокимиятининг «Россия халқлари Декларацияси» (1917 йил 2 ноябр), «Россия ва шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» Мурожаатнома (1917 йил 20 ноябр), ҳужжатларда кўрсатишган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисидаги ҳуқуқлардан фойдаланиб, Туркистон мухторияти ҳукуматини эълон қилдилар. Уч ойгина яшаган бу мухтор республика тугатилиши оқибатида жадиidlар ғазқибга учрадилар. Мунавварқори Абдурашидхоновнинг гувоҳлик беришича, «Иттиҳоди тараққий» (1917-1920), «Миллий иттиҳод» (1920-1925), «Миллий истиқлол» (1925-1929) ва «Туркистон Миллий Бирлиги» (1921-1923) (раиси

Аҳмад Закий Валидий) махфий ташкилотлари улкада ҳокимиятни қўлга олиш мақсадида фаолият юритган.

Совет даврида жадидлардан чиққан миллий зиёлилар совет органларида фаолият кўрсатдилар ва уз фаолиятлари билан халқ таълими санъатини ривожлантиришга маърифий ишларни тараққий эттиришга ҳаракат қилдилар. Жадидларнинг айрим қисми мустабил тузумнинг сиёсатига қўнқмай хорижга ўтиб кетдилар, муайян қисми эса истиқлолчилар ҳаракатига қўшилиб кетдилар. Истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилиш, айниқса, совет органларида ишлаб, миллий мустақиллик ғояларини тарғиб қилишдаги саъй-ҳаракатлари жадидларнинг советлар томонидан 1929, 1937-1938 йилларда оммавий қирғин қилинишига олиб келди.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида жадидчилик ҳаракати Туркистондаги каби XIX аср охири-XX аср бошларида шаклланиб бўлса ҳам бу ҳудудлардаги тарихий шароит ундаги жадидчилик ҳаракатига ҳам ўзига хос хусусиятлар бахш этди. Бухоро ва Хива жадидлари дастлаб амир ва хон ҳукмронлигини чеклаш, мавжуд тузум шароитида ислохотлар ўтказиб, жамият тараққиёти ва миллий мустақилликни қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган бўлсалар, кейинчалик хон ва амир якка ҳукмронлиги ҳар қандай тараққиётга тўсиқ эканлигини тушуниб етдилар. Чунки 1917 йилда Хивада Асфандиёрхон руҳсати билан тузилган ёш хиваликлардан иборат мажлис ва нозирлар кенгаши, уларнинг таққитаниши ва Жунаидхон давридаги ёш хиваликларнинг қаттиқ таъқиб қилиниши; Бухоро амири Саид Олимхоннинг ўзи қабул қилган ислохотлар ўтказиш ҳақидаги фармонини бекор қилиши ва 1918-1920 йилларда ёш бухороликларнинг қўвғинга учраши шунга олиб келган. Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларида жадидлар ҳукумат органларида раҳбар лавозимларида ишлаб мамлакатни тараққий қилдириш ва мустақилликни сақлаб қолишга интилдилар (1920-1924). Бироқ совет режими аввал Бухоро ва Хоразм давлатлари мавжудлигига чек қўйган бўлса, кейинчалик барча жадид намоёндаларини жисмонан маҳв қилди.

Умуман олганда, аср бошида юзага келган жадидчилик ҳаракати Туркистон халқларининг миллий озодлик, мустақиллик учун дастлаб чор Россияси, сўнгра совет муштамлақчилигига қарши курашда муҳим ўрин тутди.

Таянч тушунчалар

Миллий озодлик ҳаракатлари, Пулатхон қўзғолони, Дукчи Эшон, Мардикорлик, Жиззах қўзғолони, Жадидчилик, Турки-

стон жалидлари, Ёш бухороликлар, Ёш хиваликлар, Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари.

Мустақил иш мавзулари

1. Туркистон ўлкасида миллий озодлик ҳаракатлари: Самарқанд қўзғолони, Қурбонжон додхоҳ, Етимхон, Ёқуббек ҳаракатлари ва бошқалар.
2. Жадидчилик ҳаракати ва унинг моҳияти.
3. Ёш бухороликлар ва Ёш хиваликлар партиялари.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. «Туркистон» газетаси мухбири саволларига жавоби. «Туркистон», 2 феврал 1999.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, «Ўзбекистон», 1994.
3. Алиев А. Маҳмудхужа Беҳбудий. Тошкент. «Ёз», 1994.
4. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент. «Шарқ», 1998.
5. Солиқов М. Эркесвар, ҳурриятпарвар эл ворисларимиз. Тошкент. «Камалак», 1992, 20-30 б.
6. Фозилбек Отабек угли. Дукчи энюн фожиаси. Тошкент. «Чўлпон», 1992.
7. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспрали. Тошкент, 1992.
8. Ўзбегим. «Ватан» серияси. Тошкент, 1992, 142-180 б.
9. Ватан туйғуси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996.
10. Миллий уйғонини. Тошкент, 1996.
11. Юнусова Х. «1892 йил Тошкентдаги халқ қўзғолони». Тошкент, 1998.
12. Жадидчилик: ислоҳот, янгиликнинг, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Тўғлам. Тошкент. «Университет», 1999.
13. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тошкент. «Шарқ», 2000.
14. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Тошкент. «Элдинур», 1998.
15. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Тошкент. «Фан», 1996.
16. Файзулла Хўжаев. Бухоро инқилоби тарихига материаллар. Т.. «Фан» 1997 й.

11-мавзу. ТУРКИСТОНДА МУСТАБИД СОВЕТ ҲОКИМИЯТИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ. ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИ

1917 йил февраль инқилобининг Туркистонга таъсири

1917 йил 27 февралда Петроградда демократик инқилоби ғалабаси Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Натижада Туркистонда ҳам ишчи ва солдат депутатлари Советлари ва ҳар хил тоифалар вакилларида тузилган ижроия комитетлар ташкил этила бошланди. Тошкентнинг ҳамма даҳалари вакиллари тушланиб «Шўрои Исломия» ташкилотини туздилар.

1917 йилнинг март ойида ўлка мухторияти масаласи Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги асосий масала бўлиб қолди. Туркистонга мухторият мақомини бериш фояси нафақат демократик зиёлилар ўртасида, ҳатто оддий фуқаролар орасида ҳам тарқала бошлади. 31 март куни рус подносининг ўлкадаги таянчи-Туркистон генерал-губернатори ҳокимиятни тарк этди. 1917 йил 7 апрелда Муваққат ҳукумат қарори билан қадет Н.Н.Шчепкин раислигида Туркистон қўмитаси ташкил қилинди. 9 кишидан иборат бу комитет аъзоларининг туртаси: А.Букейхонов, М.Тинишбоев, С.Мақсудов ва А.Давлетшинлар туркий халқлар вакилларида эди.

Туркистон маҳаллий аҳолисининг охири бораётган ижтимоий-сиёсий фаоллиги натижасида Тошкентда 1917 йил 16 апрелда «Шўрои Исломия»нинг Тошкент ташкилоти ташаббуси билан чақирилган Бугунтуркистон мусулмонларининг I қурултойи иш бошлади.

Қурултойнинг сўнгги мажлисида марказий раҳбар орган-Туркистон ўлка мусулмон шўроси ташкил этилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Шундай қилиб Туркистоннинг бирлиги ва яхлитлиги томон муҳим қадам қўйилди.

Афсуски, бирлашнинг жараёнлари ҳар доим ҳам бир текис ривожланмади. Мунаввар Қори бошчилигидаги «Шўрои Исломия»дан 1917 йил июн ойида диний уламолардан ташкил топган «Шўрои Уламо» ажралиб чиқди. «Шўрои Уламо» жамияти тарафдорлари демократик кайфиятдаги миллий зиёлилар ва мусулмон руҳонийларнинг жамиятда ислохотлар ўтказиш йўлидаги ҳар қандай уринишларига ва европача маданиятнинг

кириб келишига кескин қарши чиқинди. Матрифий, сиёсий соҳадаги янгиланишлар ҳақидаги фикрларни ҳам рад этинди.

Тошкентдаги ишчи ва солдат депутатлари Совети мусулмонлар ўртасидаги ушбу бўлинишдан усталик билан фойдаланишга уринди. Сентябрь воқеалари натижасида Тошкент Совети ҳокимиятини қўлга олишга ҳаракат қилди.

1917 йил 10 сентябрда Тошкентда Бутунтуркистон мусулмонларининг II қурултойи очилди. Ушбу қурултой ҳокимиятини солдат, ишчи ва деҳқон депутатлари советларига беришга қарши чиқди. Сентябрь воқеалари жамиятадаги сиёсий қарама-қаршиликларни кескинлаштириб, ўлкадаги ишчилар ҳаракати билан миллий ҳаракатнинг кейинги йўлларини бир-биридан ажратиб юборди.

Тошкентда 1917 йил 17-20 сентябрда туркистонлик ва қozoқ мусулмонларнинг қурултойида «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», «Турон» ва бошқаларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон ва Қozoғистон учун умумий бўлган «Иттифоқи муслимин» деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди.

«Уламочилар»нинг ушбу қурултойидаги асосий масала Туркистон ўлкасининг бўлғуси сиёсий бошқаруви тўғрисида бўлиб, унда демократик Россия таркибида ҳудудий федерация-«Туркистон федератив республикаси» тузилиши тўғрисида олга сурилди. Феврал инқилобининг таъсири билан Туркистонда қасаба уюшмалари оммавий равишда ташкил этилди, маҳаллий халқлар тилларида газеталар чиқа бошлади.

Октябр тўнғариши. Туркистонда мустабид Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, унинг шовинистик сиёсати

1917 йил сентябрь ойида большевиклашган Тошкент Совети солдатларни ва асли россиялик ишчиларни ўз томонига торта олган эди. Октябр ойида Россияда тўнғариш бўлиб ўтгандан сўнг, унинг таъсири тез орада мустамлака ўлкага ҳам ёйилди. Тошкентдаги Октябр тўнғариши қатнашчилари 1 ноябрда Бош комиссар генерал Коровиченко ва Муваққат ҳукуматининг Туркистон қўмитасини қamoққа олдилар ва шу кун Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатилганлиги эълон қилинди. Қуролланган европали ишчилар, асосан темирйўлчилар, Тошкент гарнизонининг солдатлари давлат тўнғаришини ўтказдилар.

Туркистон большевиклари ўлкадаги бугун ҳокимиятгаи ўз қўлларига олиш учун шафқатсиз кураш олиб бордилар.

1917 йил 15-22 ноябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг III ўлка съездида ҳокимият масаласи ҳал қилинди. Бунда 15 кишидан иборат Туркистон Халқ комиссарлари совети тузилди (8 сул эсер ва 7 большевик). Ҳукуматга маҳаллий аҳолидан биронга ҳам вакил киритилмади. С. Лапин бошлиқ «уламочи»лар, меншевик ва сул эсерларнинг ўлка Совети таркибига мусулмон вакиллариини ҳам киритиш борасидаги таклифлари инобатга олинмади. Бу эса большевикларнинг миллий масалада йўл қўйган катта сиёсий хатоси бўлиб, бузда совет раҳбарларининг шовинистик кайфиятлари очик намоён бўлди. Ҳукуматнинг бундай зиддиятгаи таркиби ўлкада европала аҳоли ҳукмронлигини мустаҳкамлади.

Россия Халқ Комиссарлари Совети 2 ноябрда «Россия халқлари ҳуқуқларининг декларацияси» ва 20 ноябрда «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатномасини эълон қилди. Ушбу дабдабалаи ҳужжатларда халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи расмий равишда тап олинди; ҳагтоки ажралиб чиқин ва мустақил давлат тузиш ҳуқуқи; ҳамма ва ҳар қандай миллий, диний имтиёзлар ва чеклашлар бекор қилинди.

Бу ҳужжатлар қапчалик балаидиарвоз ваъдалар бермасин, амалда қуруқ ташвиқот бўлиб чиқди. Қуш угмай, Туркистон ХКС «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо» ташкилотларини тарқатиб юборди. Бу ташкилотларнинг аъзолари Туркистон мухториятини, кейинроқ эса миллий истиқлол ҳаракатини қўлаб қувватладилар.

Туркистон мухториятининг эълон қилиниши ва болшевиклар томонидан тор-мор қилиниши

1917 йил 26-28 ноябрда Қўқон шаҳрида Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойи бўлиб ўтди. Қурултойда демократик мусулмон зиёлилар талаби билан Туркистон аҳолисининг европала қисми вакиллари ҳам тенг ҳуқуқли бўлиб иштирок этдилар. Туркистоннинг бошқарини тузуми тўғрисидаги масала уч кун давом этган қурултойнинг

диққат марказида турди. Курултойда ўлканинг барча минтақалари ва кўпгина жамоат ташкилотларидан 200 нафардан ортиқ вакиллар ҳозир бўлди. Унда вакилларнинг сиёсий фаоллиги туфайли муҳим масалалар юзасидан мунозаралар бўлиб ўтди. Мухторият эълон қилиш боясини қўлаб-қувватловчилар кўпчилигини ташкил этди.

Курултойда қабул қилинган қарорда: «Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия ишқиюби даъват этган халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилан хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Россия таркибида ҳудудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилди».

28 ноябрда таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, Туркистон мухторияти деб аталадиган бўлди. Бугун-россия Таъсис мажлиси чақирилганга қадар ҳокимият Туркистон Муваққат кенгаши ва Туркистон халқ (миллат) мажлиси қўлида бўлиши керак эди. Туркистон Муваққат кенгаши аъзоларидан тuzилган Муваққат ҳукумат ҳайъати таркибига 8 киши сайланди, яна 4 урип европа аҳоли вакилларига ажратилди.

Курултой жараёнида Туркистон Миллат мажлиси 54 кишидан иборат қилиб сайланди, шундан 2/3 қисми, яъни 36 нафари маҳаллий аҳоли вакилларида эди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати қисқа фурсат ичида халқ ўртасида катта эътибор қозонди. Абдурауф Фитрат мухторият эълон қилинган кунни «миллий лайлатулқадрими» деб атади. Туркистон мухториятини барча демократик кучлар қизини қувватлади.

Афсуски, ўлка большевиклари Туркистон Мухторияти ҳукуматида катта хавф деб қарадилар. Туркистон Советларининг IV съезди Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонунадан ташқари деб ҳисоблади ва ҳукумат аъзоларини қамоққа олиш ҳақида қарор қабул қилди. Туркистон ХКС мухторият ҳукуматни тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Туркистон большевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг «Дашноқўдўтун» партияси аъзоларидан кенг фойдаландилар.

1918 йилнинг 19 февралда (эски ҳисоб билан 6 феврал) Қўқон шаҳрида фаолият кўрсатаётган Туркистон мухторияти ҳукумати большевикларнинг қонли ҳужумлари натижасида

ағдариб ташланди. Ҳукумат ағдарилгач ҳам Қўқон ва унинг атрофларидаги тинч аҳолини талаш ва ўлдириш баттар авжига чиқди. Фақат Қўқоннинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди.

«Улуғ Туркистон» газетаси чуқур қанғу билан хабар берганидек, 20 (7) феврал Ҳўқанд тарихининг энг даҳшатли куни бўлди. Эски шаҳардаги ҳамма мағазинлар, савдо фирмалари, банклар ва озми-кунми яхшироқ қуришган хусусий хонадонларнинг ҳаммаси талашган. Газетадаги ушбу мақола «Ҳўқанд ҳозир уликлар шаҳри» деб тугайди. Туркистон Мухториятини ағдарилиши Урта Осиёни советлаштиришга кенг йўл очиб берди.

Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракати ва унинг тарихий аҳамияти

Туркистон Мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан тормор қилинса ҳам, у Фарғона водийсида истиқлолчилик ҳаракатини танкилий жиҳатдан расмийлаштирди, унга миллий бўёқ ва тус берди. Мухторият ҳукуматининг тутатилиши истиқлолчилик ҳаракатининг бугун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига бир туртки вазифасини ўтадики, чор Россиясининг мустамлакачилик зулми остида эзилиб келган фарғоналиклар энди большевиклар тузуми ва совет Россиясига қарши қуролли курашга отландилар. Демак, Туркистонда совет ҳокимияти ва большевикча тузумга қарши истиқлолчилик ҳаракатининг бошланишини хронологик жиҳатдан 1918 йил феврал ойининг сўнги ўн кунигида деб белгиланшимиз мумкин.

Дастлабки истиқлолчи гуруҳларининг тузилиши Қўқон атрофидаги Бачқир қишлоғидан чиққан Кичик ва Катта Эргашларнинг номлари билан узвий боғлиқдир. 27 февралда бўлган жангларнинг бирида Кичик Эргаш шаҳид бўлгач, унинг ўрнига Катта Эргаш қўрбони (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида большевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши кураш бошлади.

Скобелев уездига эса Марғилон милициясининг собиқ бошлиғи Мўҳаммад Аминбек Аҳмадбек ўғли — Мадаминбек советларга қарши кураш эълон қилди. «Яккатут волости Гарбобо қишлоғидаги Мадаминбек гуруҳининг қароргоҳига оммавий ра-

винда маҳаллий ёшлар келиб қўшилди», деб ёзилади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида.

1918 йил март ойига келиб Фарғона водийсида бир-биридан мустақил равишда 40 дан ортиқ қўрбонни дасталари фаолият кўрсатарди. Мадамминбек Скобелев уездида, ака-ука Шермухаммадбек ва Нурмухаммадбек Марғилон атрофларида, Омон Паҳлавон, Қобул, Сотиболди Қози ва Раҳмонқул Наманган уездида, Парти қўрбонни Андижон шаҳри атрофида, Эшмат қўрбонни Қўқоннинг Бувайда қишлоғида, Жонибек Қози Ўзган томонда, Муҳилдинбек Новқатда ўз фаолиятларини бошладилар.

Истиқлолчилик ҳаракатининг ҳарбий бирликка алоқаси бўлмаган қуролли безорилик ёки босқинчилик, ёхуд «босмачилик» ҳаракати эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Истиқлолчилик ҳаракатининг ўзига хос миллий йўналиши ва Туркистонга мос хусусиятлари бўлган. Ҳаракатнинг бошдан охиригача устувор ғоя — бу бугун Туркистоннинг миллий истиқлоли эди.

Совет ҳокимияти вакиллариининг бугун Туркистон ўлкасида юритган шовинистик ва мустамлакачилик сиёсати, маҳаллий аҳоли манфаатлари билан ҳисоблашмай уларнинг нафсониятига тегиши истиқлолчилик ҳаракатининг доимий равишда авж олиши ҳамда унинг узлуксиз давом этишига олиб келди.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг асосий ҳаракатлантирувчи кучлари деҳқонлар, чорикорлар, мардикорлар, ҳунармандлар ва қосиблар эди. Туркистон республикаси раҳбарларидан бирининг эътироф этишича, истиқлолчилик ҳаракатига «асосан деҳқонлар ва ҳунармандлар қатнашди». Фарғонадаги қуролли муҳолифат куч ва сон жиҳатдан тинтирноғигача қуролланган совет қўшинларидан баъзан мағлубиятга учраб турса-да, эътиқод ва озодлик учун курашаётган истиқлолчилар водийдаги бутун аҳоли орасидан доимо мадад ва ёрдам олиб турардилар.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг уюшган бир шаклда намоён бўлишида қўрбонилар кўрсатган ғайрат-шижоатни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Ўз вақтида Фарғона водийсида Кичик ва Катта Эргашлар, Мадамминбек, Шермухаммадбек, Исом Паҳлавон, Бухоро Халқ Республикасида Саид Олимхон (собик амир), Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор, Анвар Пошо, Салим Пошо, Давлатмандбек, Жабборбек, Ос-

гон Қоровулбеги, Урмон Полвон, Ҳайит Амин, Фузайл Маҳдум, Дониёлбек, Хоразм Халқ Республикасида Жунаидхон, Фуломалихон, Қушмамедхон, Темир Алихон каби қурбонилар бу ҳаракатни ягона кучга бирлаштириш учун раҳбарлиқни бирин-кетин ўз қўлларига олсалар-да, лекин Фарғона водийси, Хоразм ва Бухородаги истиқлолчилик ҳаракати бошдан охиригача ягона марказга тулиқ уюшма олмади. Туркистон фидойиларининг озодлик ҳаракатини ягона марказга бирлаштириш учун изчил курашаётган Мадаминбек билан Анвар Пошонинг тақдирлари эса фожиали тугади.

Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракати 1919 йил ёзининг охири ва кузида ўзининг юқори чўққисига чиқди. Мадаминбек бошчилигидаги ислом қўшинлари сафига Жалолободда турган рус крестьянлар армиясининг қўшилиши водийда совет ҳокимиятини ағдариш учун реал куч эди. Сентябрьнинг дастлабки кунларида Мадаминбек ланкарлари Жалолобод шаҳрини эгаллади. Қуршоб қасабаси ёнидаги жангларда совет армияси қисмлари катта мағлубиятга учраб, Ўш шаҳрига чекинди. 8 сентябрда бир ярим кеча-кундузлик қопли жанглардан кейин Ўш шаҳридаги гарнизон таслим бўлди ва қамоқхонада ётган маҳбуслар истиқлолчилар томонидан озод қилинди.

Мадаминбек қўшинлари 13 сентябрда Эски Марғилон шаҳрини эгалладилар. Шу билан бирга водийдаги энг йирик стратегик шаҳар-Андижонни қамал қилишга киришдилар. Афсуски, бир ой давомида Фарғона водийсини ларзага келтирган Мадаминбек бошчилигидаги мусулмон қўшинининг ҳужуми пировард натижада мағлубият билан тугади.

1919 йил 22 октябрда Помирнинг Эргангом овулида бўлган анжуманда Фарғона муваққат мухторият ҳукумати тузилди. Ҳукумат таркибига 16 мусулмон ва 8 рус, ҳаммаси бўлиб 24 киши киритилди. Мадаминбек ҳукумат бошлиғи бўлиши билан бирга Бош қўмондон қилиб ҳам тайинланди.

1919 йилнинг кеч кузига келиб Мадаминбек қўл остида 30 мингга яқин йигит қизил армияга қарши истиқлол жангларини олиб бордилар. Бу пайтда Шермуҳаммадбекда 20000 йигит, Эрган қўрбошида 8000 йигит бўлган. Айнан ана шу уч ланкарбонни водийдаги жанговор ҳаракатларни йўналтириб турганлар.

Мадаминбек сиймосида саркардалик, давлат ва сиёсат арбобига хос сифатлар ўзаро уйғунлашиб кетган эди. У Фарғона водийсидаги истиқлолчиларнинг ҳақиқий маънодаги доҳийси, тан олинган йўлбошчиси эди. Мадаминбек водийдаги совет ҳокимияти органларига муқобил равишда ўз сиёсий бошқарув усулини жорий қилди. Бундай бошқарув усулини яна Эргаш ва Шермуҳаммадбек қўрбошларгина жорий этган эдилар.

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати 1920 йилининг ёзи ва кузида ўзининг янги босқичига қадам қўйди. Кураш яна ҳам шафқатсиз ва муросасиз тус олди. Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятидаги ватаншарварлар билан бир қаторда эндиликда Хоразм ва Бухородаги фидоийлар ҳам босқинчи қизил армия жангчиларига қарши муқаддас курашга отландилар. Кураш байроғини водийда Мадаминбек ўрнига энди Шермуҳаммадбек кўтарди. Фарғона водийсидаги бүгун қўрбошлар ва тинч аҳоли вакиллари Олтиариқ туманида ўзларининг нав-батдаги қурултойларига тўпландилар. Қурултой 1920 йил 3 майда Туркистон муваққат ҳукуматини тузди. Ушбу қурултойда Шермуҳаммадбек ҳукумат раиси ва ислом қўшинларининг Олий бош қўмондонлиги қилиб сайланди. Болшевик мадлоҳдарлар бирининг эътирофига, «Мадаминбек қўрбошлар ўртасида энг кучлиси бўлган бўлса, Шермуҳаммадбек шубҳасиз, энг хавфлиси эди».

Туркистон МИК раиси Иноғомжон Хидиралиевнинг сали кейинроқ ёзишича, «1920 йил сентябрда босмачиларнинг сонини 70000 кишига етди ва кучли ваҳима уйғотди».

Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари ҳам етарли даражада мавжуд бўлиб, улар асосан жадид мупавварлари ва ислом уламолари эди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилиш борасида жадидлар билан уламолар ўртасида ўзаро рақобат мавжуд эди. Наманганлик Носирхон Тура Саид Камолхон Тура ўғли, тошкентлик муфтий Садриддинхон Маҳсум Шарифхўжа Қози ўғли, Туркистон МИКнинг собиқ ўринбосари Турақул Жонузоқов, асли бошқирдистонлик Аҳмад Закий Валидий Тўғон ва бошқалар истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий мафкурачилари эдилар. Ҳаракатга раҳбарлик қилган ислом уламолари орасида яссавийлик ва нақшбандийлик тариқатларининг пирлари кўп бўлган.

1920-1924 йилларда истиқлолчилик ҳаракати Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олди. Бухоро Халқ Республика-

сидаги ҳаракатнинг Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатидан фарқ қиладиган асосий томони шундан иборатки, ватанпарварлар Бухорода икки жабҳада туриб кураш олиб боришларига тўғри келди. Бир томондан, амирлик тузуми тарафдорлари бўлган мужоҳидлар, жадиидлардан иборат. Бухоро ҳукуматига ва шунингдек, қизил армия қўшинларига қарши кураш олиб бордилар (Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор ва б.). Иккинчи томондан, миллий истиқлол гояларига содиқ бўлган бухоролик ватанпарварлар Файзулла Хўжаев бошлиқ Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати билан яширин аюқалар ўрнатиб, Бухоронинг муқаддас туپроғидан қизил аскарларнинг олиб кетилиши, Бухоро республикасининг мустақиллиги амалда қарор топиши учун курашдилар (Анвар Попо, Давлатмамдбек, Жабборбек, Дониёлбек ва б.).

Хоразм Халқ Республикасида қизил армияга қарши курашнинг тепасида Жунаидхон турди. У Хоразмда сиёсий ҳокимият учун кураш бошлаб, катта муваффақиятларга эришди. Қисқа муддатда Жунаидхон ўз қўшинини 20000 кишига етказди. Ўзбек ҳунармандлари ва деҳқонларидан ташкил топган дасталарга Мадраимбой, Саъдулла бола, Шокир бола ва бошқалар раҳбарлик қилган. Жунаидхон бошчилигидаги мужоҳидлар ҳужумга ўтиб, 1920 йил ёзида Қўҳна Урганч, Хўжайли, Илони ва Тахтани қайта эгалланди, қўлаб қизил аскарларни асирга олишди. Жунаидхон совет қўмондонлигига махсус мактуб юбориб, агар қўшинлар Хоразмдан олиб чиқиб кетилмаса, асирларни отиб ташлашини билдирди. Бироқ совет қўмондонлиги Жунаидхоннинг ҳақли талабларини рад қилгач, у босқинчиларни отиб ташлашга буюрди.

1924 йилга келганда истиқлолчилар иқтисодий таназзул ва қаншоқлик, даҳшатли очлик, халқнинг оғир турмушини кўрмасликлари мумкин эмас эди. Тинимсиз давом этган етти йиллик курашдан Туркистон халқлари ҳам, кўрбоши ва уларнинг йигитлари ҳам жуда толиққан эдилар. Шунинг учун қасоскорларнинг кўпчилиги 1924 йил давомида қаршиликни тўхтатдилар. Бунга уларнинг раҳбарлари орасида жипселик ва умумий дастурнинг йўқлиги ҳам сабаб бўлди.

Лекин ҳали олдинда курашнинг тўлиқ ўн йили турар эди. Ватанпарварлар яна 1935 йилгача босқинчи қизил армия қўшинларига қарши курашини олиб бордилар.

Таянч тупунчалар

Феврал инқилоби, Шўрои Ислом, Шўрои Уламо, Иттифоқи муслимин, Октябр тўнтариши, Туркистон Мухторияти, Истиқлолчилик ҳаракати, Фарғона муваққат мухторият ҳукумати, Фарғона, Бухоро ва Хоразм кўрбошилари.

Мустақил иш мавзулари

1. 1917 йил феврал ва октябр оралигида Туркистон.
2. Туркистонда октябр воқеалари: ҳақиқат ва уйдирма.
3. Туркистон Мухторияти.
4. Истиқлолчилик ҳаракати — умумхалқ кураши.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 328 б.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Ўзбекистон», 1998, 31 б.
3. Абдуллаев Р.М. Национальные политические организации в Туркистане в 1917-1918 гг., автореф. дисс. Доктора ист.наук. Т., 1998, с.62.
4. Ўлтамхўжаев С. Туркистон Мухторияти (Мустақиллигимиз тарихидан саҳифалар).— Т., «Фан», 1996, 60 б.
5. Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. Тошкент, 1992, 8 б.
6. Ражабова Р.Ё. ва б. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йй.). Т., «Ўқитувчи», 1994.
7. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон учун мужодалалар (1917-1935 йй.). // Жамият ва бошқарув, 1998, № 1-2, 3-4.
8. Норжигитова Н. «Босмачилик ҳаракати» ва унинг совет тузуми давридаги тарихий адабиётларда ёритилиши. Т., 1996.
9. Ибодинов А. Кўрбоши Мадамминбек Т., «Ёзувчи», 1993 й.

12-мавзу. МУСТАБИД СОВЕТ ТУЗУМИНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ҚАТАҒОНЛИК СИЁСАТИ

Совет тузумининг миллий раҳбар ходимларга нисбатан қатағонлик сиёсати (20-30 йй.)

1918 йил апрел ойида РСФСР таркибида Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси тузилди. Большевикларнинг мажбуран ён бериши билан ҳокимият органларида маҳаллий аҳоли вакиллари ишгирок қила бошлади. 1919 йил сентябр ойида маҳаллий аҳолининг Советларга жалб қилинишига халақит берувчи, совет ҳокимиятининг ўлкадаги таянчи фақат рус ишчилари деб ҳисоблайдиган, маҳаллий аҳолига ишончсизлик билан қаровчи Туркистоннинг бир қатор раҳбарларига нисбатан чоралар кўрилди. Шу ўринда қайд қилиш лозимки, ўлкада мустамлакачилик сиёсатини олиб боришда Марказ ташкил қилган Турккомиссия ва РКП (б) МК Туркбюроси, кейинроқ унинг ўрнига ВКП (б) МК нинг Ўрта Осиё бюроси каби ташкилотлар катта хизмат кўрсатдилар.

Туркистондаги раҳбар ходимлар, хусусан Турор Рисқулов (Туркистон МИК раиси) бошчилигидаги миллий коммунистлар, Туркистон мустақиллиги ва унинг ўз тақдирини ўзи белгиландек демократик тамойиллар учун кураш бошлади. 1920 йилда ТКП Мусулмон бюросининг III-конференцияси ва ТКП нинг V-ўлка конференциясида Т. Рисқуловнинг турк халқлари коммунистик партияси тузилиши ва Туркистон Республикасини Турк республикаси деб аташ ҳақидаги ғоялари кўриб чиқилди ва маъқулланди. Бироқ бу ғояларнинг асл мақсади Туркистон мустақиллиги бўлганлиги боис, Марказ Т. Рисқулов ва унинг тарафдорларининг фикрларига қарши чиқди. Ўз навбатида Марказнинг Туркистондаги ҳукмрончилигининг таянчи Турккомиссия бу ҳаракатни рад этди ва миллат фидойиларини қувгинга учратди.

Т. Рисқулов ўлкада улуғ давлатчилик шовинизми, буржуа миллатчилиги юзага келатганлиги тўғрисидаги масалаларни кўтариб чиқдилар. Ф. Хўжаев партия ичидаги тоқат қилиб бўлмас ҳолатларни кўрсатиб ўтди. Ушбу ватанпарварларнинг чиқишлари, кейинчалик уларни жисмоний йўқ қилишда айблов учун асос бўлди.

Туркистоннинг социал — иқтисодий ривожлангани борасида билдирилган муқобил фикр муаллифлари миллатчиликда айб-

ландилар. Айни шу дамларда Ўзбекистоннинг илғор, хурфидрли фарзандлари «иноғомовчилик», «18 лар гуруҳи», «қосимовчилик» каби гуруҳбозликда ва давлатта қарши — миллатчиликда айланиб қатағон қилиндилар. 20-йилларнинг охирига келиб республикада мустабид тузум ўзини тулиқ намён этди. Сиёсий қатағонликлар авж олди.

1929 йилда маъхур жалидчи, маърифатпарвар Мунавварқори Абруранидхонов бошлиқ «Миллий истиқлол» ташкилоти аъзоларини қамоққа олиш бошланди. Бу ташкилотнинг қамоққа олинган 85 аъзосидан 15 таси отилди, қолганлари ахлоқ тузатиш лагерларига жўнатилди. «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзолари ҳам қатағон қилиндилар. Маъхур жамоат арбоблари Маннон Абдуллаев (Рамзи), Носир Саидов, Маъмуд Мирходиев, Хосел Василев, Собир Қодиров ва бошқалар ўлим жазосига ҳукм қилиндилар, сўнгра бу ҳукм узоқ муддатли қамоқ жазосига алмаштирилди.

1930 йилда Давлат Банки маъмуриятида ўтказилган тозалаш вақтида қатор раҳбар ходимлар қамоққа олиндилар. Ўзбекистон ССР Суди раиси Саъдулла Қосимовнинг «қосимовчилик» деб номланган ишини кўриб чиқиш бошланди. Бу жараёнларнинг моҳияти кўзга кўринган сиёсий арбобларни тутатишга қаратилган эди.

30-йилларнинг боши диндор ва эътиқодли кишиларга нисбатан зўравонлик сиёсий қатағонликнинг чўққиси бўлди. Жуда катта миқдордаги ислом, христиан, будда динига тааллуқли асарлар йўқ қилинди. Бу даврда Ўзбекистондаги диндорлар, уламоларнинг асосий қисми қамоқ лагерларига жўнатилди. Ўтмишда нафақат диний русумлар ало этадиган, балки маданият, фан, тарбия, санъат марказлари, халқнинг кўп асрлик меросини сақловчиси бўлган маҷит ва мадрасаларнинг деярли барчаси ёпиб қўйилди, айримлари бузиб ташланди.

Бугун республиканинг ҳаёти Марказнинг қаттиқ назорати остига ўтди. Партия директиваларидан ҳар қандай чекиниш аксидинқилобий, сиёсий муҳолифат деб баҳоланди.

1937 йилдан «антисовет», «халқ душманлари»ни қидириб топиш ва жазолан кенг тус олди. Хусусан, сиёсий бошқарув органларининг (ОГПУ) фаолияти асосан ана шундай «тамга» олан шахсларни қидириш ва текшириш билан боғлиқ бўлди. Масалан, Ф. Хўжаев, А. Икромов, Д. Манжара, А. Каримов каби партия ва давлат раҳбарлари ҳибсга олиндилар ва отиб ташландилар.

Ўзбекистон Ички Ишлар Халқ Комиссарлигининг «учликлари» олиб борган фаолияти оқибатида 1939-1953 йиллар мобайнида 61799 киши қамоққа олинган, улардан 56112 нафари турли йилларга қамоқ жазосига, қолганлари отинга ҳукм қилинган. Кейинроқ уларнинг кўпчилиги оқланди, минг афсуслар бўлсинки, уларнинг аксарияти бу адолатга ўлиmidан сўнг сазовор бўлдилар.

1930-50-йилларда зиёлиларнинг таъқиб қилиниши

Миллий адабиёт ва санъатнинг аҳволи қийин ва помуганосиб ҳолатда эди. Шаҳсга ситигинишнинг рутубатли иқлимига қарамай ижодий ҳаёт сўнмади, ёзувчилар ва адабиётшунослар қатори кенгайди. 1934 йил мартда Тошкентда Ўзбекистон ёзувчиларининг съезди бўлди ва унда Республика Ёзувчилар уюшмаси ташкил қилинди.

Ўзбек ёзувчиларининг номлари жаҳонга кенг ёйила бошлади. Гафур Гулом, Ойбек, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қўҳор, Ойдин Собирова, Усмон Носир, Комил Яшин ва бошқаларнинг асарларида халқнинг ижтимоий ҳаёти ва анъаналари, меҳнат қаҳрамонлари, шижоати каби хусусиятлар ўз бадиий ифодасини топган.

Лекин 30-йилларда кучайган маъмурий буйруқбозлик тизими ва шаҳсга ситигиниш мафкураси ижод аҳлини, қолаверса республиканинг маданий ҳаётини бўға бошлади. Ижодни партиявийлик ва ягона мафкурага бўйсундирилиши ҳаётни бадиий тасвирида вулгар-социал кўринишларга кенг йўл очди. Партия томонидан янги ҳаётни куйлашга бўлган чақириқ ва мажбурий чеклашлар ижодий жараёнда тарихий ўтмишни бир томонлама тасвирлашга олиб келди.

Адабиётда борлиқни, мураккаб ижтимоий муаммоларни бўяб кўрсатиш, хато ва камчиликлар ҳақида сукут сақлаш зарурий шарт бўлиб қолди.

Миллий маданият 30-йилларда қаттиқ фожиага учради. Инсон ҳақ-ҳуқуқларининг поймол қилиниши кучайди. Абдулла Қодирий, Чўпон, Фитрат, Шокир Сулаймон, Зиё Саид, Элбек, Боту, Аъзам Аюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин каби миллатнинг етук зиёлилари қатагон қилинди ва халқимиз уларнинг асарларини ўқиндан узоқ вақт маҳрум бўлди.

40-йиллар охирларида фан ва маданият ходимларини қатағон қилишлар давом этди. ВКП (б) МКнинг 1946 йил «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарорлари қатағонлар янги тўлқинининг ғоявий асоси бўлиб хизмат қилди. Шу пайтдан бошлаб адабиёт ва санъатда ижодий демократик ривожланиш узоқ йиллар давомида сунъий таъқиб қилинди, жойларда ҳурфикрлилик сиқувга олинди.

Марказнинг кўрсатмаларига асосланиб, республиканинг партия органлари ижодий зиёлиларга қарши кураш олиб бордилар. Уларнинг асарларидаги миллий ғоялар уларни айбланш учун фойдаланилди. Ёзувчи ва шоирларнинг асарларида ўрта аср ва инқилобгача бўлган даврдаги халқ тарихини, маданиятини бадиий тасвирлаш-ўтминини кўмсанш, идеаллаштириш деб айбланди ва уларга «миллатчи» деган тамғалар ёништирилди. Шу қабилда Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода ва бошқа ўзбек ёзувчилари қораланди.

1951 йил августда республика матбуотида «қатор шоир ва ёзувчиларнинг ижодида мафкуравий оғишлар» мавзусида мақола чоп этилди. Унда Туроб Тўла, Камтар Отабоев, Миртемир, Собир Абдулла, Ҳабибий каби ижодкорлар миллатчиликда ва пантуркичиликда айбланиб, танқид қилиндилар. Шунингдек, Ойбек, Х. Зарифов, Х. Ёқубов, Саид Аҳмад, И. Султонов ва бошқалар «ўзбек совет адабиёти вазифаларидан четда туриш»да ва «жиддий ғоявий хатоликлар»га йўл қўйганликда айбландилар.

1951 йилда Мақсуд Шайхзода, Шукрулло Юсупов, Гулом Алимов ва бошқа бир қатор ижодкорлар «антисовет миллатчилик фаолияти» да айбланиб қамоққа олиндилар ва 25 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар. Шу йиллари жамиятшунос олимлардан бир гуруҳи, чунончи, файласуф В. Зоҳидов, иқтисодчи А. Аминовлар пантуркизмни тапшиқот қилишда ва буржуа-миллатчиликда айбланиб, таъқиб қилинди.

Қатағон қилинган санъат, фан ва маданият арбоблари мустабид тузум даврида ҳақ-ҳуқуқсизлик қурбони бўлдилар.

Адолат бир қадар қарор топиб, шахсга сиғиниш ва унинг оқибатларини тузатиш учун олиб борилган курашлардан кейин асоссиз қатағон қилинган маданият ва фан арбоблари оқландилар.

Қатагонликнинг янги тўлқинлари

80-йилларнинг ўрталарига келиб қатагонлик ва қонундан чекинишлар яна бўй кўрсата бошлади. Галдаги қатагонлик тўлқинига нафақат ижод аҳди, балки хўжалик ходимлари ва давлат арбоблари ҳам тортидди.

Ўзбекистоннинг миллий зиёлилари ҳеч қачон, ҳаттоки мустабид тузумнинг «туллаб-яшнаган» даврида ҳам ўзбек халқининг миллий мустақиллиги юзларидан воз кечмадилар. Очiq кураш имкони бўлмаганда ҳам миллий мустақилликни қўлга киритиш учун зимдан кураш олиб бордилар.

Ўзбекистонда қонуничilik ва ҳуқуқий тартибларни тиклаш, партия давлат органларини кадрлар билан мустаҳкамлаш деган ниқоблар билан Марказдан катта ваколатга эга бўлган масъул ходимларнинг «десант» гуруҳлари кела бошлади. Уларга партия, совет ва суд органларидан муҳим аҳамиятга эга бўлган лавозимлар берилди. Уйдирма, тўқиб чиқарилган «пахта иши» ва «ўзбеклар иши» деб ишларга сиёсий тус берилди. Оқибатда гўёки бугун Ўзбекистон жиноятчилар маконига айланиб қолгандек тасаввур уйғотишга ҳаракат қилинди. Иттифоқнинг Гдиян ва Иванов бошлиқ эмиссарлар гуруҳи республикадаги турли соҳаларда ишлаётган бир неча минглаб раҳбар ходимларни тергов жараёнига тортидилар.

Уларга порахўрлик, кўзбўямачилик ва жиноятчиликнинг бошқа кўринишларидаги айбномалар қўйилди. Махбусларни «ўз айбига иқдор қилиш» учун жисмоний зўравонликлар, руҳий азоблар қўлланилди. Ўзбекистон Компартияси МК нинг собиқ биринчи котиби Ш.Р. Рашидов номига ҳам ноҳақ тўхматлар қилинди, ўзбек халқининг миллий гурури топталди. Бунда Ўзбекистон ССРнинг ўша даврдаги қўғирчоқ раҳбарларининг маншўм ҳиссаси бўлди.

Оммавий қамоққа олишлар авж олди, қийноқларга қўшлаб ҳалол, соф виждонли кишилар ҳам тортидди. Қўшиб ёзишлар, кўзбўямачилик ва порахўрлик каби иллатлар социалистик жамиятда табиий ҳолат бўлиб, ўша пайтдаги барча республикаларда мавжуд ҳодиса эди. Ўзбекистонга нисбатан «пахта иши» олдиндан, махсус тайёрланган узоқни мўлжаллаб ташкил қилинган сиёсий фитнадан бошқа ҳеч парса эмасди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг «пахта иши» қайта кўриб чиқилди ва минглаб беғуноҳ кишилар оқландилар.

Ўз навбатида Ўзбекистоннинг моҳир, таниқли давлат ва жамоат ар-боби Ш.Р. Рашидовнинг пок номи тикланди. Шунингдек, меҳнаткаш ўзбек халқининг юзи ёруғ экалиги асосланди.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг таъаббуси билан 2000 йил 12 майда Тошкент шаҳрида Юнусобод мавзесида мустабид совет режими даврида қатағон қилинган шаҳидлар хоти-расига бағишлаб ўрнатилган ёдгорлик мажмуининг очилиши бутунги миннатдор авлоднинг аждодларимиз олдидаги чуқур эҳгироми рамзидир.

Таянч тушунчалар

ТАССР, Т. Рисқулов ва Ф. Хўжаев, сиёсий қатағонлар: «иноғомовчилик», «18 лар гуруҳи», «қосимовчилик», «Миллий истиқлол» ташкилоти, маъмурий буйруқбозлик тизими, Марказ тазйиқи, фан ва маданият ходимлари қатағони, қатағонлик-ларнинг янги тулқинлари.

Мустақил иш мавзулари

1. 20-30-йиллардаги сиёсий қатағонликлар.
2. Миллий зиёлиларнинг қатағон қилиниши.
3. Совет режими миллатимизга қарши сўнгги тажовузи.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсиз-ликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатла-ри. Тошкент. «Ўзбекистон», 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996.
3. Ризаев С. Шараф Рашидов. Штрихи к портрету. Ташкент, «Нур», 1992.
4. Маҳмудов М. Қатағон қурбонлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
5. Атамирзаев О., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Узбеки-стан многонациональный. Историко-демографический аспект. Ташкент, Университет, 1998.
6. Хўжамбердиев Ё. Ўзбеклар иши. Т., «Ёзувчи», 1990.
7. Авторхонов А. Кремль салтанати. Т., «Ёзувчи», 1993.

13-мавзу. СОВЕТЛАР ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҚАРАМЛИГИ ҲАМДА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

20-30-йиллар Ўзбекистон иқтисоди ва унинг Марказга қарамлиги

20-йилларнинг бошларида жорий этилган янги иқтисодий сиёсат Ўзбекистоннинг ҳам иқтисодиётида жонланишга олиб келди. Лекин 20-йилларнинг охирида бу сиёсат ўзининг моҳиятини йўқота бошлади ва 1929 йилда батамом бекор қилинди. Эркин савдо, хусусий талбиркорликка чек қўйилди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг харид нархи туширилиши озиқ-овқат муаммосини келтириб чиқарди, деҳқонлар қашшоқлашди.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятини мустаҳкамлашнинг зарур шарти сифатида индустриallaштириш сиёсатини амалга ошириш бошланди. Саноати қолоқ, малакали ишчи кадрлари, мутахассислари деярли йўқ, оғир саноатни ривожлантириш тажрибаси йўқ ўлкада индустриallaштириш оғир кечди. Шу баҳона малакали ишчилар, муҳандис-техник ходимларни Россиянинг марказий ҳудудларидан кўчириб келтирилди. Фақат 1931 йилнинг ўзида кўчириб келтирилганлар 15.000 нафарни ташкил қилди. Оқибатда 1926-1939 йиллари Ўзбекистон аҳолиси 37 фоизга кўпайган бўлса, европаликлар сони 62 фоизга ошди.

Индустриallaштиришнинг дастлабки пайтида кичик сув электростанциялари ҳамда қишлоқ хўжалигига, пахтачиликка қаратилган хом-ашёни қайта ишлаш корхоналари қурилиб ишга туширилди. Чирчиқдаги ГЭСлар, Тошкент тикувчилик, пойафзал, тамаки, Фарғона тўқимачилик, Самарқанд ва Марғилондаги ипак фабрикалари шулар жумласидандир. 30-йилларда Тошкент тўқимачилик комбинати, қишлоқ хўжалик машинасозлик заводи, Чирчиқ химия комбинати ва бошқа кўплаб йирик корхоналар ишга туширилди. 30-йиллар охирида республикада 1445 та ҳар хил саноат корхоналари мавжуд бўлиб, буларда 142 минг ишчи меҳнат қилар эди.

Советларнинг «ўз кучимиз билан қисқа муддатда» деб олиб борган индустриallaштириш сиёсати Ўзбекистон учун фоят оғир кечди. Марказ республикамизнинг ер ости ва ер усти қазилма бойликлари, хом-ашё манбаларини талон-тарож қилиб, арзон ишчи кучидан фойдаланиб, ўлкадан мумкин қадар кўпроқ фойда олиш ҳаракатида бўлди. Бу сиёсат айниқса миллионлаб

деҳқонлар ҳисобидан амалга оширилди. Чунки қишлоқда зўрлик билан олиб борилган жамоалаштириш сиёсати ғаразли мақсад учун жуда ҳам қўл келди.

1930 йилнинг бошларидан ёппасига жамоалаштириш ҳаракати бошланиб, катта ер эгалари, ўрта ҳол деҳқонлар ва камбағалларнинг ерлари жамоа хўжаликларига бирлаштирилди, уларнинг қўлларидаги от-улов, меҳнат воситалари, чорва моллари ҳам мажбурий умумлаштирилди.

Давлат, жамоа хўжаликлари орқали режалаштирилган йўл билан меҳнаткаш деҳқонлар оладиган ҳосилнинг деярли барчасини йиғиб оладиган бўлди. Бунинг натижасида деҳқонлар хўжалиги хонавайрон бўлди. 30-йиллар бошларида юз берган очарчилик, унинг оқибатида минглаб кишиларнинг қирилиб кетгани, аҳолининг ҳалигача қишлоқ хўжалик маҳсулотларига ёлчимай келиши-ўша давр кўр кўрона сиёсатининг натижаси бўлди.

Оммавий жамоалаштиришга суяниб, бадавлат хўжаликлар, айрим ўртаҳол деҳқонлардан 5,5 мингдан ортиги ўз оиласи билан узоқ ўлкаларга сургун қилинди. Бу билан совет давлати қишлоқ аҳолисининг бош кўтаришга қодир, вазиятни тушунадиган қисмини йўқ қилиб, талончилик сиёсатини оsonлаштирди.

Ўз-ўзидан равшанки, жамоалаштириш сиёсати натижасида қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги пасайиб, моддий манфаатдорлик йўқолди, қишлоқ аҳолиси қаншоқлашди, деҳқонни эксплуатация қилишнинг бирдан-бир такомиллашган услуби кашф этилди.

Ҳатто халқимизнинг қадим анъанаси ҳанар ҳам эксплуатация қуролига айлантирилди. 1939 йилда қазилган Катта Фарғона канали бир томондан, халқимизнинг меҳнат жасорати, иккинчи томондан халқни эзишнинг советча кўриниши бўлган десак хато қилмаймиз. Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигини кучайтириш йўли билан СССР пахта мустақиллигига эришди.

Фашизми тор-мор келтиришда Ўзбекистон халқларининг қўшган ҳиссаси

1939 йилда бошланган иккинчи жаҳон уруши сабабли вужудга келган халқаро вазиятга СССР билан бирга Ўзбекистон ҳам тортилди. Халқимизнинг ботир фарзандлари «кичик урушлар» деб ном олган Хальхинголь, Ҳасан кўли, Финляндия урушларида иштирок этганлар.

1941 йил 22 июнь куни гитлерчилар Германиясининг СССРга тўсатдан қилган ҳужуми ўзбек халқининг ҳам тинчлини бузиб, қалбини нафратга тўлдирди. Ўтказилган митинг ва йиғилишларда ариза берган кўнгиллилар сони дастлабки ойлардаёқ 32 мингдан кўпроқни ташкил этди.

Фронт орқасини мустаҳкамлаш, халқ ҳужалигини қайта қуриб, ҳарбий изга тушириш мамлакатни ягона ҳарбий лагерга айлантиришга доир умумий дастурнинг энг муҳим таркибий қисми бўлди. Бу дастурни амалга оширишда Ўзбекистон қизил Армиянинг фронт орқасидаги мустаҳкам базасига айланди. Ўзбекистон ғарбдан келтирилган 100тадан ортиқ корхоналарни қабул қилиб олди ва бу заводлар халқимизнинг фидокорона меҳнати билан қисқа вақт ичида маҳсулот бера бошлади. «Ростсельмаш», «Красный Аксой», «Москва», «Подъемник» ва «Электростанок» заводлари шулар жумласидандир. «Ташсельмаш» заводи, Чирчиқ электрокимё заводи ва бошқа республика саноати корхоналари ҳам фронт эҳтиёжи учун ишлаб боради.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари аҳолиси ва моддий ресурсларини сафарбар қилиш ва жанговар тайёр ҳолга келтиришда Ўрта Осиё ҳарбий округи муҳим рол ўйнади. Бир ярим йил ичида бу округ 109 қўшилма тузди. Ўзбекистон меҳнатқашлари миллий ҳарбий қўшилма тузини ташаббуси билан чиқдилар. 1941 йил ноябридан 1942 йил мартигача Ўзбекистонда 14 та миллий бригада, жумладан, 9 та алоҳида ўқчи бригада, 5та отлик дивизия тузилди. Уруш йилларида бир миллион тўрт юз минг ўзбекистонликлар фронтларда жанг қилдилар. Улардан тўрт юз эллик минг киши қайтиб келмаган. Урушнинг дастлабки кунларида Республика мудофаа фондига 30 млн. сўм миқдорида пул тўлланди. Қисқа вақт ичида Ўзбекистон халқ ҳужалиги ҳарбий изга ўтказилди. Бутун халқ, жамийи ки моддий ресурслар ватан ҳимоясига сарф қилинди.

Собир Раҳимов, Мамадали Топиволдиев, Р. Абзалов, О. Раҳимов, Халлоқ Аминов, Қўчқор Турдиев, Назар Ражабов каби ўзбекистонликлар жанговар жасоратлари учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган бўлсалар, бутун Ўзбекистон аҳли халқ ҳужалиги меҳнат frontiда юксак жасорат намуналарини кўрсатдилар. 280 дан ортиқ ўзбекистонликлар фронтдаги жасоратлари учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига, минглаб жангчиларимиз эса уруш

йиллари таъсис этилган орден ва медалларга ўз жасурликлари сабабли сазовор бўдилар.

Мамлакатнинг турли районларидан кўчириб келтирилган аҳолини Ўзбекистонда ҳурмат-эътибор ва ғамхўрлик билан кутиб олинди. Бу ерга бир миллионга яқин одам, жумладан, 200.000 бола кўчириб келтирилди. Ўзбекистонда улар бошпана ва меҳр топишди. Уларга 135 минг квадрат метрдан кўпроқ турар жой берилди, уларни ишга жойлаштириш юзасидан доимий иш олиб борилди. Ўзбекистон аҳолиси ўзининг сўнгги бурда нонини, кийим-кечагини, турар жойини кўчиб келганлар билан биргаликда баҳам кўрди. 15 нафар етим болани фарзандликка олган Шомаҳмудовлар oilасининг номи бугун жаҳонга маълум. Бу халқлар дўстлигининг буюк намунаси бўлиб, халқларни бир-бирига яқинлаштирса-да, бу йилларда миллий сиёсатда кечириб бўлмайдиган хатоларга ҳам йўл қўйилди. 1943-44 йилларда қалмиқлар, қрим татарлар, чеченлар, ингушлар, немислар, қорачойлар, месхети турклари ўзларининг тарихий ватани ва доимий жойларидан мамлакатнинг шарқий районларига кўчириб юборилди. Ўзбекистонга 15 мингдан ортиқ қрим татарлар, 175 минг чеченлар, 157 минг ингушлар ва бошқа халқлар кўчириб келтирилди. Уруш йилларида ва ундан кейин омон қолган ҳарбий асирларнинг ҳам аҳволи оғир кечди.

Маъмурий буйруқбозлик тизимининг уруш йилларидаги хунук кўринишларидан бири «талафотлар билан ҳисоблашиб ўтирмай, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам ҳарбий мақсадларга эришиш зарур» деган принцип бўлди. Ғалаба ниҳоятда қимматга тушди. Совет кишилариининг 27 миллионга яқин нафари урушнинг алангаю оташида ҳалок бўлди. 18 миллиондан ортиқроқ жангчилар ярадор бўдилар. Уларнинг кўпчилиги меҳнат қобилиятларини йўқотиб, ногирон бўлиб қолишди.

Юртбошимиз айтиб ўтганларидек, бу уруш кимлар томонидан қандай мақсадларда, қасрларда бўлиб ўтганлигидан қатъи назар, унда ўзбекистонликлар қатнашиб, ўз oilаси, болачақаси, ота-онаси, муборак заминни ҳимоя қилдилар. Уларнинг жасорати эса ҳеч қачон унутилмайди.

1945-80-йиллар Ўзбекистон иқтисодиёти

Иккинчи жаҳон уруши йиллари даврида издан чиққан Ўзбекистоннинг иқтисодиёти урушдан кейинги 1946-1950 йиллари фоят кескинлашган халқаро вазиятда қайта тиклана бошлади.

Мамлакатнинг ички ресурслари, табиий бойликлари ва арзон ишчи кучини фоят кучли эксплуатация қилиш эвазига, хорижий сармоялардан бош торган ҳолда олиб борилган иқтисодиётни тиклаш халқ бошига оғир кушларни келтирди. Ўзбекистон халқ ҳўжалигини тиклаш ишлари совет ҳўкуматининг зўр бериб курулланиш сиёсатига буйсундирилди. Айни бир вақтда ўзбек халқи урушда вайрон бўлган ўлкаларни тиклашга ҳам ўз ҳиссасини қўнди. Уруш даврининг шарт-шароитлари сақланган ҳолда халқнинг мардона ва фидокорона меҳнати билан беш йил ичида саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш урушдан аввалги даражага етиб, деярли икки марта ошиб кетди.

Урушдан кейинги йилларда қишлоқ ҳўжалигини, айниқса чорвачиликни тиклаш ишлари анча оғир ўтди. 1945 йил 15 июлдаги Марказий ҳўкуматнинг «Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисида»ги қарори асосида пахта яккаҳўкимлиги кучайтирилди ва Ўзбекистоннинг марказга боғлиқлиги яна ҳам мустаҳкамланди. Об-ҳавонинг ишжиқлигига, тиклаш ишларининг қийинчиликларига қарамасдан, 1950 йилги тайёрланган пахта 2.200.000 тоннага етди.

50-60-йилларда саноат ва қишлоқ ҳўжалигини бошқариш тизимига айрим ўзгаришлар киритилди. Жумладан, 1954-1956 йиллари иттифоқ миқёсидаги бир қатор йирик корхоналар республика ихтиёрига ўтказилди. Натижада саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришнинг салмоғи 31 фоиздан 55 фоизга кўтарилди. Ҳўжаликни бошқаришда иқтисодий омилларга суяниш, меҳнат манфаатдорлигини ошириш ва бошқа тадбирлар ўз самарасини бермади, чўнки жамиятда тўб ислоҳотлар ўтказилмаган эди. Саноат ва қишлоқ ҳўжалиги экстенсив йўл билан, яъни табиий бойликлардан ўринсиз, ҳисобсиз фойдаланиш, бутўн халқнинг меҳнатини ҳаддан ортиқ эксплуатация қилиш ҳисобига 60-70-йилларда саноатнинг янги соҳалари вужудга келди.

Ўзбекистонда олгин, уран, рангли металлар ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйила бошланди. Энергетика, кимё саноати ривожланди. Саноатнинг ривожланиши натижасида янги шаҳарлар: Навоий, Учқўдук, Зарафшон, Зафаробод, Нуробод кабилар

қад кўтарди. Лекин мустамлака ҳолатидаги республиканинг ривожланаётган иқтисодидан бошқалар кўпроқ манфаатдор эдилар. Сўнги ҳисоб-китобларга қараганда бевосита Иттифоқ министриликларига бўйсундирилган фақат олтин ва ураннинг ўзидан 15 миллиард америка долларига тенг бойлик Марказга олиб кетилган. Ўзбекистоннинг аксарият шаҳар, қишлоқлари газлаштирилмаган ҳолда республикада қазиб чиқарилган табиий газ Россиянинг саноат марказларига етказиб берилди.

50-60-йиллари Ўзбекистонда пахта майдонини янада кенгайтириш мақсадида қуриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ишлари олиб борилиб, 1945-1985 йиллари қарийиб 2.400.000 гектар янги ерлар ўзлаштирилди. Суғорини ишларини яхшилаш учун сунъий сув омборлари қурилди.

Қишлоқ хўжалиги учун трактор, пахта териш машинаси ва бошқа техника ускуналари тайёрлаб берилди. Пахтачиликнинг моддий техника базасини мустаҳкамлаш билан бирга пахта ҳосилдорлигини ошириш учун кимёвий моддалардан чексиз фойдаланилди. Қўрилган тadbирлар натижасида 1970 йили республикада пахта майдони 1.700.000 гектарни ташкил қилди, яъни ҳосил 4.495.000 тоннага етди.

Йирик саноат корхоналарининг вужудга келиши билан Республиканинг Иттифоққа боғланиши яна ҳам кучайди. Президент И.А. Каримов: «... у пайтда Ўзбекистон бир ёқлама иқтисодиётга - Марказга бутунлай қарам, издан чиққан иқтисодиётга эга бўлган ярим мустамлака мамлакат қаторига айланган эди», дейди.

1985 йилининг баҳорида қишлоқ хўжалигини бошқарув тизимига ўзгартириш киритилиб, меҳнатни ташкил этишнинг бригада ёки оила пудрати, ижара сингари янги шакллари жорий этилди. Лекин марказда маъмурий бўйруқбозлик бошқарув тартиби сақланган ҳолда қўрилган тadbирлар, қайта қуришлар натижа бермади. Жамиятда, хусусан иқтисодиётда инқирозли ҳолатлар кучая борди. Қайта қуриш деб бошланган қуруқ компания Президент И. Каримов таъбири билан айтганда, «ҳамма ёқни бузиб, бақир-чақир, ўғрилиқ, қотилликни кучайтирди».

XII беш йиллик вазифалари илгариги уч беш йилликлардаги каби бажарилмай қолди. Ўзбекистонда миллий даромаднинг ўсиши 80-йиллар биринчи ярмида ўрта ҳисобда 3,3 фоизни ташкил қилган бўлса, иккинчи ярмида бу кўрсаткич 2,2 фоизни ташкил қилди.

Пахта экин майдонларининг ўринсиз кенгайтирилиши ва агро-техника қоидаларининг бузилиши туфайли ернинг ҳосилдорлиги пасайиб кетди. Ҳосилдорликни ошириш учун экин майдонларида ҳалдан ташқари ортқича минерал ўғитларидан фойдаланиш оқибатида бу ерлар маълум бир вақтдан кейин батамом яроқсиз ҳолга келиб қолди. Кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, Ўрта Осиёнинг йирик дарёлари сувларида пазоратсиз фойдаланиш, ўлкада ўринсиз равишда сугъий сув ҳавзаларининг қурилиши натижасида Орол денгизи аста-секин қурий бошлади ва XX асрнинг энг йирик Орол фожiasi вужудга келди.

Ўзбекистоннинг иқтисодий аҳволидаги нохуш ҳолатларнинг ижтимоий оқибатлари ниҳоятда оғир бўлди. Ўлканинг ўзига хос демографик ҳолати ҳисобга олинмасдан давлат бюджетидан ижтимоий соҳага ажратиладиган маблағ қолдиқ принципига асосланиб йилдан-йилга қисқариб борди. Таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш масалаларида миқдорий ўсишлар кўзга ташланганлиги билан, аслида булар инсон талабини қондирмас эди. Республика бу соҳалардаги кўрсаткичлар бўйича Иттифоқдаги 15 республика ўртасида 13-14 ўринларда турди.

80-йилларда фан, маданият ва халқ таълимига ажратилган харажатлар давлат бюджетининг атиги 2,7 фоизини ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 1989 йили Европа мамлакатларида 5,5 фоизни, Африка мамлакатларида 5,4 фоизни ташкил қилган. Болалар ўлими, ошқозон-ичак ва юқумли касалликлар бўйича Ўзбекистон СССР да биринчилар қаторини эгаллади. Аҳолининг ўртача ёши 1970 йил 72 ёш бўлса, 1980 йили бу кўрсаткич 67,7 ёшни ташкил қилди. Бунга асосий сабаб экологик вазиятнинг кескинлашуви бўлди. Жафокаш ўзбек халқининг турмуш даражаси ачинарли аҳволда бўлиб, бошқа республикалар билан қиёслаганда охириги ўринларда эди. Бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди.

Давлат бош эксплуататор ролини бажарган социалистик тизимда меҳнат аҳли ўз кучи билан яратган маҳсулотнинг атиги 25-30 фоизи ҳажмидагина ҳақ олди. Совет Иттифоқининг саннат ривожланишига, ядро қуруллари ишлаб чиқариш, кинотни ўзлаштиришдаги ютуқларига катта ҳисса қўшган Ўзбекистоннинг миллион тонналаб пахтаси, минг тонналаб олтин, кумуш, уранлари учун Марказ у билан ноҳақ, сурбетларча, адолатсиз ҳисоб-китоб қилди. Ўша даврнинг меҳнат илғорлари совет тизимидаги социал сиёсатнинг оғир оқибатларини ҳали ҳам кўришяпти.

«Шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият»нинг оқибатлари

Тоталитар тизим жараёнида ўлкадаги маданий-маърифий ишлар эътибордан четда қолмади. 20-30-йилларда саводсизликни тугатиш, таълим-тарбия ишлари астойдил қўлга олинди. 1941 йили Ўзбекистонда 5.504 мактаб бўлиб, уларда 42.000 ўқитувчилар дарс берди, 1 млн. 315 минг ўқувчи таълим олди. Санъат ишлаб чиқаришининг ишчи кадрларга талабини қондириш учун фабрика, заводлар қошида махсус ўқув юртлари очилди.

Ўрта Осиёда олий таълимнинг бешиги, ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети бир қанча олий ўқув юртларига асос бўлди, 1940 йили республикада 30 та олий, 100га яқин ўрта махсус ўқув юртлари ишлаб турди.

1943 йилда ташкил этилган Ўзбекистон Фанлар Академияси ва унинг илмий текшириш институтларида фаннинг турли соҳалари: айниқса кимё, физика, электроника, тарих, археология ва бошқа фанлар ривожланди.

20-30-йилларда адабиёт ва санъат соҳасида жаҳонга машҳур ёзувчилар ва шоирлар етишиб чиқди. Театр ва кино санъати ўзининг дастлабки қадамларини қўйди. Маданий-оқартув муассасаларининг сони ортиб борди.

Ачинарлиси шундаки, республикада таълим-тарбия, маданий-маърифий ишлар «Шаклан миллий, мазмунан социалистик» шиори остида олиб борилдики, асл мақсад «байналмилатчилик» ниқоби билан пардаланиб, ўлкага рус маданиятини, уларнинг турмуш тарзини тарқатишдан иборат бўлди. 1938 йил 19 мартда Ўзбекистон раҳбарияти миллий мактабларда мажбуран рус тилини ўқитиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўқишлар ва идораларда иш юритишлар 1929 йилдан бошлаб лотин, 1940 йилдан бошлаб кирилл алифбосида олиб бориладиган бўлди. Буларнинг оқибатида кўп асрлар давомида араб алифбосида яратилган тарихимиз, маданиятимизни ўрганишдан республиканинг тўб аҳолиси маҳрум бўлди. 1927 йили ўтказилган «Хужум» ҳаракати оқибатида ўзбек хотин-қизлари жаҳон тараққиётига тортилган ҳолда, иккинчи томондан, улар индустриallaштириш гирдобига кенг жалб қилиниб, ўзларининг табиий бурчларини бажариш ҳамда шарқона фазилатларидан маҳрум бўлдилар.

Маданий-маърифий муассасалар компартиянинг ҳояларини, социалистик мафкурани омма ўртасида кенг тарқатиш юзасидан фаол ишлар олиб борди.

Фашизмга қарши уруш йиллари издан чиққан таълим-тарбия ишлари, маданий-оқартув муассасалари урушдан кейинги йилларда қайта тикланди ва кенгайтирилди. 1970 йили республикада 2977 та клуб муассасалари, 5822 та кутубхоналар, 26 та музей, 3988 та киноқурилмалар ишлаб турди. Лекин, амалда бу муассасаларнинг бир қисми статистик ахборотларда ошириб кўрсатилган, бошқа қисми ҳар хил сабабларга кўра қоникқарсиз бўлиб, молиявий ёрдамга муҳтож, айниқса, қишлоқ жойларда ташландик аҳволда эди. Қандай бўлмасин бу муассасалар марксизм-ленинизм сохта ҳояларини, социалистик қурилиш амалиётини ташвиқот-тарғибот қилишнинг қуроли бўлиб хизмат қилди.

Урушдан кейин мажбурий 7 йиллик, 1959 йилдан 8 йиллик, 1970 йилдан бошлаб 10 йиллик таълим амалга оширила бошланади. 1980 йилларда ўрта ва олий таълим тармоқлари кенгайиб борди. 1990 йил Ўзбекистонда мактаблар сони 9.000 га етди, лекин улардан 1.700 таси вайрона аҳволда бўлиб, капитал таъмирлашни талаб қилар эди. 1978-79-ўқув йилида республикада 43 та олий ўқув юрти бўлиб, буларнинг кундузги, сиртқи, кечки бўлимларида 26.000 талабалар ўқиди. Республика Фанлар Академиясида илмий-тадқиқот институтларининг қатори кенгайиб, уларда йирик олимлар илмий изланиш ишларини олиб бордилар.

Талабалар, олий маълумотли мутахассислар, илмий ходимларнинг сони жиҳатдан 10.000 кишига ҳисоблаганда Ўзбекистон илмий мамлакатлар қаторида турса ҳам кадрлар тайёрлаш тизимида кўпол нуқсонлар бор эди. Олий ўқув юртларига вилоятлардан қатъиян режа асосида қабул қилиш: қандай ўқимасин, уларни битиртириб чиқариш натижасида кўпинча малакаси етарли бўлмаган мутахассисларга диплом беринга тўғри келди.

Таълим-тарбия, илмий-тадқиқот ишларининг миқдорий кўрсаткичлари қанчалик юқори бўлмасин, улар Марказга қарамлиги сабабли ўзларининг иш фаолиятида компартия мафкуравий таъйиқидан четга чиқолмадилар. Ўқув дастурлари, айниқса ижтимоий фанлар ҳалдан ташқари сиёсатлаштирилди. Ўтмишда дунёга машҳур бўлган, жаҳон фанининг ривожланишига катта ҳисса қўнган аждодларимиз номи эста олинмади, миллатимизнинг бой тарихи ва адабиёти ўқитилмади. Чунки, мактаб, олий таълим тизимининг асл мақсади Ўзбекистон ми-

солида бутун жаҳонга совет давлати миллий сиёсатининг тантанасини кўрсатишдан бошқа ҳеч нарса эмас эди. Бу тизим республиканинг Марказга қарамлигини яна ҳам кучайтирди.

Марказнинг байналмилатчилик сиёсати аслида мамлакатда истиқомат қилувчи 120 дан ортиқ миллатлар ва элатлардан ягона совет халқини шакллантириш сиёсатини рўйбга чиқариш учун жадал ишларни олиб борди. Шу мақсадда рус тилини ҳаётга киритиш фаолияти. 1969 йилдан бошлаб Ўзбекистоннинг барча болалар боғчаларида рус тилини ўргатиш бошландики, бутун ҳаракат ягона байналмилал тил яратишга қаратилди. Бундай сиёсатнинг оқибатида ўзбек тилининг жамиятдаги ўрни, миллий, диний қадриятлари йўқола борди.

Совет ҳукумати дастлабки кунлардан бошлаб динга, диний ташкилотларга қарши кенг миқёсда кураш олиб бориб, атеистик жамият қуриш томон йўл тугган эди. Мачит ва мадрасаларни ёпиб, уларнинг биноларидан бошқа мақсадларда фойдаланилди. Наврўз каби умумхалқ байрами, диний маросимлар бекор қилинди. Ҳаж сафарига борадиган мусулмонларнинг сонини ҳар йили бутун Ўзбекистонда икки-уч кишидан ошмасди. Руҳонийларнинг кўпчилиги ҳар хил баҳоналар билан қамоққа олиниди, сургун қилинди. Дин ва диний ташкилотларни таъқиб қилиб, диндорларга нисбатан кўр кўрона муносабат қанчалик фаол олиб бориlmасин, уларнинг эътиқодини деярли ўзгартира олмади.

20-30-йиллар ўзбек адабиёти ва санъатида изланишлар, уйғониш ва йўқолиш йиллари бўлди. 20-йилларда маърифатчилик ҳаракатининг самарали йиллари бўлиб, А. Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбек, Ҳамза, С. Айний, сўнгроқ янги ёш ижодкорлар Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор каби ўзбек адабиётининг йирик намоёндалари фаолият кўрсатди.

30-йилларда сахна санъатида опера ва балет соҳасида дастлабки ютуқларга эришилди. Кино санъати қарор топди. Айни шу даврда адабиёт ва санъатда социалистик реализм деб аталмиш йўналиш ҳукмрон бўла бошлади ва республикада маданий ҳаёт коммунистик мафкурага бўйсундирилди.

Урушдан кейинги 50-60-йилларда республика ижодий зиёлиларининг янги авлоди шаклланди. Шахсга сифинининг фойдаланилиши билан юзага келган илиқлик шамоли билан бадиий адабиётда кўпгина салмоқли асарлар яратилди, бир қанча янги ўзбек театр ва концерт санъатининг донфини таратган жамоа-

лар ташкил этилди. Жамиятда инқирозли ҳолатларни кучайиши билан маданий ҳаётдаги зиддиятлар ҳам кескинлашди. Чириб бораётган социализм ғояларисиз тарихий, бадий асарлар ёруғлик кўрмайдиган бўлди. Фақат 80-йилларнинг иккинчи ярмидан янгича фикрланг даврида социализм ғоялари ва амалиётининг жамият ҳаётининг барча соҳаларидаги муҳим оқибатларини фони қиладиган асарлар яратилди.

Кечаю-кундуз кишилар онгига мажбуран сингдирилган коммунистик мафкура одамларни маънавий қашшоқликка олиб келди. «Ижтимоий тенглик» тўғрисидаги социализм ғояси кишиларни инеқмас, боқиманда қилган бўлса «давлат мулки», «умумхалқ мулки» деган ақидаси инсонни мулкдорлик, эгаллик тўғрисида бегона қилди. «Давлат мулкига» «эгасиз мулк» деб қараш натижасида ташимачилик оммавий тус олди.

Ўзбек халқи учун энг даҳшатлиси миллий, диний, тарихий қадриятлардан жудо бўлганлигида эди. «Ягона совет халқи», «интернационал тил» тўғрисидаги уйдирма назариялар адабиёт ва санъатдаги «шаклан миллий, мазмунан социалистик» асарларнинг яратилиши халқимизни азалий қадриятларидан маҳрум этди.

Таянч тушунчалар

Марказга қарамлик, «ҳарбий коммунизм», индустриallaштириш, жамоалаштириш, фашизмга қарши уруш. Саноатнинг янги соҳалари, янги ерлар ўзлаштирилиши-экологик фожиа, «шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият» шиори — миллийликнинг поймол қилиниши, кадрлар тайёрлашдаги нуқсонлар.

Мустақил иш мавзулари

1. Совет даврида Ўзбекистоннинг иқтисодиёти ва унинг марказга қарамлиги.
2. Совет даврида Ўзбекистон маданияти ва унинг маънавий қашшоқлиги.
3. Фашизмни тор-мор келтиришда Ўзбекистон халқларининг қўшган ҳиссаси.
4. Маориф, илм-фан ва кадрлар тайёрлашдаги ютуқлар ва нуқсонлар.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Асарлар. I-жилд. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. «Ўзбекистон», 1993.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент. «Ўзбекистон», 1998.
4. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1999.
5. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Тошкент. «Ўзбекистон», 1997.
6. Аҳмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. Тошкент. «Ўзбекистон», 1995.
7. Тўхлиев Н.. Ўзбекистон иқтисодиёти (саволлар ва жавоблар). Тошкент. «Ўзбекистон», 1997.
8. Ўзбекистон тарихи. (1917-1993). Тошкент. «Ўқитувчи», 1994.

14-мавзу. ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИНИНГ ҚЎЛГА КИРИТИЛИШИ ВА УНИНГ ЖАҲОНШУМУЛ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритиш йўлида

80-йиллар охири 90-йиллар бошларида Ўзбекистонда мустақилликка интилиш ҳаракатлари кучая бориб, уни қўлга киритиш шарт-шароитлари вужудга келди.

1989 йил октябрда давлат тили тўғрисидаги қонуннинг қабул қилиниши мустақиллик йўлида муҳим босқич бўлди. Қонунни амалга ошириш мақсадида Ўзбек тилини текин ўқитиш махсус курслари ташкил этилди, ўзбек тилидаги адабиётлар, дарсликлар нашр этилишига ва ўқув юртларида ўқитилишига эътибор кучайди. 1990 йили баҳорда Марказнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан Иттифоқ Республикалари орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда Президентлик лавозими тасвис этилди. Бу ўзбек давлатчилиги ва мустақиллигининг принципаал янги босқичи бўлди. Ўзбекистон раҳбарияти баъзи юқори раҳбарлик лавозимларига тавсия қилинган шахсларни Москвада суҳбатдан ўтказиш амалиётини тутатди.

И.А. Каримов 1990 йил 24 мартда Ўзбекистон Олий Кенгашида Ўзбекистоннинг биринчи Президенти қилиб сайланди. 1990 йил 20 июнда Мустақиллик тўғрисидаги декларациянинг қабул қилиниши халқнинг давлат мустақиллигига интилишини ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий мазмун билан тўлдирди ва тоғат катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон жамоат ташкилотлари ва ҳаракатлари орасида мустақиллик тоғси кенг қўллаб-қувватланди.

Халқнинг асрлар давомидаги орзуси — давлат мустақиллиги рўёбга чиқди

1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Совети XII чақириқ навбатдан ташқари VI сессияси давлат мустақиллиги ва мустақил суверен Ўзбекистон Республикаси давлати ташкил тошганлигини эълон қилди. Унда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» Олий Кенгаш Қарори ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги қонун

қабул қилинди ҳамда 1 сентябрь-Мустақиллик куни, миллий байрам, деб белгиланди. Бу асосий ҳужжатлар Ўзбекистон олдиди турган мақсад ва вазифаларини кўрсатиб берди.

Мустақиллиكنинг эълон қилиниши Республика тарихида муҳим воқеа бўлиб, у нафақат бутун давлат учун, балки Ўзбекистонда яшайдиган ҳар бир аҳоли учун катта аҳамият касб этди. Қўпичча мустақилликка қон тўкишлар йўли билан эришилди. Лекин Ўзбекистон бундай йўлдан бормадди. XXІ аср арафасида жаҳон харитасида яна бир мустақил, тенг ҳуқуқли давлат — Ўзбекистон пайдо бўлди. Жаҳон ҳамжамияти уни тезда тан ола бошлади.

Мустақил демократик республиканинг ташкил топиши жаҳоншумул тарихий аҳамиятга эга бўлди. Халқнинг асрлар давомидаги мустақиллик учун кураши рўёбга чиқиб, мамлакатда ҳуқуқий, демократик жамият шаклланишига шарт-шароит яратилди. Ўзбекистоннинг бой имкониятларидан халқ турмушини яхшилаш учун фойдаланиш мумкин бўлди.

Мустақил Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишда ҳар хил салбий ҳолатлар туғдирадиган «фалаж» йўли билан эмас, аста-секинлик билан ўтиш йўлини танлади. Истиқлолга эришган халқимиз жаҳон минбарида ўз манфаатлари ҳақида бор овоз билан гапириш, халқаро ташкилотлар ишида фаол қатнашиш имкониятига эга бўлди. Энг асосий натижалардан яна бири-халқнинг тарихий меросини ўрганиш, маънавий қадриятларини тиклаш имкони туғилди.

Ўзбекистонда мустақиллик шароитида сиёсий ва иқтисодий қайта қуришлар амалга оширила бошланди, биринчи навбатда мустақил давлатнинг ҳуқуқий асослари яратилди.

1991 йил 18 ноябрда Республика Олий Кенгаши VIII сессияси 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайлов ва Мустақиллик ҳојсини бутун халқнинг муҳокамасидан ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди. Сайлов комиссиялари ташкил қилиниб, уларга Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар ва референдум тўғрисидаги қонуннинг бажарилишини таъминлаш, Ўзбекистон фуқароларига ўз хоҳишларини эркин билдириш, Президентликка номзодлар учун тенг шарт-шароитлар яратиш вазифалари юкланди. 29 декабр куни муқобиллик асосида ўтказилган сайловда Ислон Абдуғаниевич Каримов номзодига сайлов қатнашчиларининг 86 фоизидан кўпроғи ўз овозини берди.

Марказий Сайлов комиссияси округ комиссиялари баённо-маларини қўриб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Президент-лигига сайлов ҳақидаги қонуннинг 35-моддасига асосан И.А. Каримов биринчи Ўзбекистон Президенти этиб сайланганлиги тўғрисида қарор қабул қилди. И.А. Каримов 1991 йил 31 декабрдан ўз вазифасини бажаришга киришди.

Президентликка сайловлар билан бир вақтда «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўллаб-қувватлайсизми?» саволи бўйича референдум ҳам ўтказилди. Овоз беришда рўйхатга олинганларнинг 94,1 фоизи қатнашди. Қатнашганларнинг 98,2 фоизи мустақилликни қўллаб овоз берди.

Мустақил Ўзбекистон бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш учун бой табиий ресурслар ва кенг имкониятларга эгадир. Ўзбекистонда фойдали қазилма бойликларнинг 2.700 дан ортиқроқ ўрни аниқланган. Ҳар йили Республика ҳудудидан 5 млрд. доллардан ортиқроқ қимматдаги фойдали ер ости бойликлари қазиб олинмоқда.

Республика олтин захираси бўйича жаҳонда тўртинчи, қазиб олин бўйича жаҳонда 7-8 ўриндадир. Рангли металллар, фосфоритлар, табиий газ, нефт, кўмир ва бошқаларнинг захира манбалари ҳам аниқланган.

Ўзбекистон ери жуда ҳам ҳосилдор бўлиб, бу ерда пахта, дон, сабзавот ва мевалардан юқори ҳосил олиш мумкин. Республика энергетикаси бутун 11 млн. киловатт-қувватдан кўпроқ кучга эга бўлган, 37 иссиқлик ва гидроэлектростанцияни ўз ичига олади. Транспорт йўллари бўйича катта имкониятга эга. Республикада саноатнинг 100 дан ортиқ соҳасига оид 2 минг атрофида завод ва фабрикалар ишлаб турибди. Мустақил Ўзбекистон моддий бойликлар билан бирга катта илмий ва маънавий имкониятларга ҳам эга.

Ҳар бир мустақилликка эришган давлат ўз рамзларига эга бўлиши керак. 1991 йил 18 ноябрда Республика Олий Кенгаши-нинг VIII сессиясида Ўзбекистон давлат байроғи тасдиқланди. Унинг белгилари мамлакатимиз ҳудудидаги қадимда мавжуд бўлган йирик салтанатларнинг туғилидаги анъаналарни давом эттиради ҳамда халқнинг миллий ва маданий ўзига хослигини, Республика табиий шароитини акс эттиради. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 йилдаги X сессиясида Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисидаги қонун, 1992 йил 10 декабрдаги XI сессиясида Ўзбекистон Республикасининг мадҳияси тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси давлат рамзларининг қабул қилиниши мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

Конституция давлатнинг асосий қонуни бўлиб, буюк келажакнинг ҳуқуқий кафолатидир. Янги Конституцияни тайёрлаш ғояси 1990 йилнинг март ойида илгари сурила бошланди. Кўп ўтмай, июнь ойида Олий Кенгашнинг иккинчи сессиясида И.А. Каримов бошчилигида Конституциявий комиссия тузилди. Комиссия мустақилликнинг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш жараёнида халқаро ҳуқуқ қоидаларига, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳужжатларига, Бутунжаҳон инсон ҳуқуқлари Декларациясига таянди. Шу билан бирга бой тарихимиздаги давлат бошқаруви ва адолатли қонуنشунослик анъаналари ҳам чуқур ўрганилди.

Лойиҳанинг дастлабки нусхаси 1991 йил ноябрида тайёрланиб, ҳар томонлама кўриб чиқилди ва 1992 йилнинг сентябрида умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Тузатишлар ва аниқлашлар — лойиҳанинг 60 дан ортиқ моддасига киритилди. 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашнинг XII чақириқ XI сессиясида Мустақиллик Конституцияси қабул қилинди. Унинг моҳияти Асосий қоидалар бўлимида баён этилган. Бу қоидалар: давлат суверенитети; халқ ҳокимияти; фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш; шахс ва давлат биргалигини таъминлаш; қонунийлик; ҳокимиятнинг ажратилиш; маҳаллий ўз-ўзини бошқариш; суд тизими ва одил судловни ташкил қилиш ва бошқалардан иборат. Конституция преамбула, 6 бўлим, 26 боб ва 128 моддадан иборат. Мустақил Ўзбекистон Конституцияси фуқароларнинг инсон ҳуқуқлари демократик партияси бўлиб, инсонпарвар ҳуқуқий давлат шакллантиринининг стратегик дастуридир. Унинг қабул қилиниши ғоят катта сиёсий, ҳуқуқий ва халқаро аҳамиятга эга бўлди. Мустақиллик Конституцияси барча қонуналарнинг ва бошқа давлат ва жамоат ташкилотлари ҳуқуқий ҳужжатларининг асоси бўлиб хизмат қилади.

И.А. Каримов — Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси ва йўлбошчиси

Жаҳон цивилизациясида алоҳида ўрин тутадиган, кўп асрлик бой тарихга эга Ўзбекистон диёрида бутун дунёга номи кетган олимлар, давлат арбоблари вояга етган. Буюк зотларни буюк халқ, буюк эл яратади.

Халқимизнинг кўп йиллар давомида олиб борган кураши натижасида қарор топган мустақил Ўзбекистонда бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш стихияли (кўркўрона) равишда эмас, балки илм-фан ютуқларига, жаҳон тараққиётининг, хусусан, буюк заминимизда яратилган тарихий тажрибаларга асосланган ғояларга амал қилиб рўёбга чиқади.

Ўзбекистон мустақиллик томон йўл тутар экан биринчи кунлардан бошлаб, унинг тепасида Ислом Абдуғаниевич Каримов турибди. Асрларга тенг шу қисқа вақтда эришилган ютуқлар: мамлакатда ўрнатилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик, тарихий, диний қадриятларимизнинг тикланиши жамиятда ўрнатилган осойишталикни, мустақил Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳамжамиятда тугган ўрнининг ортиб боришини бугун халқимиз, жаҳоннинг йирик давлат арбоблари Ислом Каримов номи билан боғлайди.

Дунё мамлакатларида янги жамият қуришнинг «ўзбек модели»га (ўзбек йўли) унинг асосчиси ва йўлбошчиси И. А. Каримовнинг сиёсий чизмасига қизиқиш ортиб бормоқда. 1996 йили Венада (Австрия) «XX аср халқлар доҳийлари» номида босиб чиқарилган китобларнинг бир жилди Ўзбекистон Президентига бағишланган. Китоб муаллифларидан бири, Гарвард Университетининг профессори Дональд С. Карлайл «...Ислом Каримов коммунизмдан кейинги Ўрта Осиё минтақасидаги энг буюк давлат арбоби», деб тан беради.

СССРда, чунончи Ўзбекистонда социалистик тизим, коммунистик мафкура ҳар томонлама инқирозга учраб, зиддиятлар билан тўлиб-тошиб турган бир пайтда И. А. Каримовнинг, аввало Ўзбекистон компартияси раҳбарлигига (июн, 1989 йил), кейин Президентлик лавозимига (март, 1990 й.) тайинланиши бежиз эмас эди. Вақти, соати етган, лекин жон сақлаш учун ўзини ҳар томонга ураётган, ҳеч нарсадан қайтмайдиган истибдод тизимидан жафокан халқини, эзилган эл-юртини мустақилликка чиқариш учун совет тузумининг икир-чикиригача тушуниб етган катта журъат эгаси, довжорак Ислом Каримовдек раҳбар керак эди.

Ислом Каримовнинг ҳар бир асари, маъруза ва мақолалари бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг назарий асосларини, амалий ишларнинг кундалик дастурини ташкил қилади.

Гарб ва Шарқнинг ривожланган мамлакатлари кўп йиллик тараққиёт йўлларини, ўзбек давлатчилигини минг йиллар да-

вомидаги тарихий тажрибасини ўрганган ҳолда яратилган И.А. Каримов асарларида мустақил Ўзбекистон Республикасини ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маданий тараққиётининг муҳим йўналишлари, бугун дунёда тап олинган бозор иқтисодиёти ва демократик жамият қуришнинг асосий тамойиллари тўғрисидаги таълимот яратилди. Истиқлолнинг, бошланғич босқичида ёруғликка чиққан «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» ва бошқа бир қанча асарларида баён этилган Ўзбекистон мустақиллигининг биринчи навбатдаги кечиктирилмас ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маърифий вазифалари кейинчалик «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида», «Демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш вазифалари» ва бошқа асарларида ўз ривожини топди.

Ўзбекистоннинг яқин ўтмиши ва XX асрнинг сўнги ўн йилларида ўтган йўллари, XXI асрда Республика истиқлолини мустаҳкамлашнинг стратегик вазифаларининг асосий йўналишларини тўнлаган китоблари хорижий мамлакатларда чоп этилган И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида», «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» асарларида баён этиб берилди.

Ислом Каримов дополигининг яна бир кўриниши бозор муносабатларига ўтиш, демократик жамият қуриш жараёнида маънавий-маърифий ва мафкуравий ишларнинг юксак аҳамиятини таъқослаб кўрсатганлигидадир.

Парчаланган Иттифоқ ўрнида вужудга келган Мустақил давлатларнинг ҳеч бирида илгари сурилмаган маънавий-маърифий ишларнинг вазифалари Президентнинг «Жамиятимиз мафкураси, халқни халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин», «Донини-манд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман» асарларида, «Истиқлол ва маънавият» (хужжатлар тўплами) китоби ва бошқа кўлаб мақолаларида баён этилган бўлиб, бу асарларида маънавият — келажак буюк Ўзбекистоннинг мустаҳкам пойдевори, миллий мустақиллик мафкураси, 120дан ортқ миллатлар ва элатлардан ташкил топпан Ўзбекистон халқини «Ўзбекистон — Ватаним маним» шиори остида ягона, буюк мақсад учун бирлаштирадиган байроқ сифатида туппан ўрни кўрсатиб берилди.

Маънавий-маърифий, мафкуравий ишларнинг янги жамият қуришнинг зарурий шарт сифатида қўйилиши, ўзига хос, ўзбек моделининг устивор тамойилларидан биридир.

И.А. Каримов янги жамият қуришда миллий, диний қадриятларимизни тиклаш ишларига, шу мақсадда Ватанимиз тарихини ҳолисона, янгича яратишга эътиборни қўйиб турмоқда. Президент Истиқлолнинг дастлабки кунларида (1992 йил, январь): «Тарихга, меросимизга бўлган муносабат тубдан ўзгартирилиши лозим, янги дарсликлардан тортиб оддий китобларгача — ҳаммасига ҳақиқат ёзилиши шарт», деб аниқ вазифа қўйди.

Ватан тарихини ўрганиш унинг янги авлодни тарбиялашдаги туғган ўрни, аҳамияти масалалари И.А. Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» (1998 йил, август) номли асарларида кенг баён қилиб берилди. Юртимиз ҳаққоний тарих миллатнинг ўзлигини аниқлашнинг зарурий шarti, маънавий ва мафкуравий ишларимизнинг ҳақиқий манбаи эканлигини қайта-қайта таъкидлаб кўрсатади. И.А. Каримов ҳар бир «сиёсатчидан, арбобдан деган одам, агар виждони бўлса, ўз халқининг тарихий ўтмишини билиши шарт», деб вазифани кескин қўяди.

Ўтмиш даврининг мураккаб вазифалари, қарама-қаршиликлари давлат раҳбаридан бошқарувнинг ҳар хил усуллариини ишлатилишини, керак бўлса қаттиққўлликни талаб қилади. Президент И.А. Каримов шундай вазиятда халққа маъқул усулларни қўллаб ишлатмоқда.

1992 йил Москванинг «Комсомольская правда» газетаси муҳбири: «Мухолифларингиз сизни тоталитаризмда айблаб танқид қилмоқда», деса, унга жавобан И.А. Каримов: «Ҳа, мен буни яхши биламан. Мухолифларим мени диктатор қилиб кўрсатишни жуда хоҳайдилар. Тан оламан; эҳтимол менинг ҳаракатларимда авторитаризм нишонлари бордир. Аммо мен буни фақат бир нарса билан изоҳлайман: тарихнинг муайян давларида, ҳақиқий давлатчилик қарор топаётган пайтда, айниқса бир тизимдан иккинчисига ўтган даврида ҳар ҳолда кучли ҳокимият зарур. Қон тукилишига ва қарама-қаршиликка йўл қўймаслик, минтақада миллатлараро ва фуқароларнинг тотувлиги, тинчлиги ва барқарорлигини сақлаш учун шундай бўлиши зарур. Бу йўлда мен жонимни фидо қилишга тайёрман», деб жавоб берган эди.

Ўзбекистон халқининг истиқлол йилларида эришган энг катта ютуғи-мамлакатда ўрнатилган тинчлик, осойишталик, тартиб-интизомдир. Республика аҳолисининг мутлоқ аксарияти (97,5 фоизи) бундай шароитга бевосита И.А. Каримовнинг етакчилигида эришилди деб ҳисоблайди.

И.А. Каримов янги даврнинг жаҳон миқёсидаги давлат ар-боби. Ўзбекистон халқининг буюк йўлбошчиси, мамлакатининггина эмас, хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг бир қанча нишонлари ва унвонлари билан тақдирланган.

Таянч тушунчалар

Қайта қуриш сиёсати ва унинг оқибатлари, Мустақиллик декларацияси, Президент сайловлари, Ўзбекистон Конституцияси, Давлат рамзлари, «Ўзбек модели».

Мустақил иш мавзулари

1. Мустақиллик халқимизнинг асрлар давомидаги курашининг маҳсулидир.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ва унинг жаҳоншумул тарихий аҳамияти.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси ва йўлбошчиси.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент. «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар. Асарлар, 1- жилд, 3-36 бетлар.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент. «Ўзбекистон», 1995.
4. Мустақиллик тўғрисида декларация. «Совет Ўзбекистони», 23 июн, 1990.
5. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1992.
6. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия, 1997.
7. Жўраев Н., Файзуллаев Т., Усмонов Қ. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. «Шарқ», 1998.
8. Истиқлолимизнинг тарихий илдизлари. Шарқ Юлдузи, 1995, 11-12-сон.
9. Юсупов Э. Истиқлол йўлида. Тошкент. «Фан», 1996.

15-март. ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚИЙ ДЕМОКРАТИК ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚРОЛИК ЖАМИЯТИ АСОСЛАРИНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ

Тоталитар тузумдан ҳуқуқий давлатга ўтиш

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб ҳуқуқий давлатчилик асосларини яратиш муҳим вазифалардан бирига айланди. Миллий давлатчилик ривожланишининг минглаб йиллик анъаналари чоризм мустамлакаси даврида батамом инкор этилган эди. Мустақил Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов тарихий анъаналарга, дунё тажрибаларига, ўлканинг миллий-тарихий ривожланишига ҳамда ўлканинг ўзига ҳос томонларига таянган ҳолда жамиятнинг тубдан ислоҳ қилиш йўлларини ишлаб чиқди. Бу жараёнда иккита вазифа:

1. Эски маъмурий тизимни тугатиш ва ҳокимият бошқарув органларини қайта қуриш;

2. Янги давлатчиликнинг ҳуқуқий-сиёсий асосларини яратиш, давлатчиликда янги марказий ва маҳаллий бошқарув тизимини шакллантириш масалалари ҳал қилинди.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий давлат қурилишининг кафолати Ўзбекистон Конституциясидир. Давлат ҳокимияти таъкил этилишнинг муҳим демократик тамойиллари Конституцияда қайд қилинган бўлиб, унда ҳокимият қонуни чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларидан иборат деб кўрсатилган. Бу органлар фаолияти эркин, бир-биридан мустақил бўлиб, айни вақтда бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқдир.

1994 йил 24 декабрда кўп партиявийлик ва муқобиллик асосида сайланган Республика Олий Мажлиси қонуни чиқарувчи ҳокимият вазифасини бажаради. Олий Мажлисга сайловлар демократик ривожланишнинг янги босқичга ўтганлигидан далолат берди. Олий Мажлисга 250 депутат сайланиб, уларнинг 120 нафари вилоятлар депутатлари кенгашидан сайланган бўлиб, қолганлари ҳар хил партиялардан вакиллар эди.

Давлатни бошқаришнинг президентлик шакли мамлакат бошқарув тизимини ислоҳ қилишнинг бошланиши бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентги давлат ҳокимиятининг бошлиги бўлиб, бир вақтнинг ўзида Вазирлар Маҳкамасининг Раиси вазифасини ҳам бажаради. Президент фуқаролар эркинлиги ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, Конституция ва Ўзбекистон қонунарига риоя қилинишини кафолатлайди. Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимият органи бўлиб, у иж-

тимойӣ, иқтисодий ва маънавий жабҳалардаги вазифаларнинг бажарилишини, қонулар, Олий Мажлис қарорлари, мамлакат Президенти фармонларининг ижро этилишини таъминлайди.

Ижро этувчи ҳокимият органлари тизими илгариги ҳокимиятдан тубдан фарқ қилиб, бу тизим жамият ҳаётида мувофиқлаштирувчилик вазифасини бажаради. Ўзбекистон Республикасида аввал 28 та иттифоқ ва 17 та республика вазирликлари ва комитетлари иш кўрган бўлса, эндиликда улар ўрнига бозор иқтисоди тизимига мос келадиган вазирликлар ва қўмиталар ташкил этилган.

Республикада ҳокимлар бошқарувининг жорий этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ҳокимликка тажрибали ва малакали шахслар Президент томонидан тайинланади ва халқ депутатлари кенгашлари томонидан тасдиқланади. Халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўлаб ўз вазифаларини ҳал этади. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг асосини маҳаллалар ташкил этади. Аҳолини ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий кўлаб-қувватлаш, ижтимоий жамғармалар ташкил этиш, турли хайрия тadbирлари ўтказишда маҳалланинг ўрни бениҳоя каттадир. Ундан ташқари, маҳалла ёшларини ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, меҳр-оқибатли қилиб вояга еказишда катта ишларни амалга оширмоқда. Фуқаролар йиғини, Оқсоқоллар Кенгашига 1998 йил ноябр-декабр ойларида ўтган сайловларда маҳаллий органларга кўпчилиги олий маълумотли, кўн тажрибага эга кадрлар ишга тортилди. Булар давлат органлари вазифаларини жамоат ташкилотларига ўтказиш жараёнининг фаол қатнашчилиридир.

Янги давлат аппаратининг шаклланиши ва фаолиятини давр талабига мос келадиган кадрлар сиёсатисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу нуқтаи назардан Ўзбекистонда ишчи юқори даражада олиб боришга қодир бўлган маънавий етук кадрларни тайёрлаш ва тарбиялашга қаратишга қатор чора-тадбирлар ўтказилмоқда. Хусусан, давлат ва жамоат ташкилотлари, ҳуқуқий органлар учун юқори малакали кадрлар тайёрлаб берадиган бир қанча олий ўқув юрлари ташкил этилди.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг шаклланиши

Фуқаролик жамияти, бу инсоннинг ривожланишига имкон яратадиган, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини тўла даражада таъминлайдиган қонун устувор бўлган ижтимоий жамиятдир. Бундай жамият қуриш давлат қонуни ва инсон ҳуқуқларини пой-

мол этмасликни, инсондан қонунларга қатъиян риоя қилишни талаб этади. Ҳар бир фуқаронинг давлат бошқарувида кенг жалб этилиши, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда фаол қатнашишини таъминлаш учун шарт-шароитлар яратилиши зарур.

Ҳуқуқий давлатда суд ҳокимияти Ўзбекистон Республикасида одил судлов ва тарбиялаш вазифаларини бажариш билан алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси суд ҳокимияти тизимига беш йил муддатга сайланадиган Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди, Ҳарбий судлар тизими, Қорақалпоғистон Республикаси олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоят, район ва шаҳар судлари киради. Суд ҳокимиятининг фаолияти тўғрисидаги қонун-қоидалар Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрида қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги қонунда баён этилган.

Жамият тизимини қайта ташкил этар экан, республика раҳбарияти суд ҳокимияти доирасида ислохотлар ўтказиб, инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, уларнинг эркинлиги ва мажбуриятларини кафолатловчи ҳуқуқий механизми шакллантирилди. Бу жараёнда, республикада демократик жамият талабларига мос тушадиган сайлов тизимининг ташкил этилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Бу ўзгаришларнинг барчаси шахсининг давлат ва жамият билан муносабатларини белгилашга қаратилган. Давлат ва шахс ўтасидаги муносабат фуқароликни намоён этади ва уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларидан келиб чиқади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1999 йил (декабрь) сессияси суд-ҳуқуқий ишларидаги ислохотларни чуқурлаштириш йўлида адвокатура тизимини кучайтириш, судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш вазифаларини кўйди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 1995 йил 5 майдаги Қонунлари негизда демократик сайлов тизими асослаб берилган. «Сайлов тизими» тўғрисидаги Қонунга асосланиб 1994 йилнинг 25 декабрида вакиллик органларига биринчи марта ҳудудий бир мандатли сайлов округлари бўйича кўп партиявийлик асосида беш йил муддатга депутатлар сайланди. И. А. Каримов давлат ва жамият ҳаётини эркинлаштириш юзасидан муҳим вазифани белгилаб: «...ҳокимият ваколатларини подавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларни ўз-ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич ўткази бориш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этишни кучайтиришдан иборат» деган ғояни илгари сурди. Олий Мажлисининг XIV сессияси «кучли давлатдан — кучли фуқаролик жамият сари» деган сиёсий қурилиш дастурини белгилади.

Кўп партиявийлик тизими. Миллий сиёсат

Партиялар ва ҳаракатлар демократик жамият қуришнинг зарурий шарти бўлиб, 80-йилларнинг охиридан бошлаб Ўзбекистонда бир қатор ижтимоий ҳаракатлар пайдо бўлди. «Бирлик» халқ ҳаракати, «Эрк» демократик партияси, Ўзбекистон эркин ёшлар уюшмаси каби норасмий ташкилотлар фаолият кўрсатиб, жамиятдаги муҳим муаммоларни илгари сурса ҳам совет режими уларни расмий таъин олмади. Фақат мустақиллик шарофати билан 1991 ноябр ойида «Бирлик» ва «Эрк» ташкилотлари Ўзбекистон Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинди. Бироқ бу ҳаракат раҳбарларининг сул қарашлари ва бошқа сабаблар оқибатида орадан кўп ўтмай уларнинг фаолияти тўхтатилди.

Мустақиллик йиллари мамлакатимизда 5 та сиёсий партия ташкил топди. Ўзбекистон Халқ демократик партияси 1991 йил ноябрдан фаолият кўрсатиб, ўз сафида 420 мингдан зиёд аъзо-ни бирлаштирган. Олий Мажлиснинг 69 та депутаты унинг аъзоларидир. «Ватан тараққиёти» партияси 1992 йил май ойида тузилган бўлиб, унинг сафларида 35 мингдан ортиқ аъзо бор. Унинг 14 аъзоси Олий Мажлис депутаты. «Адолат» социал-демократик партияси 1995 йил февралда ташкил топган бўлиб, 30 мингдан ортиқ аъзоси бор. Олий Мажлисда 47 депутатдан ташкил топган ўз фракциясига эга. «Ўзбекистон Миллий Тикланиш демократик партияси» 1995 йил июнида ташкил топган. Сафларида 6 мингга яқин аъзоси бор. 1998 йил «Фидокорлар» миллий-демократик партияси ташкил топди. 2000 йилда мақсад ва вазифалари мамлакатни ҳар томонлама ривожлантиришдан иборат бўлган «Ватан тараққиёти» ва «Фидокорлар» ягона партиясига бирлашдилар. Шунингдек, Республикада 1995 йил июн ойида таъсис этилган «Халқ бирлиги» ҳаракати ҳам мавжуд. Бу партия ва ҳаракатларнинг ҳар бири жамият маълум қатламларининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий қарашларини ифодалайди. Улар парламент шаклидаги партиялар бўлиб, қонун чиқарувчи ва вакиллик органлари сайловларида иштирок этадилар ва қонун доирасида фаолият кўрсатадилар. Шунингдек, бу партиялар сайланган депутатлари орқали қонун чиқариш жараёнида иштирок этадилар.

Мамлакатимизда партия ва ҳаракатлардан ташқари 200 га яқин касаба, тадбиркорлар, ёшлар, фахрийлар каби ижтимоий уюшмалар ҳам мавжуд. Булар орасида энг оммавийси касаба уюшмалари бўлиб, таркибида 7,5 млн. аъзо бор.

Ўзбекистон ҳаётида ёшларнинг ўрни беқиёсдир. 1991 йил охирида Ўзбекистон ёшлар иттифоқи тузилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 7 январ фармони билан иқтисодий ёшларни хориждаги илғор тараққий этган олийгоҳларда билим олишларини тайёрлаш, ташкил этиш учун «Умид» жамғармаси тузилди. Ҳозирги кунда 2300 жамоат бирлашмалари ва подавлат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Президент И. А. Каримов, «бу ташкилотлар фақат хайрия ва мурувват муассасаларига айланиб қолмасдан, демократик кадриятларни, кишиларнинг қонуний ҳақ-ҳуқуқларини ва эркинликларини ҳимоя қилишлари керак», деган вазифа қўяди.

Ўзбекистон Республикаси 120 дан ортиқ миллатлар ва элатларни бирлаштирган кўпмиллатли давлат. Бугунги кунда республикада яшовчи ҳар бир фуқаро миллати, келиб чиқиши, дини ва ирқидан қатъий назар тенг ҳуқуқ ва имкониятларга эга. Айнан мана шу таъмийил миллий сиёсатимизнинг асосини ташкил этади. Республикадаги барча миллатларнинг ривожланишига катта эътибор қаратилиб, уларнинг тили ва динини ҳурмат қилиш, миллий ва халқ анъаналарини сақлаш, эркин ва ҳар томонлама тараққиётини таъминлаш мақсадида 80 та миллий маданият марказлари ташкил этилган. Буларнинг фаолиятини 1993 йил январиди ташкил этилган Республика Байналмилал маданий маркази бошқариб боради. Республикамизда миллатлараро муносабатларда барқарорликка эришилган, бу Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг гаровидир. Миллат ва элатларнинг ўзаро ҳурматда бўлиши жамият маънавий баркамоллигининг белгисидир. Бу ҳолат давлатдаги миллий барқарорликдан ташқари, уни янада мустаҳкамланиши учун замин яратади.

Ҳозирги босқичда жамиятнинг демократлашувида «тўртинчи ҳокимият» — матбуотнинг аҳамияти каттадир. 1997 йил Республикамизда 8 тилда 495 та газета, 1844,2 минг нусхада, 113 та журнал 820 минг нусхада нашр этилган. Оммавий ахборот воситаларини демократиялаштириш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида ижтимоий-сиёсий жамғарма ташкил этилган. Республикамизда журналист кадрларни, айниқса, халқаро журналистларни тайёрлашга катта эътибор берилмоқда. Бу борада 1999 йил март ойида Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистонда журналист кадрларни тайёрлашни янада такомиллаштириш мақсадида Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультети ва Жаҳон тиллар университети халқаро журналистика факультетлари ишларининг марказлаштирилиши катта аҳамият касб этади.

Таянч тушунчалар

Ҳуқуқий демократик давлат, фуқаролик жамияти, миллий давлатчилик ривожланиши, кўшартиявийлик, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий бошқарув, суд ҳокимияти, Миллий сиёсат, «Тўртинчи ҳокимият».

Мустақил иш мавзулари

1. Мустақил Ўзбекистон сиёсий тизимининг шаклланиши.
2. Ўзбекистон Республикасида кўшартиявийлик.
3. «Кучли давлатдан — кучли жамият сари».
4. Мустақил Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлардаги барқарорлик.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. «Ўзбекистон», 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Асарлар. 1 жилд. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида... Тошкент. «Ўзбекистон», 1997.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент. «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1999.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилоқда. Тошкент. «Ўзбекистон», 1999.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон демократик ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Ўз Р 1 қақриқ Олий Кенгашининг VI-сессиясида сўзлаган маърузаси. Т., 1996.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1992.
9. Н. Жўраев. Президент Ватан ва миллат тимсоли. «Мулоқот», 1-сон 2000 йил.
10. Ватан туйғуси. Тошкент. «Ўзбекистон», 1996.
11. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Тошкент. «Ўзбекистон», 1997.

16-мавзу. МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг шаклланиши, унинг йўналишлари, босқичлари ва хусусиятлари

Давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш учун қўлай шароит ва кенг имкониятлар яратди. Бизнинг диёримизда бозор муносабатлари янгилик эмас. Минг йиллар давомида ажлодларимиз хунармандлар ишлаб чиқарган ажойиб маҳсулотлариши, табиий бойликларини дунёнинг турт томонига чиқариб савдогарлик қилган, мол алмашган.

Ўзбекистоннинг бой имкониятлари, геополитик шароитидан фойдаланиб, ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни белгилаш дастлабки кунларнинг энг муҳим вазифаси бўлиб қолди. Ўзбекистон танлаган ислохот йўли ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодини шакллантиришга қаратилди.

Бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг асосий йўналишлари Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилиб, дунёдаги ривожланган мамлакатларнинг йирик мутахассислари, давлат арбоблари томонидан тан олинди ва ўзининг ҳаётийлигини намойиш этмоқда. Бу тамойилларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

- иқтисод сиёсатдан устун туриб мафкуравий тазйиқларсиз, ўзига хос ички қонунларга мувофиқ ривожланмоғи керак;
- давлат бош ислохотчи ўрнида бўлиб, у ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши ва уларни изчиллик билан амалга ошириши лозим;
- бозор муносабатларига ўтиш қонун устуворлигини талаб қилади. Бугун халқ томонидан қабул қилинган Конституция ва қонунларга амал қилиниши шарт;
- бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолини ҳимоя қилишнинг кучли ижтимоий сиёсатини ўтказиш;
- ижтимоий ислохотларнинг ривожланиб бориши ва йўналишини белгилаб берувчи тамойиллардан бири бозор иқтисодиётига ўтиш эволюцион йўл билан, босқичма-босқич амалга оширилиши зарур.

Янги иқтисодий муносабатларга ўтиш тамойиллари асосида ғоят маъсулиятли ва мураккаб вазифа-иқтисодий ислохотлар стратегияси ишлаб чиқилди. Иқтисодий стратегиянинг бошланғич нуқтаси ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг пировард мақсадини белгилаб

олишдан иборатдир. Бу вазифа марказлаштирилган, маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор муносабатларига, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтишдан иборатдир. Бозор муносабати бу жиҳатдан классик капиталистик ва социалистик иқтисодий тизимдан фарқ қилади.

Бозор ислоҳотларини амалга ошириш дастурига кўра устувор вазифалар босқичма-босқич ҳал қилинади.

Биринчи босқичда тоталитар тизимдан ҳозирги замон бозор муносабатларига ўтиш давридаги бир-бирига боғлиқ икки вазифани бир вақтда ҳал қилишга тўғри келди: маъмурий буйруқбозлик тизимнинг оғир оқибатларини тугатиб, иқтисодни барқарорлаштириш ва бозор муносабатларининг негизини шакллантириш. Бу босқич жараёнида иқтисодий ислоҳотнинг фоят муҳим йўналишлари Ўзбекистон Президенти томонидан белгилаб берилди:

— ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;

— қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг янги шакллариини вужудга келтириш;

— ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш.

Иқтисодий ислоҳотларни ҳуқуқий асословчи қонун-қоидалар юридик ташкилотлар ва етук олимлар томонидан тайёрланди ва жаҳоннинг йирик мутахассислари томонидан қувватланиб, таъминланди.

Дастлабки вақтнинг ўзида иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий негизини барпо этидиган 100 га яқин асосий қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Иқтисодий ислоҳот, талбиркорлик ва чет эл инвестициялари бўйича Президент ҳузурида махсус Идоралараро кенгаш тузилди.

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шартларидан бири мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш амалга оширилди. Бу билан давлат монополияси тугатилиб, маъмурий буйруқбозлик тизими бузилди ва бозор иқтисодиётига асос солинди, хусусий мулкдорларнинг кент қатлами шакллантирилди ва хорижий сармоядан фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш орқали аҳолининг турмуш даражаси яхшилана бошлади.

Мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодни шакллантириш Ўзбекистонда ўзига хос йўл билан биринчи босқичда 1992-1993 йиллари амалга оширилди.

Бу даврда асосан маиший хизмат ва савдо корхоналари, транспорт ва қурилишнинг кичик корхоналари, давлат саноат

ва маҳсулот қайта ишланг корхоналари мулк шаклини ўзгартирди. Булар мулкнинг ижара, жамоа ва акциядорлик шаклига айлантирилди. Уй-жойлар кенг миқёсда хусусийлаштирилиб, аҳолининг айрим қисмига текин, бошқа қисмига эса арзон нархда хусусий мулк этиб берилди.

Дастлабки даврнинг ўзида қишлоқ хўжалигида 770 колхоз ва давлат хўжаликлари хусусийлаштирилди, жамоа ва ижара хўжаликлари айлантирилди. Лекин қишлоқда бу жараён секин ва қийинчиликлар билан амалган оширилди. Аграр соҳадаги бюрократик бошқарув тизимининг ҳар хил тўсиқлари қишлоқда ислохотларнинг боришига халақит берарди. Мулкнинг давлат тасарруфидан чиқариш жараёнининг биринчи босқичидаги энг муҳим хулоса мулкдорлар синфининг шаклланиб бoшлагани бўлди.

Давлат мулкни хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1994 йил 21 январдаги «иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори асосида олиб борилди. Бу даврда очиқ шаклдаги акциядорлик жамият қуриш, корхоналар акциясини чиқариш, аукцион (ким ошди) савдоси орқали давлат мулкни шахсларга сотиш, қимматбаҳо қоғозларни чиқариш ва хусусийлаштиришни ёнбасига олиб бориш учун шароит яратиш ишлари амалга оширилди.

Алоқа, транспорт, геология-қидирув, ёқилғи-энергетика комплекслари хусусийлаштирилмади. Айрим соҳаларда — кимё, олтин қазини, пахта тозалаш, тоғ-кон саноатида-51% акция давлат ихтиёрида қоладиган бўлди.

1994 йил охиригача 54.000 корхона мулк шаклини ўзгартирди. Хусусан, 34% хусусий, 48% акциядорлик, 16%-жамоа, 1% ижара хўжалигига айланди.

Натижада Республикада подавлат секторнинг иқтисодийётдаги улуши ортиб борди. Мазкур сектор 1995 йили саноат маҳсулотини 44 фоизи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 97 фоизини ишлаб чиқарди. Барча капитал маблағининг 44 фоизи ана шу подавлат секторига тўғри келди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, мамлакатда кичик бизнесни ривожлантириш давлат секторининг устувор йўналишларидан бири этиб қўйилган. Ўтган йиллар давомида шу соҳага тегишли ҳуқуқий асос яратилди, зарур меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди, бозор инфратузилмаси ташкилотлари фаолияти йўлга қўйилди. Натижада 1999 йил бошида мамлакатда қарийиб 190 000 та кичик ва хусусий корхоналар фаоли-

ят юритмоқда. Унинг салкам 15.000таси 1998 йили ишга тушган бўлса, 1999 йили уларнинг сони 16.579 тага қўшайди.

Мамлакатда икки йўл билан мулкдорлар синфи шакллана бошлади. Биринчидан, кичик корхоналар ва хусусий талбир-корликни кенг ривожлантириш йўли билан, иккинчидан, пул маблағларини омонат кассалари ёки банкларга қўйиш, қимматбаҳо қоғозларга айлантириш йўли билан.

Иқтисодиётда юз берган таркибий ўзгаришлар, бозор инфратузилмасининг шаклланиши

Собиқ СССРнинг тарқатиб юборилиши билан республикалар ва шаҳарлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узилди, оқибатда Ўзбекистоннинг бир қанча саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш камайди, иқтисоднинг кўпгина муҳим соҳаларини қайта қуриш ёки янгидан қуриш керак бўлди. Жаҳон бозорида рақобатга бардош бера оладиган ва аҳолининг истеъмол талабларини қондирадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил қилиш зарур эди. «Барқарорлаштириш сиёсати, — дейди. Президент И.А. Каримов, — энг аввало, бу макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш, ишлаб чиқаришнинг кескин даражада пасайишига ва оммавий ишсизликка йўл қўймасликдир». Бозор муносабатларига ўтиш даврида иқтисоднинг устувор, катга истиқболга эга бўлган тармоқларини ҳар томонлама рағбатлантириб, шу орқали бутун иқтисодиёт таркибан қайта ташкил қилинди.

Иқтисодий ўсиш иқтисодиётнинг барча соҳаларида ишлаб чиқариш ҳажми ошгани билан ифодаланди. Бу кўрсаткич 1990 йил билан қиёслаганда саноатда 106,5, қишлоқ хўжалигида 105,8, қурилишда 102,6, савдода 112,7, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш соҳаси 121,3 фоизини ташкил этди. Халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш бир йилда 112 фоизга қўшайди. Бундай ўсишга, энг аввало, иқтисодиётда ўзлаштирилган капитал маблағ ҳажмининг ошгани (17 фоиз), замонавий технология билан жиҳозланган янги саноат объектлари қурилиши ва ишга туширилгани туфайли эришилди.

Мустақиллик давридаги Ўзбекистоннинг иқтисодий ўсишини Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари иқтисодий аҳволи билан таққосланса, фақат Ўзбекистондагина 90-йиллар бошидаги даражадан ошиб, бир текис ривожланмоқда. Бу ҳолатни жаҳоннинг кўп йирик ривожланган мамлакатларининг давлат раҳбарлари, таниқли мутахассислари тан олмоқда.

1998 й. айрим ривожланган мамлакатлардаги молиявий кризис, жаҳон бозорида Ўзбекистоннинг муҳим экспорт маҳсулотлари-пахта толаси, рапсли металлларнинг нархини тушиб кетиши мамлакатимизнинг иқтисодий ва молиявий аҳволига таъсир қилмай қолмади. Шунга қарамаздан, Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорлик давом этди. Хусусан, 1998 йили ички ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 4,4 фоиз, шу жумладан, саноат ишлаб чиқариши 5,8 фоизга ортди. Истеъмол молларини ишлаб чиқариш 7,2 фоиз қўнайди. Аввалги йиллардаги каби қатъий молия-кредит сиёсати амалга оширилди. Натижада инфляция даражасининг пасайишига олиб келди.

Эндиликда мамлакатимизнинг ёқилғи мустақиллигига эришиш сиёсати изчиллик билан амалга оширилди. Истиқдолга эришган Ўзбекистон тарихда илк бор 1995 йилда нефт мустақиллигига эришди. Мамлакат эндиликда нефт маҳсулотларига бўлган ўз ички эҳтиёжларини тўла қондирибгина қолмай, катта салоҳиятга эга бўлган истиқболли ва ишончли экспортёр сифатида жаҳон бозорига йўл олди.

Ўзбекистонда нефт ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1990 йили 2,8 млн. тоннани ташкил қилган бўлса, 1997 йили бу кўрсаткич 7,9 млн. тоннага етди ва четга нефт маҳсулотларини сотиш қобилиятига эга бўлди. Жумладан, 1997 йили 250 минг тонна бензин, 600 минг тонна дизел ёқилғиси, 450 минг тонна мазут, 100 минг тонна авиация керосини экспорт қилинди. Табиий газ ишлаб чиқариш 1990 йилги 40,8 млрд. кубометрдан 1998 йил салкам 54 млрд. кубометрга қўнайди. Аҳолини табиий газ билан таъминлаш юзасидан катта ютуқларга эришилди. Хусусан, мустақиллик арафасида шаҳар аҳолисининг 43 фоизи, қишлоқларда эса 17 фоиз аҳоли табиий газ билан таъминланган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йили 64 ва 48 фоизини ташкил қилди.

Ўзбекистоннинг жаҳондаги қўлаб мамлакатлар билан ташқи иқтисодий алоқалари кенгайиб мустаҳкамланиб бормоқда. Эндиликда жаҳоннинг 35 мамлакати билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида битим тузилганлиги ва бир қанча жаҳон банклари билан шартноманинг имзоланиши Ўзбекистоннинг халқаро савдоси ва хорижий инвестициялардан унумли фойдаланиш учун шарт-шароитларни яхшилади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги тарих шунини кўрсатадики, ҳозирги кунда ривожланган давлатларнинг ҳеч қайсиси хориж мамлакатларининг сармоясиз, инвестициясиз тараққий этмаган. Ўзбекистон ҳам ўзининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорлиги билан чет давлатларнинг инвестициясини ўзига тортмоқда. 1999 йил 1 январ ҳолатига кўра

Ўзбекистонда 3.592 қўшма корхона рўйхатга олинган. Шундан 1917 таси фаолият кўрсатмоқда. Ишлаб турган қўшма корхоналарнинг асосий қисми-1400 таси Тошкент шаҳрида, 107-Тошкент, 85-Самарқанд, 51-Андижон, 49-Фарғона ва Наманган вилоятларида жойлашган. Шулардан бири Ўзбекистон — Германия «Каолин» қўшма корхонаси 17 апрел 1999 йил ишга туширилди. Чет эл сармоялари, айниқса нефт ва табиий газ тармоқларида катта ўрин тутади. Бу соҳаларга 1994 й. атиги 10 млн. доллар хорижий сармоя жалб қилинган бўлса, бу кўрсаткич 1995 й. — 395, 1996 й. — 546, 1997 й. — 845, 1998 йили деярли, 1.145 млн. доллардан ошди.

1998 йилги жаҳон иқтисодий кризиси шароитида Республика Раҳбари қайд этганидек, муҳим стратегик вазифани ҳал қилишга муваффақ бўлишди. Жаҳон бозорида олтин, пахта, мис нархининг тушиб кетишига қарамасдан мамлакатимизнинг олтин валютаси заҳираси ўтган йилги даражасида сақланиб қолди. Бу борада Навоий, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатлари, «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасининг ҳал қилувчи ролини кўрсатиш ўринлидир.

Эндиликда жаҳондаги энг йирик конлардан ҳисобланган Қизилқумнинг олтин ва уран бойликлари мамлакатимиз тараққиётига хизмат қилмоқда. Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши оқибатида Россия корхоналари ҳамда Ўзбекистон уран ва олтин қазиб олиш саноати ўртасидаги кооператив алоқаларнинг узилиши натижасида ҳарбий саноат комплексининг Навоий вилоятидаги 50 минг нафар инженер ва малакали ишчилари қийин аҳволда қолдилар. Ўзбекистон Президенти, йирик иқтисодчи мутахассис И.А. Каримов вазиятни ҳар томонлама ўйлаган ҳолда Навоий тоғ-металлургия комбинатини тиклаш ва ривожлантириш ишларини давлат зиммасига ўтказди. Комбинатни қайта қуриш мақсадида хориждан олинган қарздан тушган фойдаларни беш йил давомида корхона ихтиёрида қолдирилди. Хорижий давлатлар корхоналари билан битим тузиш, қарз олиш, инвестициялардан фойдаланишда комбинатга тўла мустақиллик берилди. Ҳисоб-китоблар, катта жамоанинг меҳнати ўз натижаларини берди. Беш йилдан кейин Мурунговдан тонналаб олинган олтинлар давлатни валюта заҳирасини тўлдирди. Арзон ва сифатли уран олиш ҳам йўлга қўйилди.

Американинг Колорадо штатидаги «Ньюмонт» фирмаси билан Мурунговда қўшма корхона қурилиши билан ишлар яна қизиб кетди. «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасига фирма томонидан ажратилган 200 млн. доллар инвестиция ёрдамида оддий шароитдаги ярим асрлик ишлар икки йилда ўз натижа-

ларини берди. Навоий тоғ-металлургия комбинати олтин рудасини қазиб олишдан то заргарлик безакларини тайёрлайдиган жаҳонда тула циклда ишлайдиган ягона корхонага айланди.

Ўзбекистоннинг истиқлоли машинасозлик саноатини, айниқса унинг муҳим тармоғи-автомобилсозликнинг ривожланишига боғлиқ, 1992 йилнинг август ойида Жанубий Корея Республикаси билан Ўзбекистон ўртасида тузилган битим асосида «ЎзДЭУ авто» қўшма корхонаси ташкил этилди ва Асака шаҳрида енгил автомашиналар ишлаб чиқаришга киришилди. 1996 йилнинг март-июл ойларида «ЎзДЭУ» автокорхонаси «ТИКО», «НЕКСИЯ», «ДАМАС» енгил автомашиналарини чиқара бошлади. 1999 йилни 1 июнига қадар, уч йил давомида 87 мингдан кўпроқ «НЕКСИЯ», 51 мингдан кўпроқ «ТИКО», 40 мингдан кўпроқ «ДАМАС» автомашиналари ишлаб чиқарилди. Шу жумладан, 20 мингдан ортиқ автомобиль экспортта жўнатилди. Корхона 2004 йили тула қувватни ўзлаштириб, ҳар йили турли русумдаги 200 минг автомобилни ишлаб чиқарадиган бўлади. Эндиликда «ДЭУ» корхонаси билан шартномага кўра бу машиналарнинг янги моделларини ишлаб чиқариш режалаштирилди.

1993 йилда ГФРдаги «Мерседес Бенц АГ» корпорацияси билан Хоразмда юк автомашинасини чиқариш учун шартнома тузилди. 1994 йили «Дўстлик» автомобиль заводида дастлабки 350 «Мерседес Бенц» юк автомобили ишлаб чиқилди. 1995 йили «Ўзавтосаноат» уюшмаси билан Туркиянинг машҳур «Кочхолдинг» компанияси ўртасида тузилган шартнома асосида Самарқанднинг Сўғдиёна мавзесида қад кўтарган автобус заводи 1999 йил март ойида ўзининг маҳсулотини бера бошлади.

Президентнинг 1992 йил 28 январ фармонида мувофиқ «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси тузилди. 1993 йилдан бошлаб, авиакомпания замонавий А-310, БОИНГ -767, БОИНГ-757, RL-85 самолётларига эга бўлди. 1991 йили Халқаро авиа йўли Деҳли ва Карачигача учган бўлса, эндиликда МДХ ва АҚШ маршрутлари йўналишида Ўзбекистон самолётлари учмоқда.

Иқтисодиётдаги барқарорлик Ўзбекистоннинг ташқи савдо алоқаларида, экспорт ва импорт тузилмасида катта сифат ўзгаришига олиб келди: агар 1991 йилда экспорт таркибига пахта толасининг улуши 77,6 фоизни ташкил этган бўлса, 1998 йилда унинг улуши 38,6 фоизга тушди, 2000 йилда бу кўрсаткич 28 фоизга тушиши кутилмоқда.

Экспортда ёқилғи ва саноат маҳсулотларининг улуши ортиб бормоқда. 1991 йилда хорижга сотилган товарларда машина ва жиҳозларнинг улуши 1 фоизга ҳам етмаган бўлса, 2000 йили бундай маҳсулотлар 23 фоизни ташкил қилиши мўлжалланмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ислохотлар, унинг вазифалари ва йўналишлари. Молия-банк тизими

Иқтисодий ислохотларнинг ҳал қилувчи бўлиши сифатида қишлоқ хўжалигида туб ислохот ўтказиш, уни жадал ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди.

Қишлоқ хўжалигида ислохотларни амалга оширишда энг устувор масала сифатида ерга мулкчилик масаласи ҳал қилинди. Ўзбекистон Республикасида суғориладиган ерларнинг камлигини ҳисобга олиб, ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топириши мумкинлигини ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилди. «Ер тўғрисида»ги Қонун қишлоқ хўжалигида иқтисодий муносабатларни қандай ташкил этиш шартлари кўрсатилиб берилди. Қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисод вужудга келди. 1997 йили шахсий томорқа хўжалиги 3 млн. гектарни ташкил қилди. Томорқа хўжалигининг экин майдони 1989 йили 257 минг гектар бўлса, 1997 йил 599,7 минг гектарга кўпайди. 1996 йили шахсий ёрдамчи хўжаликларда 640 минг т. ўнгт, 2,968 минг т. суг, 1,711 минг т. сабзавот, 321 минг т. мева, 307, 8 минг т. поллиз, 338,1 минг т. картошка, 729 млн. дона тухум етиштирилди. Ғалакорлар Ўзбекистоннинг ғалла мустақиллигига катта ҳисса қўшмоқда. Улар 1996 йили давлатга 2 млн. 100 минг тонна ғалла топширган бўлсалар, 1998 йили 4,6 млн. тонна ғалла ҳосили етиштирилди. Бундан 3,5 млн. тоннаси бугдой эди. Ғалакорларнинг ютуқлари ўз-ўзидан бўлгани йўқ. Пахта майдонларини қисқартириш эвазига дон экинларининг майдони кенгайтирилиб, 1,5 млн. гектарга етказилиб, пахта майдонлари билан тенглаштирилди. Ғаллачиликнинг техника базаси мустаҳкамланди. 8159 та «Нива», «Дон», «Сибиряк» комбайнлари билан бир қаторда Американинг «Кейс» фирмасидан келтирилган 637 комбайн ғалла ўрим-йиғимида қатнашди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг I-чақириқ X сессияси (декабр, 1997 йил) аграр ва иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш юзасидан қатор қонунлар қабул қилди. «Ер кодекси», «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Дехқон хўжалиги тўғрисида», «Ер кадастри тўғрисида»ги қонунлар қишлоқ хўжалигининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлади.

Ўзбекистон тараққиётидаги ўзига хос йўлнинг асосий тамойилларидан бири кафолатланган ижтимоий сиёсатни амалга оширишдан иборатдир. Унинг моҳияти жамиятда кам таъминланган, боқувчиси йўқ, кўп болали oilаларни, ногиронлар ва қарияларни ижтимоий

ҳимоя қилиш, жамият аъзоларининг ўта бойлар ва камбағалларга табақаланиб кетишининг олдини олишга қаратилган.

Шу мақсадда мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳоли турмуш даражасини барқарорлаштиришга қаратилган зарурий чора-тадбирларнинг дастури ишлаб чиқилди ва ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Бу тадбирларни амалга ошириш учун давлат бюджетидан ажратилган маблағлар ҳажми йилдан-йилга ортиб бормоқда. Хусусан 1999 йил давлат бюджетини шакллантиришда объектив сабабларга кўра юз берган айрим қийинчиликларга қарамадан, маъмурий ва бошқарув органлари тизимида ўтказиладиган қисқартиришлар ҳисобига ижтимоий соҳаларга ажратиладиган маблағларнинг камайишига йўл қўйилмади.

1998 йил охиридаги ҳисобга кўра мамлакатда 3 млн. 252 миндан ортиқ киши пенсия ва нафақалар олди ва бу мақсад учун 75 млрд. 541 млн. сўм миқдорида маблағ ажратилди. Шундан фақат икки ёнғача боласи бор оналарга 10 млрд. 448 млн. сўм нафақа берилди.

Кам таъминланган аҳоли қатламлари нафақа ва моддий ёрдамдан ташқари турли хил имтиёزلардан кенг фойдаланади. Жумладан, жамоат транспортида текин ёки арзон ҳақ тўлаб юриш, турар жой ва коммунал хизматлари учун ҳақ тўлашда, дори-дармонлар ва энг зарур озиқ-овқат маҳсулотларини белгиланган меъёрда бепул ёки арзон нархда олиш ва бошқа бир қанча енгилликлар берилган. Булардан ташқари мустақиллик йилларида халқ таълими, ўрта махсус ва олий ўқув юртиларининг профессор-ўқитувчиларига, тиббий ходимларга электр энергия, газ ва коммунал хизматларидан фойдаланишда қатор имтиёзлар берилди.

Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан аҳоли даромадининг моҳияти янгиланмоқда. Уларнинг манбалари ўзгармоқда. Маош билан ўлчанган иш ҳақидан ташқари тадбиркорлик даромади, акциядорлик дивиденди, мулкдан келган даромад, томорқа маҳсулотларини сотишдан олинадиган тушум шаклларида бозор даромадлари пайдо бўлди.

Аҳоли даромадларини бозорга боғлиқ манбаларининг йилдан-йилга ўсиб бориши муносабати билан иш ҳақининг салмоғи насайиб бормоқда. Масалан, 1992 йили иш ҳақи аҳоли даромадининг 57% ни ташкил қилса, 1995 йилда эса 44,2%ни ташкил қилди. 1997 йили аҳоли барча даромадларининг қарийиб чорак қисми тадбиркорлик фаолиятидан тушди.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб бозор муносабатларига мос пул-кредит тизими шакллантирилди. 1991-1996 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Миллий банк ва Молия тизими юзасидан бир қанча қарорлар

қабул қилди. 1995 йил декабрда Олий Мажлисининг навбатдаги сессиясининг Марказий банк ва банклар тўғрисида Қонунилари катта аҳамиятта эга бўлди. Марказий банкдан ташқари Тошкент шаҳри ва вилоятларда 30 та акциядор-тижорат, ширкат ва хусусий банклар фаолият курсатмоқда (1995). Уларнинг ҳар қайсисида филиаллар мавжуд. Масалан, «Пахта банк»да 184, «Ўзгадбиркор» банкда 254 ва ҳ.ф. филиаллар хизмат қилмоқда. 1994 йилнинг 1 июлдан бошлаб иқтисодий мустақилликнинг зарурий шарти тариқасида Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги-сум муомалага киритилди. Миллий валютанинг муомалага киритилиши иқтисодиётни барқарорлаштириш, корхоналар ва тармоқлар молиявий аҳволини мустаҳкамлаш, аҳоли ва мамлакат истеъмол бозорини муҳофаза қилишда катта ўрин тутди.

Мустақил Ўзбекистон хазинасини тўлдирувчи, иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтказишнинг асосий манбаи солиқдир. Шунинг учун солиқ тизимини такомиллаштиришга дастлабки кунлардан бошлаб катта эътибор берилди.

Вазирлар маҳкамасининг 1991 йил 12 августдаги «Ўзбекистон Республикасида Давлат Солиқ органлари ҳақида»ги Қарори асосида давлат солиқ тизими шакллана бошлади. Солиқ туловчилар сони йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Агар 1994 йилда 91 мингдан ортиқ солиқ туловчи юридик шахс рўйхатдан ўтган бўлса, 1997 йили уларнинг сони 148 мингга етди.

Хулоса, иқтисодий ислохотларнинг ютуқлари мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминламоқда.

Таянч тушунчалар

Иқтисодий тараққиёт, бозор муносабатлари, асосий тамойиллар, иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий негизлари, мулкни хусусийлаштириш, кўп укладли иқтисод, нодавлат сектор, бозор инфратузилмаси, иқтисодиётни барқарорлаштириш, молиявий кризис, экспорт, импорт, макроиқтисодий барқарорлик, молия-банк тизими, акциядорлик.

Мустақил иш мавзулари

1. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йули.
2. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик ислохотларининг вазифалари ва унинг амалга оширилиши.

3. Мустақиллик йилларида иқтисодий ва ижтимоий барқарорликнинг ўрнатилиши.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Тошкент. «Ўзбекистон», 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент. «Ўзбекистон», 1995.
3. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқлолининг асосий тамойиллари. «Ўзбекистон овози», 25 феврал, 1995.
4. Каримов И.А. Мулкдорлар синфининг шаклланиши-ислохотлар муваффақиятининг бош мезонлари. «Халқ сўзи», 8 феврал, 1997.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Тошкент. «Ўзбекистон», 1997, 188-211 б.
6. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти-ҳаёт манбаи. «Иқтисод-ҳисобот», № 2, 1998.
7. Каримов И.А. Халқ фаровонлиги-фаолиятимиз мезони. «Ўзбекистон овози», 25 июл, 1998.
8. Каримов И.А. Иқтисодни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш — бош вазифа. «Халқ сўзи», 15 феврал, 2000 й.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. 2-чақириқ ЎЗР Олий Мажлиси I-сессиясининг биринчи йиғилишида сўзлаган маърузаси. «Халқ сўзи», 23 январ, 2000.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Олий Кенгашнинг I-чақириқ, XIV сессиясида сўзлаган нутқи. Тошкент, 1999.
11. Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. «Халқ сўзи», 22 январ, 1994.
12. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997.
13. Чет эл инвестициялари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни. «Халқ сўзи», 20 май, 1998.
14. Ўлмасов А., Жабборов Ш. Даромаднинг янги манбалари: у ўзи нима? «Халқ сўзи», 21-22 апрел, 1998.

17-мавзу. ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАЪНАВИЙ, МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Мустақиллик йилларида маънавий ҳаёт

Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан бир вақтда маънавий меросимизни, маданий қадриятларимизни тиклаш ва уларни халқимизга етказиш бора-сида кенг қўламда фаолият олиб борилмоқда.

Республика Президенти И.А. Каримов таъкидлаб ўтганидек, маънавиятнинг моҳияти шунчалик кенгки, уни ўлчаб ҳам, поёнига етказиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир оламдир.

Жамиятимиз ҳаётида маънавий камолотни тезлаштириш, миллий истиқдол мафкурасини шакллантириш, миллий қадриятларни ўрганиш мустақилликни мустаҳкамлашнинг асосий вазифаларидан биридир.

Ҳаётимизда маънавий камолотни ривожлантириш, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда-аждодаларимизнинг бизгача етиб келган бой маданий меросларини ўрганиш ҳам катта ўрин эгаллайди. Шу сабабли Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қадриятлар, урф-одатлар, буюк ота-боболаримизнинг бизга қолдирган меросларини ўрганиш ва тарғиб этиш учун кенг йўллар очилди. Бу борадаги тадбирлар мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ амалга оширила бошлади.

Маданий-маърифий ишларнинг ривожланиши учун давлат томонидан катта маблағлар ажратилди. Ўзбекистондаги барча давлат театрлари, маданият уйлари, санъат олий ўқув юрлари, фольклор-этнографик гуруҳлар маданият ўчоқларига айланиб қолди. Театр саҳналарида янги замонавий спектакллар қўйила бошланди. МДХ даги давлатлар билан ижодий ҳамкорлик йўлга қўйилди, турли халқаро анжуманлар ўтказилди.

Бадиий адабиётда партиявийлик, синфийлик нуқтаи назаридан ёндошишга чек қўйилди. Баҳовуддин Нақшбанд, Феруз, Хўжа Аҳрор, Чўлпон, Фитрат каби алломаларнинг номлари тикланиб, асарлари чоп этилди.

1991 йили буюк аллома, газал мулкининг султони Алишер Навоий юбилейини ўтказиш катта воқеа бўлди. Бу тантанага бағишланиб Республикамизда шоирнинг асарлари нашрдан чиқарилди. 1994 йил Мирзо Улугбек таваллуд топган кунининг 600 йиллиги кенг қўламда, жаҳон миқёсида нишонланди.

ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида юбилейга бағишланган ҳафталик ва унга кўргазма очилди.

Мустақиллик йилларида буюк соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллиги бўлиб ўтди. ЮНЕСКО томонидан 1996 йил «Амир Темур йили» деб эълон қилинди. Шу йили ЮНЕСКО нинг Париждаги қароргоҳида «Темурийлар даври, фан, маданият ва маорифнинг гуллаб яшнаши» мавзuida анжуман ва унга бағишланган кўргазма очилди.

Мамлакатимизда «Темурийлар тарихи давлат» музейи, Амир Темур номи берилган боғлар, кўчалар барпо этилди.

Республикаимизда бизгача етиб келган бой меросларни ўрганиш, миллий ўзликни англаш, маънавий қадриятларни ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда ва уларга нисбатан халқимизнинг чуқур ҳурмат ва эҳтироми кўрсатилмоқда. Сўнгги йилларда ташкил этилган «Олтин мерос» жамғармаси, Абдулла Қодирий номидаги «Мерос» нашриётлари кенг миқёсда маънавий-маърифий ишларни олиб бормоқда.

Ислон оламининг алломалари Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Маҳмуд аз Замаҳшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронининг 850 йиллиги, Боҳовуддин Нақшбандийнинг 675 йиллиги кенг кўламда нишонланди. Уларнинг бой асарлари нашрдан чиқарилди.

Барча вилоятлар ва шаҳарларда ҳар йили Алишер Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳийларга бағишланиб кечалар ўтказилди, Жалолиддин Мангубердиннинг 800 йиллик таваллудига, «Алпомиш» достонини яратилишининг 1000 йиллигига бағишланган турли кечалар, баҳслар ташкил этилди.

Маънавий ҳаётни такомиллаштириш борасида 1994 йил Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан маънавий қадриятларни ўрганиш ва уни такомиллаштириш борасида «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик марказини тузиш ҳақида фармон эълон қилинди. Марказ томонидан Имом аль Бухорийнинг юбилейга бағишлаб, Қуръони каримдан кейин иккинчи ўринда турадиган «Аль-Жомеъ, ас-Саҳийҳ» (Ишонарли тўшам), «Ал-адаб, ас-муфрад» (Адаб дурдоналари) ўзбек тилига таржима қилиниб, нашрдан чиқарилди.

1998 йили Имом ал Бухорий таваллудининг 1225 йиллиги, Аҳмад ал Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланди. Юбилейлар муносабаби билан алломалар ҳаётига бағишланган илмий анжуманлар ва бадий кўргазмалар очилди.

Буларнинг барчаси Ўзбекистонда чинакам миллий қадриятларни тиклаш учун юритилаётган катта ишлардан далолат беради.

Айниқса, ал Бухорий халқаро жамғармасининг очилиши катта воқеа бўлди. Республикамиз Президенти Имом ал Бухорийнинг, Аҳмад ал Фарғонийнинг муътабар номларини тиклаш, халқимиз, қолаверса, бугун дунё мусулмонларига қаратилган шахсий ташаббуси билан ул-зоти шарифлар шаънига улуғвор ёдгорликлар ва жамғармалар тузишга имкон яратилди.

Жамғарманинг мақсади Имом ал Бухорийнинг ҳаёти, илмий мероси, у яшаган давр фани ва маданиятига оид бўлган тарихий манбаларни ўрганишдан иборатдир.

Ислоом олами буюк намоёндаларининг туй-тантаналари нишонланиши бугун дунё халқларининг диққат-эътиборида бўлди.

Маънавий мероснинг тикланиши ушнинг бир бўлаги бўлган диний қадриятларга ҳам эътиборни кучайтирди. 1992 йил Президент фармони билан Рамазон ва Қурбон ҳайит кунлари умумхалқ байрами деб эълон қилинди.

«Мовароуннаҳр» диний бошқармасининг ҳам фаолияти Республикамиз ҳаётида ўз ўрнини эгаллади.

Халқимизнинг асрлар давомида нишонланиб келинган байрамларидан «Наврўз» умумхалқ байрами сифатида қайта тикланди.

Жамият тараққиётида рўй бераётган ўзгаришларни тушуниш, ҳурфикрликка интилиш учун кишиларни янги йўлдан олиб боровчи ғоявий қарашлар ҳам ҳозирги куннинг асосий вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Мустақиллик йилларида фан ва маданиятнинг ривожланиши

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қадимдан бошлаб айниқса астрономия, математика, тиббиёт, кимё, меъморчилик, маъданшунослик, фалсафа, мусиқа, тилшунослик, адабиётшунослик ривожланган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон олимлари отабоболари яратиб кетган илмий меросни чуқурроқ ўрганиб янада бойитдилар. Ўзбекистон олимлари ўз илмий асарлари ва кашфиётлари билан жаҳон илм-фани ва маданиятига муносиб ҳисса қўндилар. Республикамизда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Қишлоқ хўжалик фанлари академияси, Давлат ва жамият қурилиши академияси, Банк-молия академияси, Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институти, Ислом тадқиқотлари маркази ва бошқалар фаолият кўрсатмоқда. Нукус ва Самарқандда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг бўлимлари очилган. Илмий тадқиқот ишлари халқ хўжалигининг турли тармоқларида фаолият кўрсатадиган илмий

тадқиқот институтлари, илмий ишлаб чиқариш бирлашмалари, илмий марказлари, шунингдек, университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам олиб борилади. Илмий кадрлар Фанлар академиялари тизимида ҳам, олий ўқув юртлари, халқ таълими тизимида ҳам тайёрланади. Фақат Олий ва ўрта махсус таълим тизимидаги ўқув юртларида 600 дан зиёд фан докторлари ва деярли 6 мингга яқин фан номзодлари ўқитувчилик ва илмий фаолият билан шуғулланишди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг мамлакатда илм-фанга алоҳида эътибор берилди. Халқ ҳужалиги ва маданий ҳаётнинг тобора ортиб бораётган талабларидан орқала қолаётган илмий тадқиқот институтлари тугатилди. Турмуш тақозо этган янги институтлар очилди. Республикамиз Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 3 апрелидаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси ФАнинг янги Низоми тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 й. 8 июлдаги фармони ҳамда уни амалга ошириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Фанлар ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирлари ва инновация фаолияти ҳақида»ги қарори мамлакатда фанни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Республика олимларини хорижий мамлакатларга тажриба оширишга юборишга алоҳида эътибор берилди. Илмий ечимларни ички ва ташқи бозорда тарғиб этиш ва тарқатиш, мақсадида ФА негизига «ЎзФАНТ» Республика илмий ишланмалари инновация тижорат маркази ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонига биноан Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Олий аттестация комиссияси ташкил этилиши муносабати билан ФАнинг мавқеи ортди.

Ўзбек олимларининг фан-техника соҳасидаги ютуқлари нафақат Ўзбекистон балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам таъ олина бошланди ва кўпчилик олимларимиз давлатимиз мукофотларига сазовор бўдилар ва хорижий давлатлар академияларига ҳақиқий ҳам фахрий аъзоликка сайландилар. Ўзбекистон Республикасининг Фанлар Академияси ал-Хоразмий номидаги, Заҳириддин Муҳаммад Бобир номидаги олтин медалларни таъсис этди. 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги Ҳ.Ф. Фозилов табиий ва техникавий фанлар соҳасида катта ютуқларга эришгани учун ал-Хоразмий номидаги Олтин медалнинг биринчи соҳиби бўлди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир номидаги Олтин медалъ биринчи бўлиб шу йили ижтимоий ва гуманитар фанлар соҳасида

кагта ютуқларга эришгани учун филология фанлари доктори Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси У.И. Каримовга насиб этди.

1992 йил октябр ойида эса геология минералогия фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги И.Х. Ҳамрабоев геология ва геофизика соҳасида эришган муваффақиятлари учун Ҳабиб Абдуллаев номидаги Олтин медалнинг биринчи соҳиби бўлди.

«Фан ва техникада ким ҳақиқатан ким?» деб номланган жаҳон фан ва техникасининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган энг буюк олимларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисидаги асосий маълумотларни ўз ичига олган қомуста Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги П.Қ. Ҳабибуллаев киритилган. Ўзбек олими бу шарафга ўзининг қаттиқ ва юмшоқ жисмлар иссиқлик физикасининг катта муаммоларини, энергетиканинг физикавий-техникавий муаммоларини ишлаб чиққани учун муяссар бўлган.

Мустақиллик йилларида (1996) ФАнинг 40 га яқин илмий маркази ва тадқиқот лабораторияларида 48 академик 96 мухбир аъзо фаол меҳнат қилмоқдалар. Ўзбекистон Республикаси ФА институтлари олимлари муассасалари олимлари билан ҳамкорликда илмий алоқаларни кенгайтириб бормоқдалар. Натижада, 1992 йил декабр ойида техника фанлари доктори Г.Ғ. Умаров, К.Э. Циолковский номидаги Космонавтика Халқаро Академиясининг аъзоси бўлди. У мазкур Халқаро Академиянинг аъзоси бўлган биринчи ўзбек олимидир. Шунингдек халқаро архитектура академиясининг Москва бўлимига Ўзбекистонлик М.С. Булатов, С.М. Сутягин, И.И. Ноткинлар, 1993 йилда Иордания Ислом Фанлар Академияси аъзолигига М.С. Салоҳиддинов, ЮНЕСКО Информация Халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига 1994 йил октябрь ойида Худоёр Оллоёров, 1995 йил февраль ойида Азамат Шамсиев Нью-Йорк ФАнинг фахрий аъзолигига, экология ва ҳаёт фаолияти хавфсизлиги халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига З.С. Салимов, А.А. Азамхужаев, 1997 йил октябрида У. Тожихонов ва З. Зариповлар табиат ва жамият фанлари Халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига, академик Э. Юсупов эса Туркия фанлар академияси ҳақиқий аъзолигига сайландилар. Булар Ўзбекистон фанининг халқаро миқёсда тан олиншининг яққол мисolidир. Юртбошимиз И.А. Каримов айтганларидек, ХХІ асрда қуроли, қўшини кучли бўлган давлатгина эмас балки турли соҳалар бўйича кучли мутахассислари бўлган давлатгина қудратли давлат ҳисобланади. Зероки, ҳар

бир халқ фан соҳасида катта ютуқларни қўлга киритган машхур фарзандлари билан ҳам буюқдир.

Мустақиллик йилларида маданият соҳасида ҳам тубдан ўзгаришлар рўй берди. Бу аввало театр санъати, миллий мусиқа, меъморчилик, адабиёт соҳаларида яққол кўзга ташланади. 1991 йилда Фарғонада, 1993 й Хивада Давлат Қўғирчоқ театрлари иш бошлади. 1994 йилда Қашқадарё ва Наманган вилояти театрлари қошида қўғирчоқ гуруҳлари очилди. 1993 йил август ойида Тошкент шаҳрида иш бошлаган «Туркистон» саройи нафақат меъморчиликнинг ёрқин намунаси, балки сахна гуруҳлари ва атоқли артистларнинг чиқишлари бўладиган даргоҳга айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов «Туркистон» саройи очилиши маросимида нутқ сўзлаб, «Ушбу саройда халқимизнинг, шунингдек, жаҳон халқларининг, Марказий Осиё халқларининг анъанавий анжуманларини, санъат байрамларини ўтказишни ният қилганмиз. Бу қошона, иншоолло, миллатлар, эл-элатларнинг дўстлик биродарлик, қалъасига айланди», — деган эди.

Республикада 36 та театр фаолият кўрсатмоқда. 1998 й 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Бу фармонга мувофиқ Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашинини таъминлаш мақсадида «Ўзбектеатр» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

Ўзбекистонда мусиқа ва рақс санъатини ривожлантириш мақсадида «Ўзбекнаво» гастроль-концерт бирлашмаси ташкил этилди. Унда мусиқа-рақс санъатини ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш масалалари кўзда тутилди.

Мустақиллик ўзбек бадиий адабиёти ривожла, адабиётшунослик фани тараққиётида ҳам янги босқични бошлаб берди. Асарлари зарарли, ўзлари миллатчи деб ноҳақ баҳоланган Чўлпон, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд, Мунавварқори сингари миллатпарвар ёзувчи, маърифатпарварлар ижоди ҳолисона ўрганила бошланди. Уларнинг асарлари чоп этилди, сахна юзини кўрди.

Жадидчилик ҳаракатининг асл моҳиятини, адабий, маданий, сиёсий ҳаётдаги ўрнини рўйи-рост кўрсатиш бошланди. Бир вақтлар диний ва сарой адабиёти вакили деб ноҳақ қораланган Аҳмад Ясавий, Боқирғоний, Ғаззолий, Ҳожа Аҳрор, Баҳоуддин Нақибанд, Ҳусайн

Бойқаро, Феруз сингари буюк шоир ва мутафаккирлар ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, асарлари халққа қайтарилиди.

А. Навоийнинг юксак инсоний ғояларни диний манбалар асосида ёритувчи «Муножот» «Арбаъин» «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Пайғамбарлар ва ҳокимлар ҳақида») каби асарлари нашрдан чиқди. Мустақиллик шарофати боис муътабар Куръон ва ҳадислар chop этилди. Истеъдодли олим Ҳамидулла Караматовнинг «Куръон ва ўзбек адабиёти» номли китоби нашр этилди. Айтиш мумкинки, бундай асарларнинг халқимиз қўлига етиб бориши бутунлай янги, соғлом, соф миллий ғояларимизнинг, мақсад ва интилишларимизнинг сифат даражасини белгилайди. Мазкур тадқиқот ва унга ўхшаган бошқа асарлар миллий истиқлол мафкурасининг таътанасини кўрсатади.

Атоқли олим Б. Б. Аҳмедовнинг «Амир Темури», Т. Маликнинг «Шайтанат» романлари, Э. Воҳидов, О. Матжон, О. Ҳожиёва, Х. Султонов, А. Суюн, Й. Эшбек, Ҳ. Дўстмуҳаммад, Ш. Салимова сингари шоир ва адибларнинг бадиий баркамол, ғоявий етук асарлари тўғрисида ўзбек миллий истиқлол адабиёти шаклланди.

Шарқ ва Ғарб меъморчилиги уйғунлашган бинолар юртимиз пойтахти ва вилоят марказларида қад кўтариб шаҳарларимиз ҳуснига ҳусн қўшмоқда. Миллий банк, меҳмонхона бинолари, бозорлар қурилиши, кўприклар ва йўллар, спорт саройлари ҳамда маданият ва истироҳат боғларининг бунёд этилиши бунинг ёрқин мисолидир. Ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати, тасвирий санъат, рақс, кино санъатларида ҳам анъанавий ва замонавий усуллар уйғунлашиб етук асарлар яратилди ва яратилмоқда.

Хуллас, Мустақиллик йилларида фан ва маданият соҳасида ҳукуматимиз раҳбарлигида ва ҳомийлигида қисқа 9 йил мобайнида улкан ютуқлар қўлга киритилди.

Миллий истиқлол мафкурасининг шаклланиши

Социалистик тизимнинг ҳалок бўлиши, собиқ иттифоқнинг парчаланиб кетиши, авваламбор, ўша тузумнинг назарий, ғоявий асосларининг тангликка учраганининг оқибати бўлди. Социалистик, коммунистик мафкура кўп йиллар давомида кишиларимиз онгини чалғитиб келди-ю, охир-оқибатида унинг инсон манфаатига батамом зид эканлиги ошкора бўлди ва ҳаёт уни инкор этди.

Президент ёш авлодни тарбиялаш, мактаб, таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш масалаларига кенг тўхтади. Бу масалалар И. А. Каримовнинг асарларида чуқур ёритилган:

1. Юксак малакали педагоглар тайёрлаш зарур. «Ҳар биримиз ўқитувчилик касбини, педагогнинг оғир меҳнатини ўта муҳим ва олижаноб иш сифатида қадрлашимиз зарур», — дейди И. А. Каримов. Айниқса қишлоқ ўқитувчилари ёрдамга муҳтож.

2. Янги дастурлар, ўқув қўланмалари ва дарсликлар тайёрлаш тўғрисида...

3. Мактабларнинг моддий техника базасини мустаҳкамлаш вазифалари. Ҳар бир маҳалла, айрим ишбилармонлар таъаббус билан мактаб биноларини қуряпти, буни бутун республикага тарқатиш керак.

Жамиятимизда сиёсий, мустақилликка эришиб иқтисодий, маданий-маърифий ишлар амалга оширилаётган бир вақтда кишилар онгида мустақиллик ғояси, миллий истиқлол мафкураси мустаҳкам ўрин олиши зарур. Бусиз, яъни фикрлаш, эътиқод ўзгармасдан бозор муносабатларига ўтиш даврида сиёсий-иқтисодий барқарорлик мустаҳкам бўлиши қийин вазифа. И. А. Каримов миллий мустақиллик мафкурасига таъриф бериб, миллий мустақиллик мафкурасининг «... асл маъноси эскича ақидалардан холи бўлган, мустақил ва янгича фикрловчи кишиларни тарбиялашдан иборат», дейди. Мустақиллик ғояси, мафкурасининг халқимизга тўғри йўл кўрсатувчи, уни бирлаштирувчи, буюк мақсадлар учун бугун кучларимизни уйғунлаштирувчи аҳамиятини назарда тутиб, Президент И. А. Каримов мустақилликнинг дастлабки даврида, 1993 йил 6 май Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгазининг II чақириқ, XII сессиясида «Олдимизда турган энг муҳим масала, бу-миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизга талбиқ этишдир», деган эди. Кишиларимизни қайси тоифа ва гуруҳдан бўлишидан қатъий назар маънавий инқироздан чиқарадиган ягона миллий ғоя атрофида бирлаштирадиган бирдан-бир қудратли куч ана шу миллий мустақиллик мафкурасидир.

Ягона мақсад, ягона ғоя бўлмаса жамият инқирозга учрайди, ҳалок бўлади. Буни биз яқин ва олис ўтмишдаги тарихимиздан биламиз. Миллий мафкура келажак мақсадни ифодалайдиган, халқимизнинг минг йиллик тарихини буюк келажак билан боғлайдиган, ана шу юксак мақсад йўлида юздан ортиқ мил-

латлар ва элатларни, барча кишиларимизни бирлаштирувчи байроқ вазифасини бажаради.

Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуриш йўлидаги иқтисодий, ижтимоий сиёсий, маданий-маърифий ишларимиздаги барқарорлик мафкуравий таҳдидларнинг олдини олишни муҳим вазифа қилиб қўяди.

Миллий истиқлол мафкурасини аҳамиятини кўрсатиб, юртбошимиз И.А. Каримов: «...халқимизнинг анъаналарига, удумларига, тилига, динига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириш лозим», деган эди.

Миллий мустақиллик мафкурасининг энг муҳим вазифаларидан бири мустақиллигимизнинг таянчи ва келажаги ёш авлодни инсоний, миллий ғурур, Ватанга садоқат руҳида тарбиялашдан иборат. Мустақиллик ғоялари мафкурасига эътиборсизлик оғир оқибатларга олиб келиши мумкин.

1999 йил 16 феврал «қонли сешанба» кунги воқеалар миллий мустақиллик ғоясини, мафкурасини ёшларимиз дилига етказиш зарурлигини, бунинг учун ғоявий, мафкуравий ишларимизни кучайтириш лозимлигини кўрсатди.

Бу борада Юртбошимиз И.А. Каримовнинг шу йили Оқсарой қароргоҳида зиёдилар билан ўтказган мулоқотида, «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига берган жавобларидаги миллий истиқлол мафкурасининг моҳияти, зарурати, аҳамияти, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий асослари тўғрисидаги таълимоти истиқлолимизнинг буюк ғояларини кишиларимиз тафаккурига сингдириш борасидаги ишларимизнинг дастуридир.

Бу дастур қанчалик муваффақиятли амалга оширилса, Президентимиз таъкидлаганидек, жамиятимизга «...ўз муддаоларига эришиш учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пой-девор бўлиб» хизмат қилади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури

Истиқлол йўлида қадам ташлаб бораётган Ватанимиздаги мавжуд маънавий, маданий омиларга эътибор бериш билан бирга фан, маориф, таълим-тарбия ишларига ҳам эътибор кучайтирилди.

«Таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, онгни ўзгартириб бўлмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса, биз кўзлаган олий мақсад-озод ва обод жамиятни барпо этиб бўлмайди», — дейди И.А. Каримов.

Республикамизда таълимнинг янги тизимини амалга оширишда, Ўзбекистон ҳукумати тарихимиздаги таълим жараёнларини ўрганиб чиқиб, таълимни ислоҳ қилиш дастурини тайёрлади. Барча эътибор таълим тизимларини демократик ва инсонпарварлик тамойиллари асосида такомиллаштириб, унинг моддий техника базасини, замон ва давр талаблари даражасига кўтариш ва Ўзбекистоннинг маърифий салоҳиятини кучайтиришга қаратилди. Шу мақсадда 1997 йил 2 августда Республикамизда «Таълим тўғрисида»ги Қонун қабул қилинди.

Таълимни ислоҳ қилиш қуйидаги тамойиллар асосида олиб борилади:

- таълим тарбиянинг инсонпарварлиги ва демократиявийлиги;
- таълим тизимининг узлуксизлиги, изчиллиги, илмийлиги ва дунёвийлиги;
- таълимда умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий қадриятларнинг устуворлиги;
- эътиқоди, динидан қатъий назар барча фуқаролар учун таълим олиш имкониятлари яратилганлиги;
- таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ҳаракатлар таъсиридан ҳолилиги.

1993 йил Республикамиз Президенти томонидан «Ўзбекистонда ўқувчи ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғриси»даги фармонига биноан талаба ва аспирантлар учун махсус стипендиялар белгиланди. Улар учун ҳатто ривожланган давлатлардаги университетларда таълим олиш, улардаги илмий марказларда ишлаш, малякаларини ошириш учун шароитлар яратиб берилди.

Ўзбекистон мустақиллигига эришган дастлабки кунлардан бошлаб энг муҳим масалалардан бири эски тафаккур, эътиқодидан қутулган истиқлол учун, ўз она юрти учун хизмат қиладиган кадрлар тайёрлаш масаласи турди. Эски тузумни аста-секин таг-томири билан тугатиб, батамом янги, жаҳоннинг илғор тараққий этган мамлакатлари йўлидан борадиган ҳақиқий демократик жамият қуриш эндиликда янгича фикрлайдиган қўйдан тортиб юқори тоифадаги кадрларга боғлиқ бўлиб қолди.

Собиқ Иттифоқда катта-кичик раҳбар ходимлар ҳар хил даражадаги партия ва комсомол мактабларида, коммунистик мафкура тарғиботчиси ва ташвиқотчиларини тайёрлайдиган Университет ва академияларда тайёрланган бўлса, эндиликда бу ўқув юрлари, табиийки, тарих саҳнасидан тушиб қолди.

Бозор муносабатларига асосланган янги жамиятда раҳбар кадрларни тайёрлаш мақсадида Президент қошида «Давлат ва жамият қурилиши академияси», «Жаҳон иқтисодиёти дипломатияси университети», айрим вазирликлар қошида академияларни ташкил этилиши катта аҳамият касб этади.

Президентимиз Республика ва вилоятларнинг раҳбар ходимлари билан учрашувларида ҳокимиятлар, ҳуқуқ органларининг айрим ходимлари томонидан тартиб-интизомнинг, қонунчиликнинг бузилаётгани тўғрисида ҳар гал куйиб-пишиб гапиради ва уруғ-аймоқчилик, маҳаллийчилик, поноклик каби ўтмиш қолдиқларидан тоза эл-юрти ва халқига ҳалол хизмат қиладиган ёш кадрларни тайёрлаш, уларга йўл очиб бериш зарурлигини қайта-қайта такрорлаб кўрсатади.

Ўзбекистон мустақиллигининг келажаги юқори малакали, маърифатли, эл-юртига садоқатли мутахассисларни тайёрлашга бевосита боғлиқ. И.А. Каримов мухбирларнинг: «Сизнинг сиёсатингизда таълим-тарбия масаласига катта эътибор берилишининг сабаблари нимада?» деб сўраган саволига оғини, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб янги жамият қуриб бўлмайдми, оғи, ғоя, тафаккур таълим-тарбия билан узвий боғлиқ, бир-бирини тўлдиради деб жавоб беради.

Таълим-тарбия соҳасидаги ислохотларни амалга ошириш бир қанча муҳим натижаларга олиб келади:

- жамият қиёфасини ўзгартириб, янги муҳитни вужудга келтиради;

- ёш йигит-қизларимиз жамиятда ўз ўрнини тонади;

- мустақил фикрловчи, эркин шахснинг шаклланишига шароит яратилади;

- жамият юқори даражадаги тараққиётга эришиб ўтин даврига хос бўлган кучли давлат функцияларининг кучли фуқаролар жамияти зиммасига ўтказиш учун ижтимоий-сиёсий вазиятни вужудга келтиради.

1997 йил 29 августда Республика олий Мажлисининг IX сессиясида И.А. Каримовнинг «Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг

пойдевори» маърузаси асосида «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди.

Истиқлол йилларида мактабгача тарбия муассасаларда, бошланғич синфларда ўқув-тарбия ишларига эътибор кучайтирилиб, ўрта-махсус ва олий ўқув юртлари тизимида лицейлар, коллежлар, бизнес мактаблари очилди, 8 та институтлар асосида университетлар ташкил қилинди. 2000 йил бошларига келиб, мамлакатимизда 59 та олий, 258 та ўрта-махсус ўқув юртлари, шу жумладан 75 та коллежларда 360 мингдан ортиқ талабалар билим олмоқда. Иқтидорли ёшларга эътибор кучайиб, уларнинг хорижий мамлакатлардаги етакчи ўқув юртларида илм-фан чуқ-қиларини эгаллашини ташкил қилиш учун «Улуғбек» (1993 й.), «Қамолот» (1996 й.), «Умид» (1997 й.) жамғармалари ташкил этилди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг асосий тамойиллари аниқ белгилаб кўрсатилди:

- узлуксизлик: таълим-фан-ишлаб чиқариш;
- мутахассисларга талаб истиқболини ўрганиш;
- ўқитувчи ва мураббийларни қайта тайёрлаш;
- ўқувчи ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқли, маънавиятли ва виждонли этиб тарбиялаш;
- корхоналарда мактаб-институтлар базасини мустақамлашдан фойдаланиш;
- чет эл сармояларидан фойдаланиш.

Таълим тўғрисидаги янги қонунга кўра, узлуксиз таълим бир неча босқичларда амалга оширилиши зарур:

1. Мактабгача — оила ва боғча тарбияси.
2. Бошланғич таълим 1-4 синфлар.
3. Умумий таълим мажбурий бўлиб, 5-9 синфларда умумий билим асослари, дунёқараш шаклланади.
4. Мажбурий-ихтиёрий тусдаги ўрта-махсус билим ва касб-хунари ўқув юртлари: 3 йилга мўлжалланган академик лицейлар, махсус касб-хунари коллежлари.

5. Олий таълим: бакалавр-4 йил, магистратура-2 йил ўқиш муддати, кейинчалик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш учун аспирантура — 3 йил, докторантура — 2 йил муддатга белгиланган.

Таълим-тарбия, илм-фан соҳасидаги ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилиши зарур.

I. 1997-2001 йй. Ўтиш даври.

II. 2000-2005 йй. Ислохотни кенг миқёсда амалга ошириш даври.

III. 2005 йилдан кейин кадрлар тайёрлаш тизimini такомиллаштириш ва янада ривожлантириш даври.

Ўтган қисқа 3 йиллик давр ичида «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурини» амалга оширишдаги натижалар кўзга қўринарли даражададир.

Давлатимиздаги устувор вазифа аҳоли соғлиғини сақлаш борасидаги тадбирлардир. Шу мақсад учун 1999-2000 йилларга мўлжалланган Давлат дастури ишлаб чиқилди. Соғлом авлод масаласи асосий мақсадга айланди. Ёшларни жисмоний ва маънавий баркамол қилиб тарбиялаш, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш муҳим вазифа бўлиб қолди.

Мамлакатда «соғлом авлод» дастури ишлаб чиқилди. Жисмоний соғломлик, баркамол инсонни тарбиялаш одоб-ахлоқ масалалари билан боғлаб олиб борилади. Республикамиздан чиққан кушлаб спортчиларимиз Осиё ва жаҳон чемпионатларида ишғирок эғиб келмоқдалар ва ғолибликни қўлга киритмоқдалар. Улар учун бир қанча стадионлар, спорт майдонлари, футбол, волейбол, баскетбол майдончалари, спорт комплекслари қурилиб, қайта таъмирланиб, фойдаланиш учун топширилди.

Республикада биринчи бўлиб «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди. 1998 йил «Оила йили», 1999 йил «Аёллар йили», 2000 йили «Соғлом авлод учун» йили деб эълон қилинди.

Шу мақсадда оналик ва болаликни ҳимоя қилиш борасида бир қанча тадбирлар ўтказилди. Янги имкониятларга эга бўлган шифохоналар қурилиб, замонавий технология билан таъминланди. Бепул даволаш йўлга қўйилиб, республика вилоятларида дам олиш ва соғломлаштириш масканлари бунёд эгилди.

Умуман, Ўзбекистон ўзининг қисқа вақтдаги мустақиллик йиллари давомида иқтисодий-ижтимоий борадаги ютуқлари билан бир қаторда, маънавий, маданий ишларга ҳам эътиборни кучайтириб, жаҳоннинг ривожланган давлатлари орасида ўз нуфузи ва обрўсини юқори кўтармоқда.

Таянч тушунчалар

Маънавий мерос, маданий тараққиёт, «Олтин мерос» жамғармаси, «Маънавият ва маърифат» маркази, Миллий қадриятларнинг тикланиши, Миллий истиқлол мафкураси, миллий ғоя, таълим-тарбия тизими.

Мустақил иш мавзулари

1. Истиқлол йилларида миллий — диний қадриятларнинг тикланиши.
2. Миллий мустақиллик мафкурасининг шаклланиши.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим туғрисида»ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, унинг амалга оширилиши.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули. Т. «Ўзбекистон», 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлар. Т. «Ўзбекистон», 1997.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т. «Ўзбекистон», 1997.
4. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. Т. «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. «Туркистон» газетаси мухбири саволларига жавоблари. «Туркистон», 22 январ, 1999.
6. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. «Фидокор» газетаси мухбири саволарига жавоблари. «Фидокор», 8 июнь, 2000.
7. Каримов И.А. Олий Мажлис II-чақириқ I-сессияси 2-йиғилишида сўзлаган нутқи. «Ўзбекистон овози», 12 феврал, 2000.
8. Каримов И.А. Соғлом авлод тарбияси-барчамизнинг муқаддас инсоний бурчимиз. «Тафаккур», 2-сон, 2000.
9. Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Т. «Ўзбекистон». 1997.

18-мавзу. ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ

Типчиликсвар ташқи сиёсат асосларининг ишлаб чиқилиши, унинг муҳим тамойиллари

XX асрнинг охириги ўн йиллиги инсоният тарихига буюк ўзгаришлар даври бўлиб киради, чунки ер юзида вазият, кучлар нисбати кескин ўзгариб, бир-бирига қарама-қарши бўлган СССР ва АҚШ етакчилиқ қилган икки ижтимоий-сиёсий тузум, икки ҳарбий-сиёсий блок барҳам топди. Лекин эндиликда совуқ урушлар муносабатларини туғдирадиган кучларнинг янги ўчоқлари вужудга келмоқда. СССРнинг парчаланиши ва социалистик система ҳалокати натижасида дунёда янги мустақил давлатлар вужудга келди.

Мустақил Ўзбекистон халқаро алоқаларни йўлга қўйиши ва ўз тараққиёт истиқболлари учун қулай географик-стратегик имкониятларга эга. Ўрта Осиёда географик-сиёсий жиҳатдан марказий ўрин тутган Ўзбекистоннинг ушбу минтақада кучлар нисбати ва мувозанатини сақлаш, барқарорликни таъминлаш, ҳамкорликни мустаҳкамлаш имкониятлари бор.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган пухта ташқи сиёсий йўлни белгилаш; жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, хорижий мамлакатлар билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар ўрнатиш масалалари долзарб вазифалар деб белгиланди. Чунки иттифоқ даврида Ўзбекистон тўғридан-тўғри алоқа қила олмайдиган мамлакат бўлиб, ташқи сиёсат юритиш тажрибасига ҳамда бу соҳадаги кадрларга эга эмас эди.

Президент И. Каримов узининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобида мустақил ташқи сиёсатини назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида мамлакатимиз ташқи сиёсатининг қоидалари қонуллаштирилди. Бу қоидалар «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий тамойиллари тўғрисида»ги, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги, «Хорижий инвесторлар ва инвестицияларга кафолат бериш тўғрисида»ги, «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги ҳужжатларда ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Президенти И. Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясини 48 (1993) ва 50-юбилей

(1995) сессияларидаги нутқларида мустақил Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бош йўналишлари белгилаб берилди.

Ўзбекистон ҳукумати республика ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафкуравий қарашлардан қатъий назар ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;

- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

- низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш;

- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;

- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари ва нормаларининг устуворлиги;

- давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга кириш ва улардан ажралиб чиқиш;

- тажовузкор ҳарбий блоklar ва уюшмаларга кирмаслик;

- давлатларaro алоқаларда тенг ҳуқуқлик ва ўзарo манфаатдорлик, давлат миллий манфаатларининг устунлиги;

- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам куп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик.

Ташқи сиёсатдаги очиқ-ойдинлик, тенг ҳуқуқлик, демократик принципларига содиқлик, умуминсоний қадриятларини улуғлаш, республика ижтимоий ҳаётидаги демократик жараёнга таъсир қилиш билан бирга Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятида мавқеини ҳам ошириб бормоқда.

Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлиги

Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган тинчликсевар ташқи сиёсати унинг жаҳон миқёсида мустақил давлат сифатида тезда тан олиншини таъминлади. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги 165 давлат тан олди, уларнинг 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. Тошкентда 35 мамлакатнинг элчихонаси очилди. Булар АҚШ, Туркия, Германия,

Франция, Буюк Британия, Хитой, Ҳиндистон, Покистон ва бошқа ривожланган мамкатлардир. Шунингдек Ўзбекистонда 88 та хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Дунёдаги 20 дан ортиқ йирик давлатларда Ўзбекистоннинг элчихоналари ишлаб турибди.

Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётига интеграциялашнинг йўлидан бориб Жаҳон банки, Халқаро Валюта фонди, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи ташкилот ва бошқа молиявий иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди ва улар билан ҳамкорлик қилмоқда. Шу билан бирга Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар-Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро Меҳнат ташкилоти, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, БМТ нинг болалар фонди, Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифоқ, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро олимпиада қўмитаси, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Уларнинг ваколатхоналари республикаимизда очилди ва фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон кўпгина минтақавий ташкилотлар, чунончи, Европа Иттифоқи, НАТО, ЭКО, Ислом конференцияси, қўшилмаслик ҳаракати ва бошқалар билан ҳам самарали ҳамкорлик қилмоқда. И. А. Каримов 1999 йили апрелда Шимол-Шимол-Гарби Атлантика Иттифоқи қўшидаги «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурининг аъзоси сифатида НАТО нинг 50 йиллик юбилей тантаналарида қатнашди.

Ўзбекистон Ўрта Осиё давлатлари билан Туркия, Покистон, Эрон томонидан тузилган иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва Транс Осиё темир йўлини қурилишида фаол ишгирок этмоқда. Бу Ўзбекистон учун денгиз йўлларига, халқаро транспорт тармоғига, товар ва капитал халқаро бозорига чиқиш имкониятини берди.

Ташқи иқтисодий алоқаларда республикаимиз иқтисодиётига хорижий сармояларни жалб этишга катта аҳамият берилмоқда. Иқтисодиётга хорижий сармояларни жалб этишда Ўзбекистон қуйидаги тамойилларга амал қилади.

1. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
2. Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий сармоядорларни кенг жалб қилишни таъминлайдиган ҳуқуқий ижтимоий,

иқтисодий шарт-шароитлар яратиш, ташкилотлар ва муассасалар тузиш;

3. Илғор технологиянинг кириб келишига, ҳўжалик таркибини замонавийлашига қўмаклашадиган хорижий сармояларга нисбатан «очиқ эшиклар» сиёсатини ўтказиш;

4. Республика мустақиллигини таъминлайдиган ўта муҳим соҳаларни ишлаб чиқариш воситалар билан таъминлаш ҳамда рақобатбардори маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратиш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни ҳуқуқий жиҳатдан таъминловчи қонунлар қабул қилинди. «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги ва «Хорижий инвесторлар ва инвестицияларга кафолат бериш тўғрисида»ги, «Банкротлик тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа метёрий ҳужжатлар шулар жумласига киради. Бу ҳуқуқий ҳужжатлар ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтириш, халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариши учун шарт-шароитлар яратди. Ташқи савдо учун имтиёзлар берилди. Товарларни импорт ва экспорт қилиш учун божхона тўловлари анча камайтирилди.

Ўзаро сармояларни ҳимоя қилиш мақсадида жаҳоннинг кўншина мамлакатлари, жумладан, Германия, Туркия, АҚШ, Франция ва бошқа мамлакатлар билан шартномалар имзоланди.

Институционал ўзгаришлар соҳасида сиёсий ва молиявий хатарни ҳимоя қилувчи «Ўзбекинвест», Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки «ALC, inc» Америка молиявий гуруҳи билан биргаликда Лондонда Сиёсий хатарнинг штаб квартираси ва Тошкентда молиявий хатарнинг олдини олиш штаб квартираси билан ўзаро суғурта компанияси тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида инвестицияларга қўмаклашиш муассасалари чет эл инвестициялари бўйича агентлик, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбирлар палатаси, Лизинг компанияси ташкил этилди.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга қаратилган сиёсати республикага хорижий сармояларнинг тўхтовсиз кириб келишини таъминламоқда. Ўзбекистон ҳукумати Канада, ХХР, Туркия, Голландия, Германия, Швейцария банклари ва фирмалари билан 1,5 миллиард АҚШ доллари ҳажмида 32 та йирик кредит битими тузди ва улар амалга ошмоқда. Фақат 1994 йилда республикага 640 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестиция кредитлари бериш тўғрисида халқаро молия муассасалари ва хорижий сармоядорлар билан

тузилган битимлар асосида Американинг «Ньюмонт-Майнинг» компанияси билан ҳамкорликда олтин қазиб оладиган «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси қурилиб ишга туширилди. Тошкентда халқаро савдо-кўرғазма комплекси, Хоразмда қанд-шакар заводи қурилди.

Жанубий Корея сармоядорлари билан «ЎзДЭУ авто», «ЎзДЭУ электроникс» ҳиссадорлик бирлашмалари кенг фаолият кўрсатмоқда. Германия ва Жанубий Корея билан ҳамкорликда телефон тармоқлари янгиланмоқда.

1997 йил охириларида Ўзбекистонга киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 8 миллиард АҚШ доллариини ташкил этди. Ҳозирги кунда хорижий мамлакатлар сармоядорлари иштирокида 3200 дан ортиқ қўшма корхона қурилмоқда, бир қисми фаолият кўрсатди.

Ўзбекистоннинг барча ривож топган хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалари кенгайиб бормоқда.

Ўзбекистон ва Мустақил давлатлар Ҳамдўстлиги

Ўзбекистон ҳамдўстлик ғоясини қўллаб, унинг таъсис этувчиларидан бири бўлиб, улар билан иқтисодий интеграция ҳамда савдо алоқаларини мустаҳкамлаш борасида фаол иш олиб бормоқда. Ўзбекистон давлатлараро банк ва бошқа ҳамдўстлик иқтисодий тузилмаларининг шаклланишида фаол иштирок қилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида Ҳамдўстлик мамлакатлари билан икки томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳамдўстлик доирасида икки томонлама ташқи сиёсий, савдо, иқтисодий ва бошқа шартнома ҳамда келишувларни Россия, Украина, Беларусь, Молдова, МДХ нинг бошқа мамлакатлари билан шартнома имзолаб узаро манфаатли ҳамдўстлик алоқалари учун мустаҳкам асос яратди.

Россия Федерацияси Президенти В.В. Путиннинг 1999 йил декабр ва 2000 йил май ойидаги Ўзбекистонга қилган ташрифлари Россия ва Ўзбекистоннинг узаро иқтисодий ва маданий алоқаларини мустаҳкамлашда икки давлатнинг диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши курашида алоҳида ўрин тутади.

1992 йил майда МДХ давлат раҳбарларининг Тошкент учрашувида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов

ташаббуси билан коллектив хавфсизлик тўғрисида шартнома имзоланди.

Ҳамдўстликка аъзо бўлган давлатларга миллий мудофаани кафолатлашга, илмий техника тараққиёти ютуқлари ва алоқа воситалари, янги технологияга эришиш, хорижий давлатлардан маҳсулот таниш, зарур хом-ашё ва тайёр маҳсулотларни келтириш ҳамда ўз маҳсулотини жаҳон бозорига олиб чиқиш, экология соҳасида тadbирларни биргаликда утказиш, табиий офатлар оқибатини тугатиш учун имкониятлар яратилди.

МДХ давлатлари орасидаги муносабатлар тизими ва йўналишининг тубдан ўзгаришида бу давлатларнинг кўнчилигида савдо тўлов соҳасида манфаатдорликка эга. Шу билан бирга шуни алоҳида таъкидлаб айтиш зарурки, собиқ Иттифоқни қайта қуришга уриниш, маъмурий бўйруқбозлик бошқарув тузумига қайтиш Ўзбекистон учун умуман тўғри келмайдиган ҳаракатдир.

Ўрта Осиё Республикалари раҳбарлари А. Акаев, Н. Назарбоев, И. Раҳмонов 2000 йил 20-21 апрел кунлари Тошкентдаги Президентнинг Дўрмон қароргоҳида бўлиб ўтган учрашувда И.А. Каримовнинг халқаро терроризмга қарши кураш Халқаро маркази тузиш ҳақидаги ташаббусини қўллаб-қувватладилар. Тўрт давлат раҳбарлари минтақада халқаро терроризм, сиёсий ва диний экстремизм ва бошқа таҳдидларга қарши биргаликда ҳаракат олиб бориш ҳақидаги ҳужжатни имзоладилар.

Учрашувда Қозоғистон ва Ўзбекистон президентлари чегаралар масаласида иккала давлат орасида эркин ҳаракатланиш тўғрисида, йўловчи ва юк таниш транспортларни кенгайтириш тўғрисида келишиб олишди.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар-Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон билан ҳамкорлик, қардошларча дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилган. Қардош халқларнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари, анъаналари, турмуш тарзи ва бошқа кўпгина томонлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Бугунги кунда ҳам бу давлатларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалари, экологик муаммолари ўзаро алоқаларни кучайтиришни талаб қилади. Шуларни ҳисобга олиб 1994 йил 10 январда Ўзбекистон Республикаси билан Қозоғистон Республикаси ўртасида товарлар, хизматлар, сармоялар ва ишчи кучларининг эркин ўтиб туришини назарда tutувчи ҳамда ўзаро келишилган кредит, ҳисоб-китоб, бюджет,

солиқ, нарх, бож ва валюта сийёсатини таъминловчи ягона иқтисодий маконни ташкил этиш тўғрисида шартнома имзоланди. Бу шартномага Қирғизистон, кейинчалик Тожикистоннинг ҳам кириши Ўрта Осиё минтақасида иқтисодий интеграция жараёнининг чуқурлашувига катта имконият яратди. Келишувда қатнашган мамлакатлар вакиллариининг давлатлараро ижроия қўмитаси Алмати шаҳрида жойлашган бўлиб, Тошкент шаҳрида ҳудудий Марказий банк фаолият кўрсатмоқда.

1995 йил 15 декабрда Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикалари давлатлараро Кенгашининг навбатдаги мажлиси бўлди. Президентлар 2000 йилгача бўлган иқтисодий интеграция ва биринчи навбатда сармоя сарфланиши лозим бўлган лойиҳалар дастурларини ҳаётга жорий этиш, коммуникация тармоқларини ривожлантириш масалаларини муҳокама этдилар. Интеграция дастури юзасидан 53 та лойиҳа ишлаб чиқилди. Ўрта Осиё давлатлари раҳбарларининг Қизил Ўрда (1993), Нукус (1994), Тошқовуз (1995) шаҳарларида бўлиб ўтган учрашувларида Орол денгизи муаммосига бағишланган чора-тадбирлар кўрилди.

2000 йилнинг 14-15 июн кунлари Президент И.А. Каримов Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамиятиининг давлатлараро кенгашида (1999 йил 30 апрелда Қирғизистоннинг Чўлпон-Ота шаҳрида тузилган) қатнашиш учун Душанбе шаҳрида бўлди.

Йиғилишда сузга чиққан И.А. Каримов ҳудуддаги республикалар иқтисодиётининг сезиларли даражада ўсганини кўрсатди: Ўзбекистонда бу ўсиш 4,4 фоизни, Қозоғистонда 1,7 фоизни. Қирғизистонда 3,6 фоизни, Тожикистонда 3,7 фоизни ташкил этади.

Ўзбекистон Президенти бозор иқтисодиётини шакллантириш бўйича стратегик марказ ташкил қилишни таклиф этди. Марказ иқтисодий модулларни солиштириш, вужудга келган муаммоларни ҳал қилиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш билан шуғулланиши зарур.

Кенгашда минтақанинг сув ресурсларидан самарали фойдаланиши, Сарез кўлининг топиш хавфини олдини олишда Тожикистонга ёрдам беришга эътибор қаратилди.

Учрашувда И.А. Каримов ўчоғи Афғонистон ҳисобланмиш халқаро терроризм хавфи масаласининг кескинлигини қайд этди. Ўзбекистон президенти йиғилиш қатнашчилари ҳамда БМТ қиёфасидаги бутун халқаро ҳамжамиятини таҳдид солаётган экстремизм ва терроризмга қарши курашни кучайтиришга чақирди.

Учрашувда Тожикистон республикаси раҳбарияти ва жамоатчилиги И.А. Каримовни тожик халқининг оғир кунларда ёрдам берувчи ва қўллаб-қувватловчи ҳақиқий биродари ва дўсти сифатида қабул қилди. Президент И.Раҳмонов И. А. Каримовни тожик халқининг «бошидаги тожи, қўзидаги нури», деди.

Марказий Осиё давлатлари ҳамдўстлигининг тузилиши уларнинг бошқа давлатлардан узоқлашишини кўрсатмайди, балки мураккаб ўтиш даврида минтақа мамлакатларининг ўзаро ёрдам ва ҳамкорлигини чуқурлаштиришга қаратилгандир.

Хулоса. Ўзбекистонда тарихий жиҳатдан қисқа бир даврда халқаро муносабатларни йўлга қўйиш ва ривожлантириш борасида бир неча ўн йилларга арзийдиган ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, яхши кўпчилик, ўзаро фойдали, ҳамкорликка қаратилган сиёсати ва фаолияти билан бутун дунёга танилди, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади, унинг мавқеи йилдан-йилга мустақамланиб бормоқда.

Таянч тushunchалар

Тинчликсевар ташқи сиёсат, географик-стратегик имконият, хорижий инвесторлар, ташқи сиёсатнинг асосий тамойиллари, «очиқ эшиклар» сиёсати, банкротлик, жаҳон ҳамжамияти, тadbирлар палатаси, Лизинг компанияси, ҳамдўстлик мамлакатлари, Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти.

Мустақил иш мавзулари

1. Ўзбекистон Республикасининг тинчликсевар ташқи сиёсати.
2. Мустақил Ўзбекистоннинг тараққий этган давлатлар билан ҳамкорлиги.
3. Ўзбекистон Республикасининг МДҲ давлатлари билан кўп томонлама ва икки томонлама алоқалари.
4. Туркистон умумий уйимиз.
5. Диний экстремизм ва халқаро терроризмга қарши кураш.

Алабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йули. 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни урлаштириш йулида. Т., 1995.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бусағасида... Т., 1998.
4. Каримов И.А. Ўтмишсиз келажак, ҳамкорликсиз тақдир бўлмайди. ЮНЕСКО ижроия кенгашида сўзлаган қи. «Халқ сўзи» газетаси, 1996 й. 25 апрел.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.
6. Жураев Н. ва бошқалар... Ўзбекистон тарихи. Т., 1998.
7. Касымов А., Васькин И. Основные направления внешней политики Республики Узбекистан. Т., 1994.

МУНДАРИЖА

	Кириш.....	3
1-мавзу.	Ўзбекистон тарихи фани предмети, назарий-услубий асослари ва уни ўрганишнинг аҳамияти.....	5
2-мавзу.	Ўрта Осиё инсоният цивилизациясининг ўчоқларидан бири.....	10
3-мавзу.	Ўзбек халқининг шаклланиш тарихи.....	18
4-мавзу.	Ўзбек халқи давлатчилигининг тарихий асослари ва дастлабки босқичлари.....	26
5-мавзу.	Буюк ипак йўли. Шаклланиши, ривожланиши, тармоқлари ва аҳамияти.....	36
6-мавзу.	Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган уйғонинг (ренессанс) даври, аждодларимизнинг жаҳон цивилизациясига қўнган ҳиссаси (IX-XII, XIV-XV асрлар).....	40
7-мавзу.	Амир Темур давлати ва унинг ҳуқуқий-ғоявий асослари.....	47
8-мавзу.	Туркистоннинг хонликларга бўлиниб кетиши, унинг сабаблари ва оқибатлари.....	60
9-мавзу.	Чор Россиясининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати.....	68
10-мавзу.	Чоризм истибдодига қарши Туркистон халқларининг миллий-озодлик кураши.Жадидчилик.....	76
11-мавзу.	Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Истиқлолчилик ҳаракати.....	87
12-мавзу.	Мустабид совет тузумининг Ўзбекистондаги қатағонлик сиёсати.....	97
13-мавзу.	Советлар даврида Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маънавий қарамлиги ҳамда унинг оқибатлари.....	103
14-мавзу.	Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши ва унинг жаҳоншумул тарихий аҳамияти....	115
15-мавзу.	Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти асосларининг барпо этилиши....	123
16-мавзу.	Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёти.....	129
17-мавзу.	Ўзбекистоннинг маънавий, маданий тараққиёти.....	140
18-мавзу.	Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти.....	154

Босишга рухсат этилди 05.09.2000. Бичими 60X84^{1/16}. «TimesUZ»
ҳарфида териблиб, офсет усулида босилди. Босма табоғи 10,2.
Нашр ҳисоб табоғи 9,7. Адади 5000. Буюртма № 266.
Баҳоси шартнома асосида.

Қўлёзма макет олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
қошидаги ЎАЖБНТ марказида тайёрланди

«ДИТАФ» босмахонасида чоп этилди. Тошкент, Олмазор кўчаси, 171 уй.